

СТИВЪН РЪНСИМАН ИСТОРИЯ НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Превод от английски: Мария Пипева, 1993

chitanka.info

*ПОСВЕЩАВА СЕ, С НЕГОВО ЛЮБЕЗНО СЪГЛАСИЕ,
НА БОРИС III, ЦАР НА БЪЛГАРИТЕ*

ИМЕННИК НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ

Специално за настоящото издание

Преди повече от петдесет години, с привичното за младостта безразсъдство, направих опит да напиша история на Първото българско царство. Дръзко начинание. Спомням си, че проф. Мутафчиев ме посъветва категорично и не твърде любезно да не се захващам с българската история. Пречка била не само младостта ми, но и моята принадлежност към регион на света, където липсвала основа за разбиране на тази проблематика. Навярно е бил прав. От друга страна, радвах се на подкрепата и насърчението на един още по-изтъкнат историк, проф. Златарски; ето защо бих искал да започна, като му отдам дължимата почит. Именно той според мен поставя солидната основа на българската историография. Задълбочен учен със завидна широта на познанията. Случвало се е да го упрекват, че отделя твърде малко внимание на историята на държавното устройство и икономиката. Но той сякаш смята за въпрос от първостепенно значение да обозначи рамката от исторически събития и според мен тази рамка все още е валидна. Възможно е да е допуснал грешки. Но кой историк, дори и сред най-великите, може да се смята за непогрешим. Към мен проф. Златарски винаги е бил изключително добронамерен. Искрено се възхищаваше от британския историк Дж. Б. Бъри, чийто последен и в интерес на истината единствен ученик бях аз. И, естествено, бе изпълнен с добри чувства към мен. При първата ни среща разговорът протече на няколко езика. Той не се доверяваше на познанията си по френски и предпочиташе немския, където пък аз не се чувствах достатъчно уверен. Разговорният ми български беше твърде примитивен. Ето защо минахме на варианта той да ми говори на немски, а аз да отвърщам на френски. Получих навремето няколко много полезни писма от него (на български), но за нещастие цялата ми кореспонденция преди 1940 г. изгоря преди няколко години.

За всеки възрастен човек е любопитно да препрочете онова, което е писал в своята младост. И невинаги изживяването е приятно. Неточности и погрешни тълкувания се набиват в очи и често се питаш как може да се пишат такива глупости, а пък се случва и с някакво самодоволство човек да си помисли: „Колко съм бил умен. Сега не бих се сетил“. Подобни мисли ме спохождаха, докато преглеждах наскоро книгата си върху българска история, особено частта, посветена на Именника на българските ханове.

Тук няма да повдигам сложния и спорен въпрос за идентичността на българския народ и връзката му с различните скитнически племена, населявали степите на север от Черно море в периода на ранното християнство. Ще посоча само, че прабългарите определено принадлежат към тюрко-хунската група племена. Това се потвърждава от всичко, което знаем за тяхната организация и език. Но дали са свързани с кутригурите, утигурите, уногондурите или със самите хуни, е въпрос на недоказани предположения, които подлежат на обсъждане. За първи път се появяват в историята под името българи през 482 г., когато император Зенон, който по това време се биел срещу готите, поискал помощ от племе, живеещо на североизток от река Дунав, племе, което историкът Йоан Антиохийски нарича българи. През следващите петдесет и шест години за българите се споменава от време на време във византийските хроники най-вече като за нашественици, предприемащи набези на Балканите. След 538 г. в течение на близо цял век няма никакви данни за тях. Не фигурират и в оставения ни от Приск списък на хунските племена, обърнали се към императора през 462—463 г., нито пък в списъка на Агатий, изготвен около век по-късно. Едва в началото на VII в. откриваме данни за историческа личност, за която може със сигурност да се твърди, че е български владетел.

За съжаление той се появява в период, твърде беден на исторически паметници. За историята на Източна Европа през VII в. почти изцяло разчитаме на сведенията, оставени ни от двама гръцки историци, чиито произведения датират от началото на IX в.: патриарх Никифор и св. Теофан. И двамата, изглежда, се опират на един — или повече от един — източник, изгубен за поколенията. Трябва да признаем, че Никифор, макар и изтъкнат теолог и философ, е твърде небрежен и повърхностен историк. Далеч повече може да се вярва на

Теофан, освен в случаите, когато религиозни предразсъдъци замъгляват преценката му (някои от последните глави), въпреки че неговата хронология на моменти е толкова озадачаваща, че се питаме дали той самият не е изпаднал в заблуждение. Източните историци по това време твърде малко ни помагат да вникнем в проблемите на Балканите и живота в степите. За началото на VII в. обаче разполагаме със свидетелствата на епископ Йоан Никиуски, които допълват гръцките историци, макар че докато новините за отделни събития стигат от Константинопол до Египет, те вече са повече или по-малко преиначени.

Йоан Никиуски ни разказва, че когато вдовицата на император Ираклий, Мартина, подготвяла заговор срещу доведения си син Константин III, била ѝ обещана помощ от Кубрат, „предводител на хуните“. Историкът обяснява това с факта, че Кубрат, пристигнал още като момче в Константинопол, се радвал на благосклонността на Ираклий. Приел християнската вяра и когато се прибрал у дома, наложил властта си над съседните племена. Заговорът се провалил, тъй като Кубрат умрял наскоро след преговорите с Мартина. Никифор разказва за неназован по име владетел на хуните, който през 619 г. пристигнал в Константинопол със свитата си, за да бъде покръстен и бил въздигнат в сан патриций. Малко по-късно Никифор твърди, че Крват, „предводител на уногондурите“, разбунтувал се успешно срещу аварите, изпратил хора да преговарят за съюз с Ираклий и получил титлата патриций. Бележка в полето датира тези събития около 635 г. Никифор не споменава нищо за заговора с Мартина, който по всяка вероятност е бил замислен около шест години по-късно. Нима грешката е негова? Възможно ли е безименният предводител на хуните и Крват, предводителят на уногондурите, да са едно и също лице? Можем само да предполагаме, че ако Кубрат наистина е бил покръстен, то приемането на новата вяра едва ли е надживяло завръщането му у дома. Неговите потомци поколения наред неотклонно следвали езическата традиция.

Теофан не споменава нищо за тези посещения, заговори или покръствания. Но когато говори за набезите на българите на Балканите през по-късните години на същия век, той си припомня един могъщ владетел, наречен „Крват, господар на уногондурите, българите и котрагите“, населяващи земи, наречени „стара велика България“, която

се простирала на север от Азовско море, на запад до река Дон, а на юг до Кавказ. Крват умрял по време на царуването на Констанс II, между 641 и 648 г. След неговата смърт петте му синове се скарали и всеки поел своя път. Баян, най-големият, останал в родните земи. Вторият, Котраг, тръгнал на север, прекосил пълноводната река Дон и установил своята държава там. Четвъртият и петият брат поели на запад, единият се отправил към Панония, където заедно със своя народ бил покорен от аварите, а другият — към Италия. Третият син, Аспарух, тръгнал на юг към Дунав, прекосил реката и основал България на другия бряг.

Както всички легенди и тази съдържа известна истина. Няма никакво съмнение, че държавата на Кубрат се е разпаднала; вероятно под натиска на хазарите, подчинили по-късно Баян и неговия народ. Хората на Котраг се придвижили на североизток и основали държава, известна по-късно като Черна, или Велика България със столица Болгар близо до мястото, където се вливат Волга и Кама. Народът, последвал четвъртия брат, останал известно време под властта на аварите и се присъединил към прабългарите, които вече се били установили там и били участвали заедно с аварите в обсадата на Константинопол през 626 г. А когато аварската държава била разрушена в края на VIII в., те се присъединили към прабългарите на Балканите, управлявани от великия хан Крум. Сведения за тях намираме в някои от германските хроники. Прабългарите, последвали най-малкия брат, се споменават от латинските хронисти като заселници в Ломбардското херцогство на Беневенто под владичеството на Алцеко. Отстъпили им три градчета и близо век по-късно те все още представлявали обособена общност. Най-добре известна е историята на Аспарух.

Толкова ни е известно за ранните прабългари от византийски и западни източници, но от самите прабългари ни е оставен един писмен паметник, който, съдейки по сведенията за Кубрат, можем да съпоставим с византийските документи. В Москва се пази ръкопис (почти същият, но може би от малко по-късен период ръкопис се съхранява в Санкт Петербург), който представлява Именник на българските ханове от Авитохол до Умор. И двата преписа датират от средните векове, написани са на старославянски, но очевидно са преводи от неизвестен днес документ, създаден на твърде простионароден гръцки в края на VIII в., далеч преди да бъде създадена

славянската азбука и също така преди протобългарският език да бъде заменен със славянски. По това време българските владетели използвали гръцки пленници като писари. Този Именник ни поражда най-вече с това, че годините, когато наследниците встъпват във владение, са дадени на прабългарски, като е приложена система за датиране, която откриваме в два-три по-ранни български писмени паметника, а също така е била използвана и от Тудор Доксов, автор от времето на цар Симеон. Сред хората, които все още нямат писмен език, традицията по право е исторически достоверна. Ето защо смятам, че — като се изключи легендарната епоха — документът се превръща в повече или по-малко автентично свидетелство за поредността на владетелите. Но можем ли да вярваме на в датите? Трябва да имаме предвид, че на места самите преписвачи са привнесли объркване. Въпросът е как да тълкуваме датирането. (Именникът е цитиран на стр. 244—245 — Б.р.)

Именникът поставя едновременно филологични и аритметични пролеми. Съществуват и вътрешни несъответствия, като най-очевидното от тях е: царуването на първите петима владетели е общо 470, а не 515 години. Времето, през което е властвал Ирник, следователно трябва да се поправи от 105 на 150 години. В края на краищата, щом е бил в състояние да управлява толкова дълго, какво пречи да се добавят и още няколко десетилетия. Така или иначе, ясно е, че Авитохол и Ирник са полулегендарни фигури и за тях ще говоря по-късно. В състояние ли сме да обясним другите очевидни несъответствия?

От византийските източници знаем, че Кубрат, или Курт, е умрял около 642 г. Известно ни е, че Аспарух, или Исперих, е прекосил Дунава през 680 г. Знаем също, че Телец се възкачва на трона през 761—762 г. Но най-голяма помощ ни оказва едно странично доказателство, а именно надписът, открит при разкопките край с. Чаталар през 1905 г., където се описва основаването на Преслав от хан Омуртаг, като се датира през 15-тиндиктион, или септември 821 — септември 822 г., и е добавено българското датиране „шегор алем“.

През последните години на миналия век филолозите, интересувани се от угро-монголската група езици, за пръв път обърнаха внимание на Именника. Но първият историк, направил опит да даде пълно тълкуване, бе Дж. Б. Бъри в статия, публикувана в

„Вугапйшзспе ХепзсппЙ“ (1910). В нея той прави предположението — прието от повечето историци, — че датите, изписани на български, отразяват годината, когато даденият владетел се е възкачил на трона. Макар и забележителен лингвист, Дж. Б. Бъри се отнасяше подозрително към филолозите и създаде теория, която според него е лишена от опасните капани на вербалните сходства. Като обръща внимание, че властването на Кубрат трае 60 години и че той и неговите приемници на трона имат общата дата „шегор вечем“, Бъри предлага цикъл от 60 години — като изхожда от своеволното предположение, че това е цикъл, общоприет сред повечето азиатски народи, — след което заключава, че първата дума означава единиците, а втората — десетилетията. Въз основа на всичко това той построява една оригинална система с единствения недостатък, както бърза да посочи Маркварт, че датите, които се получават в резултат, се отклоняват от исторически общоизвестните. В такъв случай българите би трябвало да са прекосили Дунава двадесет години по-рано.

Бъри публикува своята теория през 1910 г. Четири години по-късно проф. Микола от Хелзинки предлагага ключ към Именника. Микола е преди всичко филолог с широки познания по азиатските езици. Няколко години преди това Петрович, руски учен, излага твърдението, че може да се говори за серия от двадесетгодишни цикли, като всяка година е обозначена с името на някое животно — система, твърде разпространена сред азиатските народи. Микола идентифицира животните, чиито имена се съдържат в първата част на всяка дата, и ето какви са те в числов порядък: сомор — плъх, шегор — бик, вери — вълк, дванш — заек, дилом — змия. Седмата, осмата и деветата година са неуточнени. След това: тох — кокошка, етх — куче. Микола смята, че текучитем от текста е съкратена форма на етх, което срещаме в текста на Тудор Доксов; и накрая дохс — свиня. Според него втората дума е числително редно, обозначаващо отделните месеци в календара: алем — първи, вечем — втори, тутом — четвърти, ехтем — осми, твирем — девети. Бехти, което се появява в текста на Тудор Доксов, е пети. Аз не разполагам с лингвистичен инструментариум, за да проверя тези тълкувания. Но студентите, изучаващи турски, ще разпознаят в „шегор“ турската дума *şigir*, в „дваш“ — турското *davşan*, в „тох“ — турското *tavuk* и в „бехти“ — *Uurkbzs*; а и филолозите, с които разговарях или с чиито трудове направих справка, изглежда, не

възразяват срещу тълкуването на останалите думи. Всеобщо е мнението, че прабългарският език е твърде близък до куманския, на който Микола се опира. Редът на изброяване на животните следва познат модел, макар да има известни различия сред отделните племена. Теорията за животинския цикъл е всеобщо приета, но отделни историци продължават да имат известни съмнения.

За жалост, когато Микола прилага на практика своя ключ, датировката, която се получава, не съвпада с датите, известни ни от византийските историци, особено в частта, отнасяща се до VIII в. Оставено бе на проф. Златарски да нанесе корекции. Първоначално той се бе опитал да предложи свой ключ според схемата на Бъри, но така и не успял. Ето защо се наложи да прибегне отново до ключа, създаден от филолога Микола. В него той направи две важни промени. На Първо място изтъкна, че Микола използва слънчеви (соларни) месеци, докато племената от степите са използвали лунарни. Второ, лансира идеята, че през 680 г. българите са започнали нова ера в своето летоброене, за да ознаменуват прекосяването на Дунава. Според него продължителността на властвването няма нищо общо с месеца, а само с цикловата година.

Пишейки своята книга върху българската история, навремето приех в основни линии системата на Златарски, но с известни съмнения. Трябва да призная, че с течения на годините съмненията ми нараснаха. Все още приемам 12-годишния цикъл на Микола, където годините носят имена на животни, и в допълнението на Златарски, че са използвани лунни години и че с преминаването на Дунава от прабългарите е започнало ново циклично летоброене. Но Златарски предполага, че първата циклична ера е започнала с годината на рождението на Христос и подкрепя тезата си, посочвайки, че 679—80 г. от Р. Хр., годината на преминаването на Дунава, съответствува на 700 лунна година от Р. Хр., а Именникът почти без съмнение е бил написан от грък, за когото числото 700 е имало мистично значение. Но векове наред след това никой грък не е използвал рождението на Христос за основа на летоброенето си. Така че, ако 1 г. от Р. Хр. съвпада с първата циклова година, съвпадението е произволно. Това не означава обаче, че цикълът е невалиден. Той може да е имал и друга отправна точка. Следващото затруднение, на което се натъкваме, е, че ако Безмер е управлявал три години и Аспарух-Исперих е бил негов приемник, то

управлението на последния би трябвало да започне не в циклова година „вери“, а в „дилом“. Златарски разрешава проблема, като отъждествява Безмер с най-големия Кубратов син, Баян, и прави уговорка, че Аспарух, се е отцепил от него след една година, макар че Безмер-Баян продължил да управлява своята част от племената още две години. Това не звучи убедително. Склонен съм да мисля, че хронологията изисква между Кубрат-Курт и Аспарух да има още едно поколение. Ако Кубрат е управлявал 60 лунни години (което изглежда възможно, съдейки по други сведения), а Аспарух — 61 години, с три години помежду им, трудно е да повярваме, че Аспарух е бил син на Кубрат. Може би трябва да внесем поправка в Теофановия разказ за синовете на Кубрат — те трябва да са били синове на Безмер, който е бил Кубратов син, ала хората в Константинопол били чували за Кубрат, но не и за Безмер, затова сметнали, че бащата е Кубрат. Или пък Безмер, а не Аспарух, е бил третият син на Кубрат, а Аспарух е бил негов син. Но това не решава проблема с цикловата година.

Според мен трябва да приемем, че писарят, макар и да си е направил труда да запише правилно цикловите дати на техния странен език, е проявил нехайство към числата, обозначаващи броя на годините, през които управлявали отделните владетели. Несъмнено такъв е случаят с периода между преминаването на Дунава и възкачването на Телец, чиито дати са ни известни от гръцки извори — т.е., 680 и 761 или 762 г. Ако приемем, че Аспарух е умрял през 701 г. (или приблизително тогава, както се подразбира от гръцките извори), според Именника се получава период от 109 лунни години, а това е прекалено дълго време. От гръцки извори знаем, че през 755 г. български владетел е бил Кормесий, т.е. Кормисош, но според Именника той би трябвало да е поел управлението едва през 763 г. Нещо повече, посочената продължителност на отделните управления не отговаря на датите на заемането на властта. Златарски променя продължителността на всички управления, така че датите на възкачването да се вмести в цикличната схема. Така управлението на Тервел е съкратено от 21 на 17 години, на неизвестния владетел — от 28 на 6 години; това на Кормисош не е променено, а на Винех е съкратено от 7 на 6 години. По този начин се получава по-приемливият сбор от 85 лунни години. Лично аз съм готов да приема тези поправки, отдавайки несъответствията на небрежността на писаря.

Трябва да споменем и Тудор Доксов, според когото покръстването на българите е станало в годината „етх бехти“. Златарски поддържа становището, че по онова време българите са приемали за начало на гръцкото летоброене от сътворението на света годината 5505 пр. Р. Хр., при което се получава, че преминаването на Дунава е станало през 6185 г. от сътворението на света. След това той твърди, че те са си служили с лунни години. Почти без съмнение покръстването се е извършило през септември 865 г. Това прави 191 лунни години след преминаването на Дунава, единадесета циклова година, или „етх“, според тълкуването на Микола. А петият месец приблизително отговаря на септември.

По-нататък Златарски се опитва да докаже, че в староруската хроника, известна като хроника на „Нестор“, е използвано пра българското летоброене. Но според мен опитът му е несполучлив. Макар и русите да са придобили голяма част от културата си чрез България, няма причини да смятаме, че те биха възприели една тюрко-монголска хронологична система. Но проблемът за хронологията, използвана от русите, е толкова сложен, че не възнамерявам да навлизам в него.

Има обаче два други въпроса, на които си струва да се спрем. Кои са всъщност Авитохол и Ирник, дълголетните родоначалници на рода Дуло? Твърде лесно е да се изкушим от приликата в имената (моят стар учител Бъри би се отнесъл към това с дълбоко неодобрение) и да отъждествим Ирник с Ернах, сина на Атила. Наистина, Атила е умрял през 453 г., 16 години след възкачването на Ирник, според нашето тълкуване на Именника. Но Именника си служи с големи и зъкръглени числа, а и в него е допусната грешка по отношение на продължителността на Ирниковото управление. Вярно е, че за Ернах знаем само, че след смъртта на баща си е владеел земи в Централната Дунавска равнина, но изглежда след това се е преселил заедно с брат си Денгизих в „Малка Скития“, което явно означава Бесарабия, и вероятно двамата с Денгизих са били убити по време на набег в Империята — макар и да съществува легенда, че Ернах е умрял като римски наемник в Панония. Но като се има предвид неспокойният дух на племената от степите, при които ту едно, ту друго племе придобивало надмощие над останалите, не е изключено един потомък на Ернах — потомък на великия Атила — да е станал вожд на едно или

повече от тези племена, придобило известност под името „българи“. Йоан Никиуски нарича Кубрат-Курт „владетел на хуните“; според Никифор той е бил господар на уногондурите — име, което би трябвало да е съставено от „хун“ и името на някое друго племе; а Теофан съобщава, че уногодурите са били едно от подвластните му племена. Вярно е, че името Дуло никъде не се среща във връзка с Атила, но не се споменава и никое друго родово име, а родовите имена имат свойството да оказват обратно въздействие. Но ако приемем, че Ирник е Ернах, трябва ли да отъждествим и Авитохол с Атила? Името Авитохол навярно произлиза от тюрко-монголската дума *awit*, прародител — но не е изключено и името Атила да е от същия корен. Тук обаче навлизаме в сферата на легендите.

Независимо от всичко, смятам, че родът Дуло трябва да е бил на особена почит. Първото лице в Именника след дълголетните Авитохол и Ирник е наместникът Гостун от рода Ерми, който след две години е сменен от Курт. Като се има предвид, че Курт е управлявал 60 години, той навярно е наследил трона още като дете. Ако не е бил престижът на рода му, властта несъмнено е щяла да премине в ръцете на някой възрастен. Но Гостун е бил само наместник — може би вуйчо на младия владетел. Йоан Никиуски нарича Курт племенник на Органа. Можем да предположим, че Органа е бил предишният владетел от рода Дуло и след смъртта му Курт е останал единственият жив представител на рода от мъжки пол.

Към края на Именника се появяват странни несъответствия. Там за приемник на Телец е посочен Умор, който управлявал 40 дни. Но от надеждни извори знаем, че Телец е бил убит през 764 г. и е наследен от Сабин (неспоменат в Именника), зет на Кормисош. След няколко месеца той бил свален и на неговото място българите поставили някой си Паган, който, след като отишъл в Константинопол, за да се опита да сключи мир с императора, бил свален от Умор, а след няколко седмици той на свой ред бил свален от някой си Токту, който заедно с брат си Баян бил пленен и убит от византийците през 766 г. След това в България настанала анархия, докато на престола не се възкачил един владетел с неизвестно потекло, Телериг. Защо Именникът споменава Умор, но не и Сабин и Паган? Предполага се, че той е бил съставен скоро след смъртта на Умор. Но защо ли в него е отбелязан само най-мимолетният измежду тези бързопреходни владетели?

Изводът, до който достигнах, проучвайки Именника на стари години, е че той е ненадежден документ, чиято стойност е по-скоро филологическа, отколкото историческа. Той изглежда е бил съставен от някой необразован грък, който вероятно съвсем слабо е знаел езика на прабългарите. Той може и да се е постарал да запише правилно прабългарските думи, но е бил небрежен с числата, а в текста може би са се промъкнали и допълнителни грешки при превеждането му на славянски език — гръцките цифрови знаци се четат извънредно трудно, освен ако не са изписани много ясно. Ето защо, макар и да смятам, че имената на владетелите, както и датите, означени с прабългарски думи, са навярно достоверни, то сега съм убеден, че годините, изписани с цифри, са толкова произволни, че изобщо не можем да разчитаме на тях — и следователно всеки опит да се разработи една цялостна и логична теория за изясняването на Именника и датите в него е обречен на неуспех. Извинявам се за това песимистично заключение. Но едно от тъжните неща, които човек осъзнава в течение на един дълъг живот, е крайната ненадеждност на повечето исторически данни.

1981 г.

ПРЕДГОВОР

На Балканския полуостров спомените живеят дълго. Столетията на турското господство са отминали като една-единствена нощ, а страстите на предишните векове са останали живи, сякаш са от вчера. В една земя, където непрестанно са се смесвали различни народи, а границите рядко са били естествени и никога дълготрайно справедливи, още от далечни времена международната политика и нейният летопис са били проникнати от дух на съперничество и враждебност. Балканските историци се поддават на този дух. Осъзнавайки добре помощта, която една благоприятно изложена история би оказала на страните им, те не могат да се въздържат от смекчаването на фактите, от представянето на историята в изгодна за тях светлина. Това е напълно разбираема, но погрешна политика. Тя често сама осуetyава постигането на желаната цел — например в случая, когато славянските историци в хор очернят Източната римска империя, само защото е била предимно гръцка, забравяйки, че да омаловажаваш враговете си е най-несигурният начин да възвеличиш себе си. Но освен това тази политика отдавна е престанала да оказва въздействие зад граница. В Западна Европа, където националните съперничества не са така нестихващо ожесточени и поради това науката е успяла да се разграничи от патриотизма, твърденията на балканските историци вече са изгубили своята убедителност.

Толкова по-зле, защото в историята на Балканите има много интересни и значителни епизоди, които си заслужава да бъдат отбелязани. Но малко от тях са описани задоволително. В Източна Европа страстите са били прекалено бурни, а на Запад се е утвърдило мнението, че в Източна Европа не се е случило нищо съществено до възникването на т. нар. „Източен въпрос“ през XVIII в. Така Първата българска държава е останала смътен и малко известен период. Дори самото ѝ име звучи изненадващо за западноевропейеца. Но нейната история заслужава внимание — както поради значението ѝ за европейската история, така и заради собствените ѝ достойнства и

великите личности, които са я управлявали. Написах тази книга с надеждата да ѝ спечеля поне част от това заслужено внимание. Следвайки правилото, че историкът няма за задача да се намесва в съвременната политика, аз съм се ограничил единствено с историята на Първата българска държава. Но бих се радвал, ако тя събуди интерес и симпатия към страната, която е нейна днешна наследница, тъй като според мен това е един от естествените стремежи на всеки историк.

От самото начало Първата българска държава изправя историка пред едно голямо затруднение. Историята ѝ ни е известна почти единствено от чужди извори. Освен ценния, но оскъден Именник на българските ханове, няколкото жития и малобройните надписи, повечето открити наскоро, разполагаме предимно със сведенията на хронистите от Източната римска империя и с някои откъслечни свидетелства на западните летописци. На изворите съм се спрял по-подробно в края на книгата. През цялото време обаче трябва да се имат предвид неизбежните празноти в информацията, с която разполагаме — особено по отношение на вътрешно-политическия развой и събитията по границите, отдалечени от цивилизования свят. Подобни празноти са идеална почва за необузданото въображение на шовинистите, но за сериозния историк те са обезсърчителна пречка, която го принуждава непрекъснато да прави уговорки или да признава своята неосведоменост — нещо, твърде неприятно за самочувствието му. Възможно е да се появят нови сведения, да бъдат открити нови надписи, които да хвърлят светлина върху много въпроси, но това още повече възспира историка: той никога не би могъл да се надява, че ще изрече последната дума за ранната българска история.

По тази причина малко историци са се опитвали да обхванат изцяло историята на Първата българска държава. В Западна Европа са ѝ били посвещавани само по една-две глави в общи трудове върху историята на Балканите или на България, а най-значителният от тях — „Geschichte der Bulgaren“ на Иречек, превъзходен за времето си, вече е остарял. Останалите нямат особена стойност. В Англия все пак има една глава в четвъртия том на „The Cambridge Mediaeval History“ — четивна, но незिбежно повърхностна. Единствено в трудовете си за различни периоди от историята на Константинопол западните автори засягат по-целенасочено ранната българска история, но само частично.

И все пак, някои от тези трудове са от голямо значение, например „History of the Eastern Roman Empire, 802—867“ от Бъри (неговата „Later Roman Empire 395-800“ е писана твърде отдавна, за да ни бъде от полза днес), „Empire Grec au Xme siècle“ на Рамбо и солидните монографии на Шлюмберже за късните македонски императори. Делото на Кирил и Методий даде подтик за появата на богата литература, посветена главно на България и отличаваща се най-вече с различните си религиозни предразсъдъци. Най-умерената сред тези книги е забележителната „Les Slaves, Byzance et Rome“ на Дворник. Освен това, автори като Бъри, Иречек, Маркварт и други са писали статии и монографии по различни въпроси, свързани с българската история; цитирал съм ги в приложената библиография, а където е необходимо — и в бележките към текста. Самият аз в книгата си „Emperor Romanus Lecapenus“ подробно съм разгледал по-късните Симеонови войни.

Но едва у славянските автори откриваме подобаващ интерес към ранната българска история. Напоследък някои руски историци, като Палаузов, Дринов, Голубински, Успенски и Василевски, писаха върху различни аспекти и периоди на ранната българска история, а също така извършиха разкопки и откриха надписи с огромна стойност. През последните години самите българи се насочиха към изследване на този период от историята си. Трябва по-специално да спомена Иванов, на чиято книга за богомилската книжнина съм дълбоко задължен, както и най-значителния от изследователите на ранната българска история — проф. Златарски. Освен че е автор на множество твърде полезни монографии и кратки статии, Златарски е единственият историк, заел се с написването на цялостна история на този период; засега, в първите два обемисти тома на своя труд, той е достигнал до падането на Първото българско царство. Този труд, написан с огромна ерудиция и находчивост, е абсолютно задължителен за всеки изследовател на ранната българска история^[1]. Позволил съм си да не се съглася с някои оценки и тълкувания на проф. Златарски. Но на трудовете му, както и на личната помощ, която ми е оказал, дължа толкова много, че се затруднявам да намеря подходящ израз на своята признателност.

Трябва да дам пояснение и за метода на транслитериране, който съм използвал.# Като цяло съм се ръководил от правилото да използвам оригиналното прабългарско или славянско име — там,

където то е безспорно, а в съмнителните случаи — да транслитерирам гръцкото.^[2] Същото правило съм прилагал и към славянските топоними. В един случай преднамерено съм се отклонил от него: в началото на своята книга наричам града, известен днес като София, с византийското му име Сердика, но след IX в. го наричам София. Всъщност през X и XI в. той е носил гръцкото име Триадица, а славянското му име е било Средец. Но тъй като тези имена не са просъществували дълго, сметнах, че използването им би представлявало излишно усложнение.

[# Тук е пропуснат един неголям пасаж, разглеждащ транслитерирането на личните и географски имена на английски език, който няма отношение към българския читател. В превода имената са дадени според *История на България*. Т. 2 (БАН, С. 1981), а неспоменатите там имена — според проф. В. Н. Златарски. *История на българската държава през средните векове*. Т. I, ч. 1 и 2 (С. 1970, 1927). — Б. пр.]

Разграничил съм названията „прабългари“ и „българи“. С първото наричам хунските нашественици, съставили ядрото на България, а с второто — народността, образувана от сливането на прабългарите и славяните. Изразите „Империята“, „императорът“, „имперски“ се отнасят до Източната римска империя, известна със заблуждаващото късно „научно“ име Византия. За тогавашния свят тази империя е била просто „Империята“, а „императорът“ — василевсът, който властвувал в Константинопол. Във всеки случай, за Изтока положението не се променило с появата на конкурентните императори в Германия.

Историческите извори съм разгледал накратко в Приложение I, а в края на книгата съм приложил подробна библиография. Страниците, посочени в бележките към текста, се отнасят до цитираните там издания.

В заключение искам да благодаря най-сърдечно на своите български приятели, които ми оказаха голяма помощ — не само при посещенията ми в България, но и като ми осигуриха карти. Съжалявам единствено за това, че не успях да посетя лично великолепните паметници на старобългарската архитектура в Преспа и Охрид, които днес са на територията на Югославия.

1930 г.

[#3 Според мен терминът „византийски“ е допустим, когато става дума за цивилизацията на Империята, но самата Империя е била съзнателна наследница на световната Римска империя и значението ѝ в никакъв случай не може да се нарече местно.]

[1] Единственият му сериозен недостатък е липсата на карти. ↑

[2] При откриването на оригиналните славянски форми съм разчитал най-вече на преценката на проф. Златарски. В повечето случаи това не представлява затруднение. Например Ἰβάτζης явно е бил Ивац за своя народ. ↑

КНИГА I
ЧЕДАТА НА ХУНИТЕ

ГЛАВА I

ПЕТИМАТА СИНОВЕ НА ХАН КУБРАТ

Някога, по времето, когато император на Византия бил Констанс, край бреговете на Азовско море живеел хан на име Кубрат. След време той умрял, но оставил петима синове, на които завещал да живеят в сговор помежду си. Скоро братята се скарали — както често се случва между синове на владетели — и след като си разделили наследството, всеки поел по своя път, повеждайки след себе си своята част от племето. Само най-старият брат, Баян, останал в родните земи; вторият брат, Котраг, преминал Дон на север и се заселил на отсрещния бряг, четвъртият брат се отправил далеч на запад, пресякъл Дунава и дошъл в Панония, където попаднал под господството на аварите; най-младият стигнал още по-далеч и за вършил дните си в Пентаполиса на Равена. А третият брат, наречен Аспарух, преминал Днепър и Днестър и се заселил в земите край Долния Дунав.

Там живял той със своето племе, докато император Константин, недоволен от присъствието на тези варвари край самите граници на Империята, решил да се разправи с тях. Императорските войски поели към Дунава и нахлули в земите на варварите, а Аспаруховите орди ужасени се оттеглили в своята твърдина и четири дни се укривали там. Но императорът страдал от болки в краката; той решил да отпътува за своя град Месемврия, за да се лекува. Варварските съгледвачи били нащрек. След отпътуването на императора варварите излезли от своето укрепление и се хвърлили в атака. Императорските войски останали без предводител и мислейки, че императорът им е побягнал, също се впуснали в бягство. Варварите ги преследвали по петите, прекосили Дунава и нахлули в провинция Мизия. Земите тук се харесали на Аспарух и хората му, те били победители, а императорът не можел да им се противопостави. И така, те останали в тези земи и потомците им живеят там до ден днешен.

Макар и да звучи като приказка, тази история, описана от гръцките хронисти^[1], с общо взето правдиво сведение за заселването на прабългарите в България. Но това не бил първият контакт на

Империята с прабългарските племена. Държавата на Кубрат, „отдавна наричана Велика България“ (въпреки че всъщност величието ѝ датирало съвсем отскоро), имала минало, отчасти известно на константинополските историци. Нека да се върнем назад и, спирайки се на предишните им набези в цивилизования свят, да надникнем в забулените от мъгли степи и да се опитаме да разберем кои са били онези прабългари, чието нашествие през VII в. така размирило и без това неспокойните Балкани.

За Хуните, помели Европа като буен порой, се е говорило много. Но откъде са дошли и къде са отишли си остава загадка. Според някои това били племената Хун-ну, страшилището на Китай. Но готите, които ги познавали Най-добре, били на друго мнение. Те разказвали за злите магьосници, прогонени от готския крал Филимер извън пределите на Скитското му кралство, които при скитанията си общували със злите духове на пустинята. От този протиестествен съюз се родили хуните.^[2] Оттеглянето им е така забулено в неизвестност, както и появата им. Неотдавна Европа бе залята от милитаристична вълна и всяка войнствена нация започна да се хвали със страховитите си прадеди; всички те с гордост наричаха Атила ако не свой дядо, то поне братовчед. От всички тях българите като че ли имат най-голямо право да претендират за това; кръвта на „Бича божи“ днес тече в долините на Балканите, разреждана от изминалите векове и от кротостта на славяните.

По време на хунските нашествия Империята все още е била единствената цивилизована държава в Европа, затова се налага да се обърнем за сведения към нейните хронисти. Те не съобщават много; степите били размирни и твърде загадъчни и много неща оставали неясни за хронистите. Те се опитвали да осветлят етническите проблеми, но често се оказвало по-лесно да изоставят опитите си и в търсене на художествен ефект наричали всяко прииждащо племе „скити“ или „кимерийци“. И все пак пред нас се открояват някои факти. След смъртта на Атила държавата му рухнала. Населението ѝ, което вероятно е било само конгломерат от сродни племена, обединени под властта му, отново се разпаднало на отделни племена и всяко поело по своя път. Едно от тях щяло скоро да стане известно под името „българи“.

За първи път прабългарите се споменават със собственото си име през 482 г., около 30 години след смъртта на Атила. Император Зенон, който воювал с двамата Теодориховци и техните готи, решил да се обърне за помощ към „българите“ — племе, очевидно населяващо земите на североизток от Дунава.^[3] Този случай подсказал на прабългарите, че от Империята може да се извлече известна полза. През следващите няколко години те извършили поредица успешни небези на Балканите — през 493, 499 и 502 г.^[4] Те отново се намесили и в съдбата на великия Теодорих, като през 504 г. се съюзили с гепидите срещу него.^[5] През 505 г., когато един варварски вожд на име Мундо (сродник на Атила, според някои гет, а според други — гепид) бил нападат при Маргум (там, където Морава се влива в Дунава) от „гърците“ (имперските войски), пълководезът на Теодорих, Пиций, му се притекъл на помощ. Гърците привлекли на своя страна прабългари и в тази битка прабългарите претърпели първото си поражение.^[6]

През 514 г. бунтовникът Виталиан наел прабългари в бунта си срещу император Анастасий.^[7] През 535 г. те навлезли в Мизия; през 538 г. многочислени прабългарски орди, предвождани от двама владетели, нахлули на Балканите и успели да победят и пленят няколко византийски военначалници, сред които и един покръстен хун на име Акум.^[8] На следващата година Мундо отново се появил на сцената. Сега той управлявал Сирмиум и тъй като старият му покровител Теодорих бил мъртъв, той потърсил покровителството на император Юстиниан. Мундо се оказал полезен васал — той разгромил прабългарските нашественици така успешно, че никакви други хуни не посмели да преминат Дунава.^[9] И така, за известно време за прабългарите не се чувало нищо.

Всъщност прабългарите, за които се споменаваше досега, били племе с не особено голямо значение — скитаща и прехеранваща се с грабежи издънка на по-велики народи, останали на Изток. Към тях насочват вниманието ни историците от времето на Юстианин — епоха, когато за известно време в света е царил малко повече ред.

Според Прокопий някога в областта на изток от Азовско море и на север от Кавказ живеел народ от хуни или кимерийци. Техният владетел имал двама сина — Кутургур и Утургур. След смъртта му те си разделили народа и Кутургур тръгнал да завладява нови земи. Той

успял, за сметка на готите тетраксита от Таманския полуостров, кримските готи и други племена, живеещи по северните брегове на Черно море. Племето му превърнало тази област в своя база, от която извършвало и по-далечни набези. Но Утургур останал в старата си родина.^[10] Вероятно тези владетели-епоними са били родени от склонния към опростяване ум на Прокопий. Но едно е сигурно — че през VI в. са съществували две близко родствени хунски племена от българския клон на хуните, живеещи от двете страни на Азовско море — кутригурите на запад и утигурите на изток — и дипломатите в Константинопол се видели принудени да им обръщат внимание.

По онова време в степите живеели няколко хунски племена, които имали взаимоотношения с Империята: сабирите, чиято владетелка, войнствената вдовица Боа, поискала съюз с императора^[12], ултизурите и вуругундите, близки родственици на кутригурите и утигурите, които Агатий споменава, само за да разкаже за гибелта им^[13]; сарагурите, урогите и оногурите, жертва на разрастващото се сабирско могъщество^[14]. Но, може би само с изключение на сабирите, единствено кутригурите и утигурите изглежда са притежавали значителна мощ и стройна организация.

През 528 г. владетелят на кримските хуни, наречен Грод, (Теофан променя за благозвучие името му на Гордас, а Йоан Антиохийски — на още по-мелодичното Гордиан) дошъл в Константинопол, за да бъде приет в лоното на християнската църква. Неговите кримски хуни вероятно са били кимерийците, за които говори Прокопий — т. е. кутригурите, заселили се в кримските територии на готите, които били християни. Несъмнено Грод е имал значителна власт; императорът вече го бил викал да помогне на иберите срещу персите. Но имперските дипломати прекалено избързали — това ранно покръстване се провалило. Когато Грод се завърнал в земите си, решен да унищожи сребърните и златни идоли на своя народ, поданиците му се разбунтували и го убили, след което издигнали на негово място брат му Мугел. Мугел предпочел да остане езичник.^[15]

Междувременно мощта на кутригурите растяла. Готите тетраксита, разгромени от кутригурите, все още съществували под покровителството на утигурите. Те били ревностни християни и през 548 г. изпратили пратеник в Константинопол под предлог, че искат нов епископ, а всъщност желаели да известят за тревожните събития в

степите. Предупреждението им било основателно: през 551 г. 12 хиляди кутригури, начело с вожда си Хиниалон, подстрекавали от гепидите, нахлули на Балканите и ги опустошили. Спомняйки си за сведенията, дадени му от готите тетраксита, император Юстиниан спешно изпратил дипломатическа мисия с дарове при утигурския хан Сандилх, за да го склони да нападне кутригурите в гръб. Сандилх на драго сърце удовлетворил молбата му и дори се престарал. Но Юстиниан, с цялото двуличие, присъщо на византийската дипломация, съобщил на кутригурите, че земите им са нападнати, дал им пари да се оттеглят и дори предложил да ги подслони във владенията си, ако при завръщането им се окажело, че са останали без дом. Разтревожените кутригури се оттеглили и скоро след това 2000 от тях, начело със своя вожд Синион, който навремето бил служил при Велизарий, се върнали в пределите на Империята и се заселили в Тракия. Сандилх, раздразнен от двойствената политика на императора, му изпратил протестно послание — устно, по специални пратеници, тъй като хуните не умеели да пишат. Но Юстиниан не обърнал внимание на оплакванията им и просто продължил да изпраща на утигурите сумата, с което ежегодно ги подпомагал.^[17]

Настъпило краткотрайно затишие. Но кутригурите били неукротими. През 558 г. начело с предводителя си Заберган те настъпили отново с още по-могъщи сили. Войската им се разделила на три части: едната нахлула в Континентална Гърция, другата нападнала тракийския Херсонес, а третата, най-голямата, водена от самия Заберган, преодоляла Дългата стена и достигнала покрайнините на Константинопол. Императорът изпаднал в паника и призовол престарелия Велизарий да спаси Империята. Стратегията му се оказала успешна и кутригурите били надхитрени и отблъснати. Докато първата им войска била задържана от укрепленията на Термопилите, втората била разбита от племенника на императора, Герман, в Тракийския Херсонес. Междувременно императорът отново изпратил посланици при утигурите. Понеже се опасявал, че те ще бъдат недоволни след първия си опит за съюз с Империята, той им съобщил, че кутригурите са ограбили парите, предназначени за тях през тази година; императорът можел да си ги върне и сам, но предпочитал да изпита приятелството им, като остави това на тях. Доводите му успели да убедят Сандилх, а освен това той желаел и да си получи парите. И

така, кутригури и утигури се впуснали с настървение в междуособни борби, които поглъщали всичките им сили, докато на сцената не се появило ново действащо лице, което изведнъж ги заставило да се укротят.^[18]

В началото на VI в. над населението на Тюркестан господствувало племе, известно в Далечния Изток като жен-жен или жуан-жуан. С течение на времето на тюрките дотегнало тяхното потисничество и в резултат на последвалите размирици жен-жен се отправили на Запад да завладяват нови земи. Там, под новото си име авари, те изиграли своята страшна роля в историята.^[19] По пътя си те се сблъскали с хуните от степите. Но нищо не можело да устои на аварите и техния хаган Кандих. Утигурите били разбити, савирите — напълно унищожени, кутригурите — покорени, и аварите продължили напред, като всявали паника и смут сред славяните, които мирно населявали Балканите, и сразили най-смелите измежду тях — антите. Така те навлезли дълбоко във вътрешността на Европа и започнали ту да извършват набези в Германия, ту да щурмуват стените на Константинопол. През 562 г. Кандих бил наследен от Баян, който успял да сложи ред в огромния аварски хаганат, простиращ се от Дон до средното течение на Дунава. Сред сурово потисканите от тях покорени народи били и кутригурите.^[20] Междувременно тюрките, стремейки се да подражават на някогашните си господари, също се впуснали в завоевателни походи на запад. Изтощените утигури не били в състояние да им се противопоставят; през 568 г. те паднали под тюркско владичество — първото горчиво предвестие за бъдещата съдба на българите.^[21] Така, с поробването на кутригурите от аварите и на утигурите от тюрките, пада завесата след първото действие от българската история.

Когато завесата се вдига отново, сцената е изцяло променена. На нея господства Кубрат, владетел на Стара Велика България.

До този момент познаваме прабългарите единствено от гледна точка на появата им в историята на Империята. Това ограничение е неизбежно — само Империята била достатъчно цивилизована, за да осигури свидетели, способни да пишат история, и дори изобщо да пишат. Но има и още едно важно свидетелство, на което е време да се спрем. Прабългарите, които се заселили в земите на днешна България, създали през VIII в. Именник на своите владетели, с годините на

тяхното управление — паметник, неповлиян от историците на Империята. За съжаление датите са записани на техния стар, отдавна изчезнал език и за потомците Именникът е изпълнен с безброй загадки — езиковедски и математически. Едва наскоро някои новооткрити сведения дадоха възможност на историците да достигнат до задоволителни изводи.

На четвърто място в Именника стои името на хан Курт, управлявал от 584 до 642 г. Както името, така и датите сочат, че става дума за Кубрат или Кробат, владетел на Стара Велика България, хан на прабългарите и техните родственици, котрагите. За произхода му имперските историци не споменават нищо, но от Именника научаваме, че бил от рода Дуло. Двама от предшествениците му принадлежали към същия род, макар третият, когото непосредствено наследил, да е бил от рода Ерми.

Първият споменат владетел е Авитохол от рода Дуло, който управлявал за нечувано дългия период от три века — от 146 до 437 г. Неговият приемник Ирник не може да се похвали чак с такова дълголетие — той достигнал едва век и половина (437 — 582 г.). След него дошъл Гостун от рода Ерми, управлявал някакви си 17 месеца (582—584 г.). И така стигаме до Курт, който по наследство от своя род Дуло бил достатъчно дълголетен, за да може да управлява почти 60 години (584 — 642 г.).

Името Авитохол като че ли няма особен смисъл, освен ако не си припомним, че някъде към VII в. християнски, еврейски и мюсюлмански мисионери започнали да разпространяват Стария завет из степите. Тюрките обогатили Светото писание, като добавили преданието за Яфет, чийто най-голям син и наследник бил наречен Тюрк и носел прозвището Яфет-оглани („син на Яфет“). Името Яфет лесно би могло да се превърне в Авит — дума, означаваща „прародител“. И така Авитохол, родоначалникът на първата българска владетелска династия, е може би внук на самия Ной. Без съмнение за един член на славния род на Патриарха не би представлявало никаква трудност да управлява някакви си триста години.^[23]

Потеклото на Ирник съвсем не било толкова свято. Точно обратното, негов баща бил „Бича божи“. Вождът на хуните Атила оставил син на име Ернах или Хернак (по това време гърците вече изпускали придихателното начално „х“). Както знаем, прабългарите

били хунски племена, а Атила умрял през 453 г. — годината, в която според Именника Ирник се възкачил на престола на прабългарите. Едва ли може да има съмнение, че Ирник и Ернах са една и съща личност.^[24] Но Ернах е живял в Малка Скития, т.е. Бесарабия, а Стара Велика България се е намирала на бреговете на Азовско море и се е простирала до р. Куфис (Кубан). Следователно, потомците на Ернах вероятно са се придвижвали известно време на изток; възможно е някой от тях от самото начало да е придобил власт над кутригурите, когато това племе е мигрирало на запад. Но по-вероятно е в тъмните времена на аварското владичество някой потомък на Атила (чийто род по някое време е започнал да се нарича Дуло и несъмнено е запазил господството си над едно от многото хуно-български племена в степите), да е успял да обедини хуни и прабългари и да основе Стара Велика България. Смятам, че този обединител е бил хан Кубрат.^[25]

Следователно, от Именника може да се направят следните заключения. Първо, от трите столетия на Авитохол можем да съдим, че от известно време прабългарите вече са съществували като отделен народ, може би още от 146 г. — достатъчно дълго време, за да „придобият“ славата на Ноеви потомци. Второ, от 150-те години управление на Ирник можем да предположим, че прабългарите, споменати в Именника, са били от онзи клон на Атиловия род, който е бил основан от сина му Ернах, и че приблизително от 453 г. до 582 г. потомците му, известни (неясно защо) като рода Дуло, са били невзрачни личности, засенчени от спомена са своя прародител. И накрая можем да допуснем, че от 582 до 584 г. родът Дуло е бил изместен от една нова, но мимолетна династия, Ерми, оглавявана от Гостун, докато през 584 г. Дуло не взели отново властта в лицето на Кубрат или Курт, Освободителя, който властвувал 58 години.

За първи път името на Кубрат се чуло в Константинопол по времето на император Ираклий. Йоан, епископ на Никиу, писал в самото сърце Египет, предава мълвата за връзката между вдовицата на Ираклий, императрица Мартина, и Кубрат, хунски владетел. Той я обяснява с това, че в младостта си Ираклий се бил сприятелил с този хан в Константинопол. Кубрат станал християнин, после се завърнал да управлява земите си и оттогава изпитвал към семейството на Ираклий благодарност и привързаност. Ето защо, когато Мартина и патриарх Пир влезли в заговор, за да свалят от престола нейния

заварен син император Константин III, Кубрат бил заподозрян в съучастничество.

Разказът за Кубратовата младост в Константинопол е плод на въображението на етиопския епископ. Неговият милостив император Ираклий се възкачил на престола през 610 г., когато Кубрат управлявал вече от 26 години. И все пак, сигурно е, че Кубрат е бил в Константинопол малко по-късно. Според патриарх Никифор, през 619 г. господарят на хуните дошъл със свитата си, за да бъде покръстен. Покръстването било извършено и хунският владетел се върнал в земите си, след като бил провъзгласен за патриций. Няколко страници по-долу, след като говори за аварите, Никифор разказва за Кубрат, владетел на уногондурите, който се разбунтувал срещу аварския хаган и изпратил пратеници до Ираклий, за да сключи съюз с него; този съюз просъществувал до края на живота му. Кубрат също получил титлата патриций. Както Никифор, така и Йоан Никиуски, споменавайки за Кубрат, го наричат племенник на Органа.

Явно и двата разказа се отнасят до едно и също посещение. Наистина, за второто в полето е отбелязана-годината — 635, но съдейки по съдържанието на разказа, напълно е възможно това да е по-късна добавка. А разказът на Йоан Никиуски за младостта на Кубрат в Константинопол явно е украсена версия на същото посещение. Така животът на Кубрат се очертава пред нас, макар и откъслечено.

Кубрат управлявал 58 години; следователно той трябва да е бил дете, когато се е възкачил на престола, и е имал нужда от регент. Този регент несъмнено е бил неговият вуйчо Органа — явно родството е било по майчина линия, защото иначе, като възрастен член на рода Дуло, Органа несъмнено би наследил престола преди малолетния си племенник^[28]. Гостун е бил или узурпатор, или може би наместник, поставен от аварите. Именно Органа възвърнал властта на рода Дуло. След като поел управлението, през 619 г. Кубрат посетил Константинопол, за да си осигури помощ срещу аварите, против които наскоро преди това се бил разбунтувал. По онова време той вероятно е бил просто хунски вожд; неговата велика Държава още не е била основана. Той си осигурил помощта на Империята — императорът бил твърде доволен да намери съюзници срещу аварите — но с цената на покръстването. А след завръщането си той утвърдил не само своята независимост, но и надмощието си над съседните племена. Кубрат

умрял като владетел на земи, простиращи се от долното течение на Дон на юг до Кавказ — владетел на Стара Велика България. Той оставил петима синове, за които се говори в преданието.

Доста трудно е да се установи кои племена са влизали във Велика България. Младият Кубрат се споменава като господар на хуните или (на едно място у Никифор) на уногондурите. Разказвайки за синовете му, Теофан го нарича повелител на България и на сродното племе котраги (котригури) и посочва, че неговите поданици са били уногондурите, българите и котрагите. Но тази България е заемала същите територии — от Дон до Кавказ — както и държавата на утигурите. За утигурите не се чува нищо след покоряването им от тюрките. Тюркската вълна вече се била оттеглила, но във връхната си точка трябва да е била достатъчно могъща, за да помете утигурите — защото, колкото и да е странно, докато името на кутригурите се запазило, това на утигурите изчезнало. Но ако вземем пред вид географските данни, неизбежно ще стигнем до извода, че Теофановите „българи“ в по-голямата си част са представлявали всъщност утигурските племена, само че лишени от старата си управляваща класа, докато кутригурската аристокрация е запазила положението си. Уногондурите или оногундурите ни изправят пред едно ново затруднение. Преди времето на Кубрат за тях не се споменава нищо, но през следващите няколко години византийските хронисти използват безразборно името им, наред с имената „хуни“ и „българи“, говорейки за едни и същи племена. Възможно е думата да е съставна, съчетание от имената на хуните и българите, създадено от автора на общия извор, който са ползували и Теофан, и Никифор; то може би е плод на смътните спомени за някои ранни прабългарски племена, като оногури и вуругунди. Но имената на всички хунски племена дотолкова си приличат, че е рисковано някои от тях да се приемат за изкуствено съставени. Най-вероятно уногондурите са били онова племе, над което са властвували потомците на Ернах. В младостта си Кубрат бил владетел само на уногондурите, както твърди Никифор, но той оглавил бунта срещу аварите и, разпростирайки властта си на изток, над кутругите и останалите без вожд утигури, основал новата държава. Вероятно кутригурите така и не били асимилирани докрай. Те останали в старата си родина отвъд Дон и след едно поколение отново се обособили. Вторият от петимата синове в преданието се казвал

Котраг и именно той преминал Дон. Явно той дължи името си на племето, което е предвождал.^[29]

През 642 г., скоро след предполагаемата си връзка с императрица Мартина, Кубрат умрял — в зряла възраст и, да се надяваме, като добър християнин, макар че след посещението му в Константинопол не се споменава нищо повече за неговото християнство. И наистина, в продължение на още два века прабългарите си останали несъмнени езичници. Според Именника приемник на Кубрат бил Безмер, който управлявал три години, но след няколко месеца, през февруари 643 г., е отбелязано възкачването на Исперих, т.е. Аспарух, който управлявал 58 години. Но според историята на гръцкия хронист, след като живели за кратко време в мир помежду си, вероятно под върховенството на най-стария брат Баян, петимата синове на Кубрат се разделили и всеки поел по своя път.

Възможно е Баян (или Батбаян, както го нарича Теофан) и Безмер да са една и съща личност.^[30] От друга страна, прибързано е да се отъждествяват нечий имена само защото така е по-удобно и защото и двете започват с една и съща буква. Освен това, би било уместно между Кубрат и синовете му да се вмъкне още едно поколение. Според Именника Аспарух управлявал 58 години. Съвпадението с продължителността на Кубратовото управление е подозрително (макар и Аспаруховото да е с няколко месеца по-дълго), но това не е достатъчна причина, за да го отричаме. Безспорно както Кубрат, така и Аспарух са управлявали дълго. Но ми се струва доста невероятно синът да умре 119 години след възцаряването на баща си, още повече, че Аспарух явно е имал и по-малки братя. Дори и да вземем под внимание дълголетието на българите, което, казват, се дължало на превъзходното им кисело мляко, въпросът си остава нерешен. По-вероятно синовете на Кубрат, или поне някои от тях, да са били всъщност негови внуци.^[31] Техен баща е бил Безмер, но тъй като безличното му управление се паднало между тези на великия Кубрат и великия Аспарух, славата му така и не достигнала до Константинопол.

Скоро след като Безмер поел властта в ръцете си, държавата се разпаднала и потомците на рода Дуло си поделили прабългарските племена. Причина за това бил натискът на едно друго тюркско племе от завоеватели — хазарите, чието по-късно преминаване към юдейството било необичайно явление в християнско-мюсюлманския

свят. Но по онова време хазарите били свирепи и войнствени варвари, а Стара Велика България се намирала на пътя им. Най-възрастният от братята, Баян, останал на своя пост. Неговите земи, обезлюдени от паническото преселение, станали лесна плячка на хазарите; той им се подчинил и бил принуден да им плаща данък. Постепенно по-голямата част от народа му била асимилирана от завоевателите, изглежда без особени затруднения, тъй като хуни и тюрки имали общ турански произход, а останалата част се съхранила, само за да бъде погълната по-късно от маджарите. Така Стара Велика България изчезнала безследно.^[32]

Вторият брат бил известен на гърците под името Котраг, очевидно защото управлявал кутригурите. Той вероятно е бил съвладетел, който след рухването на централната част се е обявил за независим. Според преданието той преминал Дон и се установил на северния му бряг. Тук явно става дума за неизбежния преход, който е трябвало да направи, за да отиде при кутригурите и да стане техен владетел. По-късно обаче, когато владенията на хазарите се разрастнали, кутригурите се придвижили още по на север, отново прекосили Дон и горното му течение и се заселили по средното течение на Волга и край Кама. Там потомците им останали много поколения наред, известни на света като „черни“ или „бели“ българи (в случая „бели“ е синоним на „велики“), или дори „сребърни“ (като по-висока степен на „бели“), или просто волжки българи. С течение на времето те придобили известна цивилизованост, вероятно посредством хазарите. Столицата им Болгар (там където се вливат Волга и Кама) се превърнала във важно средище на търговията в долината на Волга. В началото на X в. те приели исляма и дори повикали един мюсюлмански мисионер, писателя Ибн-Фадлан, в чиито дарби влизало и строителството на крепости; той укрепил не само вярата им, но и тяхната столица. Държавата им просъществувала до XII в., когато паднала под съкрушителния напор на татарите. До самия си край те останали прочути с успешните си набези.^[33]

Третият брат бил Аспарух, чиято съдба, следвайки примера на гръцките разказвачи, ще проследим по-късно. Четвъртият брат преминал Карпатите и Дунава и се установил в Панония, която била средището на Аварския хаганат. Там той станал васал на хагана. Вероятно това преселване се е дължало на стремежа му да се

присъедини към прабългарите, дошли заедно с аварите в Централната Дунавска равнина. Че там е имало прабългари, е неоспоримо. Почти е сигурно, че прабългарите, които придружили аварите при голямата обсада на Константинопол през 626 г., са били от същия родов клон, тъй като по-онова време Кубратовите българи заговорничели с императора срещу аварите. Нещо повече, германските историци описват един необикновен трагичен епизод, станал през 630 г. През тази година, разказват те, в Панония избухнала война между авари и прабългари. Прабългарите били победени и 9000 души — мъже, жени и деца — се преселили в Германия и помолили крал Дагобер да им даде подслон. Той ги изпратил в Бавария, но наредил на баварците да ги избият. Те били изтребени почти до крак; успели да се спасят само вождът им Алциок и още 700 души. Те потърсили убежище във Венетската марка.^[34] Навярно тази война е започнала като бунт на западните прабългари, подтикнат от успешните действия на Кубрат по на изток. Но въпреки преселването на Алциок, в Панония вероятно останали още много прабългари и четвъртият син на Кубрат дошъл, за да се присъедини именно към тях. Панонските прабългари останали подвласни на аварите до началото на IX в., когато ще чуем отново за тях.^[35]

От 675 до 677 г. големият град Солун бил обсаден от прабългарски орди, съюзени с бунтуващите се славяни от околните земи. Някои от прабългарските племена във връзка с тези събития са назовани с имена, които не се срещат другаде; техен вожд бил някои се Кубер, който скоро преди това бил въстанал срещу аварските си господари, преминал Дунава и се заселил в Керамисийското поле близо до града. Както и при предишните славянски обсади, за спасяването на града трябвало да се намеси лично неговия покровител св. Димитър.^[36] Появата на Кубер и неговите прабългари, които към 675 г. вече били преминали Дунава, поражда известни проблеми. За да бъдат избегнати, е било прието, че Кубер е всъщност четвъртият син на хан Кубрат. Той първо отишъл в Панония, където попаднал под аварско владичество. Но това положение не му се понавило; той въстанал, тръгнал на юг през Дунава, а след това — нагоре по течението на Морава и така стигнал до околностите на Солун. Не е изключено, но все пак е малко вероятно четвъртият Кубратов син да е бил толкова деен. От друга страна, явна прилика между имената Кубрат и Кубер не

бива да ни изкушава да съдим прибързано, че става дума за една и съща личност. Все пак сходството може би не е съвсем случайно. Кубрат все още бил единственият велик българин, за когото светът бил чувал дотогава. Така че е възможно солунчани да са нарекли местния прабългарски вожд с неговото име, само че изопачено. Или пък просто в мартиролога имената са напълно объркани. Но като че ли е най-добре да не се правят опити за разкрояване на известните ни факти и да не се търси връзка — родствена или именна — между Кубер и хан Кубрат. Кубер е бил просто някой прабългарски вожд, който може да е бил в авангарда на Аспаруховите нашественици, но по-вероятно, имайки пред вид географията на Балканите, е дошъл от Панония. Възможно е да е бил Кубратов син, обиколил много земи; възможно е да е въстанал срещу аварите заедно с Алциок или пък по-късно, независимо от него. Във всеки случай след дългата обсада, прекратена едва след намесата на светията, за Кубер не се чува нищо повече. Племената му се смесили със своите съюзници, славяните и били асимилирани от тях. Така те поставили основите на българските претенции относно Македония.

Най-младият син отишъл в Равена. Тук гръцките хронисти са допуснали една малка и напълно простима грешка. За тях Равена е бил един от големите градове в Италия и около него в тези смутни времена, когато толкова народи били изтласкани от земите си, се били заселили много варвари, сред които и прабългари.^[37] Ето защо хронистите използвали Равена като синоним на Италия. В действителност най-младият син стигнал по-далеч. По времето на лангобардския крал Гримуалд (662—671 г.) прабългарският „дук“ Алцеко навлязъл мирно в Италия и предложил на краля да стане негов васал. Гримуалд го изпратил заедно с войската му в Беневент, при сина си Ромуалд, който му предоставил за заселване три села близо до своята столица — Сепинум, Бовианум и Изерния. Той се заселил там с хората си и „до ден днешен“ (един век по-късно) те продължили да говорят отчасти на родния си език.^[38] Нямаме причини да се съмняваме, че тук става дума за съдбата на петата група от Кубратовите българи, уморени и объркани в края на дългия си път. Името Алцеко твърде много напомня за Алциок, но това не доказва нищо. Явно двамата вождове не са имали нищо общо помежду си.

Така прабългарите се разделили и се пръснали из цяла Европа, от Волга до подножието на Везувий. Остава ни само да разкажем за най-могъщия им клон, единствения, оцелял сред бурите на столетията. Аспарух, не така буен, както по-младите си братя, но по-предприемчив в сравнение с по-старите, минал по бреговете на Черно море, прекосил големите реки на степите и стигнал до блатистите земи, където Дунав се влива в морето.

[#11 Нито един автор от VI в. всъщност не нарича кутригурите или утигурите „българи“, но идентичността им става ясна при по-късните автори.]

[#16 *Procopius. De Bello Gothic*, IV, 4, p. 475.]

[#22 Приемам теорията на Златарски. Вж. Приложение II.]

[#26 *Chronique de Jean de Nikiou*, p. 580.]

[#27 *Nicephorus*, pp. 12, 24.]

[1] *Theophanes*, pp. 546—9; *Nicephorus*, pp. 33—5. ↑

[2] *Jordanes, Getica*, p. 89. ↑

[3] *Joannes Antiochenus, Fragmenta*, p. 619. ↑

[4] *Marcellinus Cornes. Chronica Minora*, pp. 94, 95, 96. Марцелин ги нарича „скити“ през 493 г., но „българи“ през 499 г., а през 502 г. — „*Consueta gens Vulgarorum*.“ Теофан (с. 222), писал няколко века по-късно, споменава само нападението от 502 г., като го нарича първата поява на българите в историята. ↑

[5] *Cassiodorus Senator*, p. 160. ↑

[6] *Marcellinus Cornes*, p. 96; *Jordanes. Romana*, p. 46, *Getica*, p. 125; *Ennodius*, p. 210, 211. ↑

[7] *Malalas* (p. 402) нарича Виталиановите съюзници πλήθος Οὐννων καὶ Βουλγάρων; Теофан (с. 247) използва същите думи; *Георги Амартол* (II, с. 141) добавя Γότθων. ↑

[8] *Малом* (с. 437) ги нарича „хуни“. Теофан (с. 338) ги нарича „българи“, прибавяйки думите καὶ δροῦγγου, които и до днес не са намерили задоволително обяснение. *Анастасий* (II, с. 141) в превода си на Теофан приема „Droggo“ за име на прабългарски владетел, съвладетел на *Vulgär*. ↑

[9] *Theophanes*, pp. 339—40. ↑

[10] *Procopius. De Bello Gothico*, IV, 5, pp. 475 ff. Той ги нарича кутургури и утургури или утигури. Менандър и Агатий ги наричат кутригури и утигури. Единствено Теофан споменава за котраги. ↑

[12] *Joannes Malalas*, pp. 430—1. *Theophanes*, p. Теофан я нарича Боарекс. Смята се, че съюзът със савирите се е оказал полезен срещу персите. ↑

[13] *Agathias*, p. 365. Говорейки за кутригурите, утигурите, ултизурите и вуругундите, Агатий казва: „ὄτοι δὲ ἄπαντες κοινὴ μὲν Σκύθαι καὶ Οὐννοὶ ἐπώνομαζοντο“. ↑

[14] *Prisais. Fragmenta*, p. 341. ↑

[15] *Joannes Malalas*. pp. 431—2; *Theophanes. ad ann. 6020*, pp. 269—70; *John of Ephesus. Historie Ecclesiae*, p. 475; *Procopius. De Bello Persico*. ↑

[17] *Procopius*, Op. cit., IV, 18—19, p. 550 ff; *Menander Protector*, p. 3. Прокопий нарича утигурския хан Сандил, а Менандър и Агатий (вж. следв. бел.) — Сандилх. Готите тетраксити изпратили 2000 души на помощ на утигурите. ↑

[18] *Agathias*, p. 367; *Theophanes*, pp. 360—1. ↑

[19] Смятам, че днес версията за идентичността на племената, наричани от китайците жуан-жуан, с аварите, е вече общоприета. Вж. *Marquait. Streifzüge*, p. 43. ↑

[20] *Menander Protector*, p. 5. ↑

[21] *Ibid.*, p. 55, 87. У Менандър „угури“ и „уйгури“ вероятно е небрежно изписване на „утигури“, макар че от друга страна за всички хунски племена са характерни удивително сходните имена. ↑

[23] *Mikkola. Die Chronologie der Türkischen Donaubulgaren*, p. 23. Тук е цитирай тюркски надпис, открит от Демезон в Абулгази, в който се разказва историята на Яфет. *Marquart. Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, pp. 75—6, просто отъждествява Авитохол с Атила. Това е възможно, но смятам, че библейският произход е поубедителен. Вж. Приложение III. ↑

[24] *Златарски. История*, I, 1, с 40—2, отрича, че Ирник и Ернах са една и съща личност. В Приложение III излагам причините си за несъгласие с него. ↑

[25] Йоан Никиуски (вж. по-долу) съобщава, че Кубрат е властвувал и над други племена. Явно Стара Велика България е представлявала съюз на всички хуно-българи от степите. ↑

[28] Струва ми се съвсем ненужно да се отъждествява Органа с Гостун. Това е неубедително и напълно излишно. ↑

[29] Тези проблеми са подробно обсъдени у *Златарски*. История, 1,1, с 84—96. Накратко обобщени, неговите заключения са следните: I. Родът Дуло няма нищо общо с Атила; II. Утигурите представляват основата на Стара Велика България; III. „Уногондури“ е съставна дума — Ούννοι καὶ Βούλγαροι — и не се отнася до отделно племе. Относно I. вж. Приложение III. Относно II, смятам географските му доводи за неопровержими и съм съгласен с неговите изводи, с някои уговорки, посочени по-горе. III. смятам за неубедително. ↑

[30] Златарски ги отъждествява, с което опростява своята история. Но той пренебрегва затрудненията, произтичащи от възрастта на Кубрат и Аспарух. ↑

[31] Ще продължавам да ги наричам за удобство синове на Кубрат. ↑

[32] *Златарски*. История, I, 1, с 114, отбелязва, че Батбаян основал т. нар. Черна България (на р. Кубан), за която споменава Константин Багренородни. Но явно не само Константин, а и арабските географи от X в. са знаели само за една България в степите — Волжко-Камска България, наричана още с такива противоречащи си имена, като Черна и Бяла България. Вж. *Constantine Porphyrogenetus*. De Administrando Imperio, pp. 81, 180; *Maçoudi*. Le? Prairies d'Or, p. 16; *Ibn-Fozlan*, De Vulgaris. passim. Изглежда обаче, че до разпадането си Стара Велика България е била известна още като Бяла България. ↑

[33] Вж. изворите, посочени в предишната бележка. ↑

[34] *Fredegarius Scholasticus*, p. 187; В *Gesta Dagoberti*, p. 411, ad app. 630 е дадена същата история, без обаче да се споменава името Алциок и без да се говори за оцелели от баварското клане. *Златарски* (История, I, 1, с 119—20) смята, че името Алциок е измислено, изопачена версия на Алцеко. ↑

[35] Вж. кн. II, гл. 1. ↑

[36] *Sancti Demetrii Martyris Acta*, p. 1364 ff. Годината на обсадата е приблизителна; знае се, че е започнала между 670 и 675 г. ↑

[37] *Paulus Diaconus*. Historia Langobardorum, lib. II, p. 87. ↑

[38] *Ibid.*, op. cit., p. 154. ↑

ГЛАВА II

ВАРВАРИ НА БАЛКАНИТЕ

Векове наред Балканският полуостров бил арена на варварски нашествия, земя, която дивите племена плячкосвали, опустошаваха и оставяли разорена след себе си. Но до шестото столетие нито едно от тях не я превърнало в свой постоянен дом. Готи и гепиди, сармани и хуни — всички минали отгук, оставяйки зад гърба си кръв и пожарища, а после се отправили да търсят по-богати земи. На един помирнен народ — славяните — се паднало да наследи Балканския полуостров.

Тук определението „мирнен“ е относително. Но проникването на славяните станало почти незабележимо, скрито в сянката на постраховити и драматични преселения. През IV в. славяните изглеждат още са се спотайвали в своята родина — горите на Западна Русия. В началото на VI в. светът, който до този момент ги пренебрегвал, с изумление осъзнал, че славяните са залели цяла Централна Европа — от Елба и Алпите до руските реки, от Балтийско море до Сава и Дунава. Имперските държавници, следящи с безпокойство Дунавската граница, се разтревожили. Макар и не така диви като хуните, славяните били твърде многобройни, а едно от техните племена, антите, намиращо се тогава при устието на Дунава, се славило с войнските си качества.

Бурята се разризила по времето на император Юстиниан — в началото по-слабо, с отделни набези. През 534 г. славяните предприели първия си набег през реката. През 545 и 549 г. те проникнали до Тракия, през 547 г. — до Драч; през 550 г. застрашили Адрианопол и великия град, за който толкова дълго и все още напразно воювали — Солун.^[1] През 558 г., следвайки кутригурите, те достигнали стените на Константинопол.^[2]

Към края на века аварите постепенно се превръщали във все по-голяма заплаха и славяните решили да си намерят по-сигурни домове отсам Дунава. През 581 г. те за първи път навлезли в Балканите и останали там.^[3] През следващите години поселищата им стремително

се увеличили. Между 584 и 589 г. те нахлували не по-малко от десет пъти в Континентална Гърция.^[4] Аварите последвали славяните-бежанци и дори се случвало да се съюзават с тях срещу Империята. През 597 г. те извършили първата голяма обсада на Солун, когато се наложило св. Димитър да се притече на помощ за спасяването на своя град.^[5] През 601 г. император Маврикий, след като победил аварите, сключил договор, според който границата на Империята все още минавала по Дунава.^[6] Но това си останало само на думи. През следващите години размириците около узурпирането на властта от Фока, както и войната с персите наложили изтеглянето на имперските войски от Балканите и славяните се оказали с развързани ръце. Те нахлули в Далмация, разрушили старата столица Салона и залели целия полуостров на изток, докато към четвъртото десетилетие на века само големите крайбрежни градове и Албанските планини останали незасегнати; дори в Пелопонес възникнали славянски селища.^[7]

Междувременно аварската мощ на Балканите нараствала, за да достигне своя апогей с голямата обсада на Константинопол през 626 г., в която участвували и славяните като техни васали.^[8] След неуспеха на обсадата аварското могъщество отслабнало. В северния край на Аварския хаганат вождът Само освободил чехите и моравците; а на юг балканските славяни получили подкрепления от придошлите сродни на тях племена — хърватите и сърбите. С отслабването на аварското господство владенията на Империята нараствали; император Ираклий, който най-сетне извоювал победа във войните с персите и аварите, принудил балканските славяни да признаят върховенството му. Той дори се опитал да укрепи влиянието си посредством християнски мисионери. Но освен по крайбрежията на Далмация, където местните мисионери от светите латински градове подпомагали делото, опитите за покръстване почти не дали плодове.^[9]

След залеза на аварите до идването на Аспарух откъм делтата на Дунава полуостровът се радвал на няколко десетилетия относителен покой. Империята успяла до известна степен да си възвърне властта. Крайбрежните градове така и не паднали в ръцете на славяните (макар че Солун неведнъж се избавял буквално като по чудо) и сега, с настъпването на мира, започнали да разпростират своето търговско, а следователно и политическо влияние над съседите си. В централната част на полуострова, в Северна Македония, в долината на Морава и

край вододелните гръцки планини славяните били фактически независими, но на изток, край планините Хемус и Родопа, Империята поддържала няколко вътрешни градове-гарнизони, които охранявали пътищата към Константинопол — градове като Адрианопол, Филипопол и в самото сърце на варварските земи — Сердика (София).^[10] Самите славяни не представлявали голяма заплаха. Те били разбойници и грабителни, но не и организирани завоеватели. В по-стари времена единствено антите били постигнали известна политическа организация. И макар че скоро хърватите, а малко по-късно и сърбите щели да се избавят от хаоса, на този етап балканските славяни все още били разединени и неорганизирани. Езикът, който говорели, бил в основата си общ, а вероятно еднакви били и езическите им вярвания. Но общото между тях свършвало дотук. Те били разделени на малки племена, всяко оглавно от своя местен вожд^[11], и били склонни да завиждат на съседите си. Някои от племената се препитавали изцяло с грабежи, но изглежда повечето били миролюбиво настроени земеделци. Славяните били прекалено многобройни, за да се задържат дълго на едно място. Но след като залели цялата страна, вече нищо не им пречело да улегнат и поради своята разединеност постепенно, отстъпили пред здравата власт на Константинополските императори. Преди това славяните представлявали сериозна заплаха само когато нападали, следвайки кутригурите или варварите. И ако в този момент е било предотвратено нахлуването на нови нашественици, може би славяните не биха се превърнали в политическа сила и Балканите биха останали владение на Империята.

Но тогава прабългаринът Аспарух достигнал Дунава и го преминал.

Първото място, където се установил Аспарух след напускането на родните земи, и досега си остава загадка. Той преминал Днестър и Днестър и най-сетне се спрял в една местност, наречена Онгос или Огос, но нито Никифор, нито Теофан — нашите единствени извори — не посочват със сигурност от коя страна на Дунава се е намирала тя. Съмнението остава и у следващите поколения, които клонят в полза ту на единия, ту на другия бряг. Вероятно отговорът е, че тя е била разположена и на двата бряга на Дунава или по-точно — сред самата река. Огос е бил един от островите в делтата на Дунава, най-вероятно Пюки.^[12] Объркването несъмнено се задълбочава от факта, че нито

Теофан, нито Никифор (а и двамата са ползвали един и същ, сега изгубен, извор) не са разбрали точното местоположение, което вероятно е било описано неточно, и всеки от тях е добавил по нещо от себе си. Във всеки случай е безполезно да се стремим към прекалено голяма точност. Аспаруховите българи били многобройни. Огрос или Пюки бил техният временен център, но те вероятно са имали свой авангард в Добруджа и ариергард в Бесарабия. Известно ни е само, че местността е била трудно достъпна, природно защитена, блатиста и скалиста — макар че скалите са може би просто една от добавките на Никифор. Подобно описание лесно би могло да се отнесе към делтата на Дунава и околните земи.^[13]

Но където и да се е намирала тази местност, тя е била в обезпокояваща близост със земите на Империята — с онези трудно управляеми балкански провинции, в които славяните стъпка по стъпка били обуздавани. Не можем да кажем точно в коя година Аспарух се е установил в Огрос. Вероятно това е станало постепенно, между 650 и 670 г.^[14] През тези години Империята била погълната от кръвопролитна война с арабите в Азия, а в Европа — от религиозните и политически спорове около монотелитската ерес. А през 668 г. убийството на клонящия към Запада император Констанс, извършено от един кубикulario в банята, било последвано от краткотраен бунт. Но към 679 г. тронът вече бил в безопасност и войната с арабите била към края си. Император Константин IV Погонат, Брадатият, отлично съзнавал колко опасно би било да се допуснат нови нашественици на Балканите, които да разбунтуват или, още по-зле, да организират славяните. Ордите на Аспарух трябвало да бъдат отблъснати или разбити.

И така, имперските войски се отправили към Дунава — същият онзи поход, който бил провален от „болните крака“ на императора (това вероятно е евфемизъм за подагра). Резултатът бил съвършено различен от плановете на императора. Прабългарите победоносно отблъснали имперските нашественици и сами нахлули в Империята. Ордите им залели страната на юг чак до Варна, плякосали я и взели безброй пленници. А докдето достигнали, там се и заселвали. Те покорили славяните, населяващи тези земи, и застрашили градовете на Империята. Балканите не били подготвени за такава атака и не могли да оказат съпротива. Така, бързо и неочаквано, в началото на 680 г.

Аспарух положил основите на днешна България, България на юг от Дунава.

Императорът се примирил със съдбата. Съкрушен от броя на пленените си поданици, той побързал да сключи мир. Всички земи отвъд северните склонове на Хемус чак до Дунава и границата с аварите (разположена неизвестно къде) били отстъпени на прабългарския владетел; освен това му бил обещан годишен данък, ако не предприема набези в пределите на Империята — унизителна отстъпка, но типична за византийската пресметливост: данъците излизали, общо взето, по-евтино на държавата,’ — отколкото войните. [15]

Невъзможно е да се установят с точност пределите на новата Аспарухова държава. На юг от Дунава източната ѝ граница била Черно море, южната — планинската верига Хемус (Стара планина), а западната — вероятно река Искър. Но освен това имало и значителни територии на север от Дунава, в които влизала Бесарабия чак до р. Днестър и вероятно по-голямата част от Влашката низина. Тази неясна северна граница достигала Аварския хаганат.^[16] Но сега Аспарух прехвърлил столицата си на юг от Дунава. Той бил не само завоевател, но и държавник. От самото начало Аспарух разбрал, че съдбата на държавата му зависи от славянското население. Славяните от североизточната част на Балканския полуостров, преследвани от спомена за аварите и страха от възстановяването на имперското господство, охотно се подчинили на Аспарух и едва ли не го приветствували като вожд, който щял да ги брани от опасности. Аспарух се възползувал от сговорчивостта им, за да ги организира; той разположил племената им по границите на държавата, а сам ги контролирал от центъра ѝ, като построил своя дворец в Плиска, която превърнал в своя столица.

Плиска представлявала просто укрепен лагер, сбор от палатки или примитивни жилища, заобиколени от високи землени насипи. Тя била разположена на възвишенията, простиращи се на запад от Варна и свързваща Добруджанската равнина със склоновете на Хемус. Тази област била сърцето на новата държава. Славяните вероятно са били изселени от нея — тяхната задача била да служат за буфер по границите. Трудно е да се каже точно какви са били взаимоотношенията между прабългарите и подвластните им славяни.

Малко вероятно е те да са се смесили още в самото начало, както твърдят някои български историци славянофили. Неубедителна е и разпространената версия, че прабългарските завоеватели са били само една шепа хора. Племето, което се заселило в Огрос и с такава лекота разгромило голямата добре обучена имперска войска, трябва да е било, съдейки по описанията на имперските историци, значително на брой. Невъзможно е да се изкаже окончателно мнение по въпроса, но изглежда в покрайнините на прабългарската държава са били разположени славянските племена, които запазили старите си вождове (скоро в прабългарския двор откриваме елемент на славянска аристокрация), но били контролирани от прабългарски наместници, докато в центъра са се намирали прабългарският владетел — Великият хан, неговите прабългарски сановници и прабългарските войски. Имперските историци от следващия век, описвайки войните с България, обикновено наричат врага си „българите и славяните“, като явно имат пред вид съюз, но не и сливане между тях. А в края на века научаваме за славяни, потърсили в Империята убежище от прабългарите^[17] — нещо, което показва, че населението на държавата все още не е имало предимно славянски облик.

За организацията на самите прабългари имаме по-богата информация. Като всички фино-тюркски племена, те имали родова система, а Великият хан бил всъщност най-високопоставеният сред останалите ханове, предводители на отделните родове. За момента родът Дуло, със своето високо хунско потекло, държал здраво властта в ръцете си. Но по-късно, когато династията залязла, опасностите, криещи се в родовата система, излезли наяве. Двамата главни сановници се наричали *канарти* (може би същата титла, както и „кавхан“) и *таркан*; последният изглежда е отговарял за управлението на провинциите. Аристокрацията се делила на две групи: в по-висшата влизали *болярите* или *боярите* (през X в. имало шестима Велики боляри, но преди възкачването на Борис те вероятно са били повече), в по-низшата — *багаините*. Имало и други титли, като *багатур* и *кулурат* (*колобър*), но техните функции не са ни известни. През IX в. титлата *хан* била сменена със славянската титла *княз*, но останалите прабългарски титли се запазили до падането на Първата българска държава, а една от тях дори и по-дълго — титлата *болярин* се среща из целия славянски свят.

Аспарух живял повече от 20 години след преминаването на Дунава и ги прекарал в организиране на държавата си. Тези години не били съвсем мирни. През 685 г. на императорския престол се възкачил един буен, непокорен младеж — Юстиниан II. Недоволен, че трябва да плаща данък на варварите, той скоро нарушил мира от 680 г. и през 689 г. нахлул в територията на прабългарите — земя, наречена този път от имперския хронист „Склавиния и България“, т.е. прабългарската държава и славянското ѝ обкръжение. Прабългарите отстъпили пред Юстиниан, а той проникнал чак до центъра на полуострова, до Солун, като довел със себе си множество славяни — някои от тях взети в плен, други — щастливи да се отърват от господството на прабългарите. Всички те били изпратени в Азия и заселени в тема Опсикион. Няколко години по-късно 30 хиляди от тях се наредили под знамената му, за да се бият със сарацините. Доволен от постигнатото, Юстиниан потеглил обратно през вражеската страна, но по пътя прабългарите му устроили клопка. Армията му била разгромена, а самият той едва успял да се спаси и да се добере до Константинопол. Така прабългарите били оставени на мира.

През 701 г., 58 години след раздялата си със своите братя, Аспарух умрял. Наследил го Тервел от рода Дуло — негов син или може би внук. Следвайки Аспаруховата политика, Тервел продължил мирно да укрепва държавата си, докато през 705 г. злокобната фигура на Юстиниан II — вече обявен извън закона, с отрязан нос и език — отново не се намесила в българската история. От детронирането си през 695 г. бившият император живеел в изгнание в Херсон, а в последно време — в двора на хазарския хаган, за чиято дъщеря се бил оженил. Но хаганът се обърнал срещу него и той трябвало да спасява живота си с бягство. По-разгневен и непоколебим от всякога, той дошъл при Тервел и го помолил за помощ. Тервел бил доволен — той знаел, че най-добре риба се лови в мътна вода. Той предоставил войската си от прабългари и васални славяни на Юстиниан и двамата владетели тръгнали на поход към Константинопол. Стените на града ги спрели, а отвътре гражданите се подигравали на бившия император. Но след три дни Юстиниан успял да проникне в града през един водопровод. Внезапната му поява можела да се обясни само с предателство, с магия или пък с подкопаване на стените. Градът бил обхванат от паника. Император Тиберий побягнал, а Юстиниан бързо

възвърнал мястото си в двореца и на трона. Той не забравил своя благодетел — Тервел бил поканен в града, седнал до императора и бил удостоен с титлата кесар.

Кесар е висока титла, но вероятно императорът и ханът я тълкували различно. В имперската йерархия кесарят бил втори по ранг след императора, но все пак негов подчинен. Можело да се помисли, че приемайки титлата, Тервел признавал себе си за подвластен на императора — за нещо като имперски наместник в България. Но Тервел определено нямал такива намерения. Той не познавал тънкостите на византийската история и етикет. За него било ясно само, че императорът желае (и едва ли не е длъжен) да го удостои с гръмко звучаща титла и да го постави редом със себе си; той приел тези почести като признание за своето могъщество, което щяло да издигне неговия престиж в собствената му държава и в целия свят. Неговите представи за сключената сделка се потвърдили и от факта, че Юстиниан го отрупал с несметни дарове и му отстъпил малката, но важна област, известна на славянски език като Загория „отвд планините“ — областта, която се намирала между източните склонове на Хемус и Бургаския залив. Но градовете, разположени в самия залив — Месемврия, Анхиало и Девелт — останали владение на Империята. На Тервел била обещана и ръката на императорската дъщеря, но тя все още била малко дете и бракът така и не се осъществил. България трябвало да чака още две столетия своята първа царица-чужденка.^[20]

Междувременно византийците станали свидетели на интересно зрелище — прабългарският хан с щедра ръка раздавал злато на войниците си и мерел купищата императорски дарове с варварския си камшик.^[21]

Мирът бил краткотраен. Юстиниан, който никога не забравил причинените му неправди, бързо забравил оказаната помощ. През 708 г. той се подготвил да нападне България — несъмнено Тервел бил поискал нови дарове или пък по-голям данък.

Юстиниановата войска се разположила край Анхиало, а флотата хвърлила котва в пристанището. Войниците му се чувствували в безопасност и забравили за дисциплината. Затова една ненадейна атака на прабългарите ги разгромила напълно. Сам Юстиниан потърсил убежище в крепостта; след тридневна обсада той успял да избяга на корабите си и се завърнал в Константинопол опозорен. Но Тервел не се

възползувал от победата си: нещо повече, той проявил необикновена липса на злопаметност и през 711 г. изпратил 3000 души да придружат Юстиниан при бягството му във Витиния. Те останали с него, докато положението му не станало съвсем безнадеждно и едва тогава го оставили сам с трагичната му съдба.^[22]

Вътрешните борби в Империята през следващите няколко години дали на Тервел нови възможности за намеса. През 712 г., под предлог, че иска да отмъсти за приятеля си Юстиниан, той нахлул в Тракия, достигнал до самите Златни врата на Константинопол и се оттеглил невредим и отрупан с плячка.^[23] През 716 г., когато над Империята била надвиснала заплаха от арабско нашествие, Теодосий III (чието управление било мимолетно) се опитал да заздрави положението си, като сключи договор с Тервел — първият български договор, чиито условия са ни известни. На първо място договорът определял границата: тя трябвало да минава край Милеона, неизвестно за нас място, което трябва да е било някой връх на Голямоманастирските възвишения, може би Бакаджик. Вероятно границата е следвала линията, по-късно укрепена от българите и известна като вала Еркесия; тя била дълга километри и се простирала от северния бряг на Бургаския залив в посока запад-югозапад през Бакаджик до Марица. Областите по на запад били твърде неспокойни, за да може да се очертае определена граница. Втората точка от договора определяла данък, който императорът трябвало да плаща на хана всяка година — в дрехи и кожи на стойност 30 литри злато. На трето място договорът предвиждал размяна на пленници и взаимно предаване на бегълци, дори и такива, които са враждебно настроени към правителството на страната си в момента; гражданските войни в Империята вероятно са принуждавали много заговорници да търсят убежище в България. Четвъртата точка уреждала свободната търговия между двете държави, при условие, че търговците имали грамоти и печати на стоките си; на онези, които нямали, стоките трябвало да се конфискуват.^[24]

Скоро след сключването на договора Теодосий бил свален, но неговият приемник, Лъв III Исавър очевидно го потвърдил чрез своя пратеник Сисиний Рендакий. През 717 г., когато арабите предприели втората си голяма обсада на Константинопол, Тервел оказал помощ на Империята, като извършил набег (впрочем много изгоден за него) срещу лагера на арабите. Но на следващата година, когато арабите

били разгромени и прогонени, Тервел като че ли изгубил благоразположението си към Лъв III и дори се включил в заговор в полза на сваления император. Център на заговора бил Солун, в него участвувал и Сисиний. Но заговорът се провалил, а скоро след това, през май 718 г., Тервел умрял.

Управлението на Тервел било неспокойно, а политиката му — променлива и своенравна. Но тя била оправдана от постигнатите резултати. Готовността му да се притече на помощ в междуособните борби на Империята, въпреки нарушенията на мирния договор от страна на императорите, го направила твърде важна фигура в политиката на Империята. През тези трудни години нито един император не можел да си позволи да се разправи с агресивните варвари — нещо, което иначе би било съвсем естествена политика. Единственият, който направил краткотраен и злощастен опит за това — Юстиниан II — не посмял да го повтори, опасявайки се, че ако успее, би изгубил най-сигурната си подкрепа. Междувременно незаменимият Тервел укрепвал собствените си позиции. Границата му отскочила далеч на юг от Хемус, обгърнала Загория и достигнала чак до Родопите. Не знаем точно докъде се е простирила на запад; Сердика и Филипопол все още били имперски крепости, но българското влияние непрекъснато се разширявало. Фактът, че солунските заговорници били в тясна връзка с хана, бил тревожен. Но още по-тревожно било това, че прабългарите били пуснали здрави корени в своя нов дом. Скитническите племена, дошли само преди 30 години, сега владеели държава, която се простирила от земите отвъд Дунава до Тракия, и при това се радвали на достатъчно спокойствие, за да могат да вкусят от богатата на търговията. Те все още били обособени от славяните, най-вече в центъра на държавата (който изглежда бил с по-ясно изразен прабългарски характер); те били земевладелската, ръководеща аристокрация — подобно на норманите, които три века по-късно щели да внесат ред сред изостаналите англосаксонци. Но известно сливане на двете етнически групи било неизбежно, макар че все още много славяни недоволствували от натрапването на прабългарите.

Подробностите, естествено, не са ни известни, но че такова смесване действително е съществувало, се доказва от историята на следващия половин век. В продължение на 37 години след последния заговор на Тервел имперските хронисти не споменават нищо за

прабългарите. Дори в Именника на българските ханове липсва името на тервеловия приемник, който управлявал 6 години — до 724 г. След него дошъл хан Севар, управлявал до 739 г., но и за него не знаем нищо, освен че като своите предшественици и той бил от рода Дуло. С него този велик род, родът на Атила, залязъл.^[27]

С края на старата почитана династия настъпил период на граждански войни. Съперничеството между прабългарските първенци и боляри било прекалено голямо, за да бъде признато за по-дълго време върховенството на някой измежду тях. Нещо повече, те се разделили на две групировки. Едните, тълкувайки погрешно политиката на Тервел, били за пълно разбирателство с Империята и с жадно око поглеждали към богатата на византийската цивилизация. Другите ненавиждали съблазнителния разкош и имперските стремежи на Византия и настоявали за война. Приемник на последния хан от рода Дуло станал боляринът Кормисош, който принадлежал към рода Вокил или Укил. Той изглежда се е числял към провизантийската групировка; в продължение на 16 години той успял да запази мира и с това се задържал на престола, докато накрая през 755 г. обстоятелствата го принудили да започне война.

При великите императори от Исаврийската династия, Лъв III и Константин V, Империята претърпяла религиозна схизма, но също така и политическа реорганизация и сега Константин V бил в състояние да нанесе удар срещу съседите си. Обикновеният народ в Империята можел и да оплаква загубата на своите икони и да нарича гонителя им с прозвището Копроним (Посеркото), но войската му била предана, а той я превърнал в най-могъщата сила в държавата. През 755 г. Константин преселил голям брой арменци от Теодосиопол и сирийци от Мелитина на тракийската граница, в построените за тях крепости, за да живеят там и да ги отбраняват. Прабългарите поискали данък и обезщетение за новопостроените крепости; издигането им вероятно е било нарушение на Теодосивия мирен договор.^[28] Но Константин върнал българските пратеници с надменен отказ и Кормисош трябвало да отстъпи пред натиска на войнолюбивата групировка в страната и предприел поход срещу Империята.

Прабългарите победоносно достигнали чак до Дългата стена, но Константин внезапно ги нападнал и ги разгромил напълно. Дори и при главоломното им бягство той им нанесъл тежки щети.^[29] Трудно е да

проследим събитията в тази кампания, тъй като у двамата хронисти, от които черпим сведения — Теофан и Никифор — версиите се разминават. Първият просто споменава за страховитата победа на прабългарите при Верегава през 759 г.; вторият, по-подробно, но с по-малко дати, съобщава за голям поход, последвал този от 755 г. и завършил към 762 г., чиято връхна точка била победата на имперските войски при Маркели.

Явно, фактите, които излага единият хронист, не са били известни на другия. Никифоровият разказ е по-убедителен, но трябва внимателно да проследим сведенията, поместени между различни дати, и известието за поражението при Верегава. Изглежда Константин е бил решен да изведе докрай своята победа. Скоро след това той доплавал с флотата си до устието на Дунава и оттам победоносно поел през българските земи, като ги опустошавал и вземал пленници; накрая той разгромил прабългарската войска край една крепост, наречена Маркели, близо до границата с Империята.^[30] Това вероятно е станало през 756 или 757 г. През 758 г., както знаем от Теофан, Константин бил зает с подчиняването на славяните по тракийската и македонската граница — те несъмнено са се възползвали от войната между двамата си повелители и са се опитали да постигнат независимост. С твърда ръка Константин ги принудил да се покорят. Много вероятно е сражението при Верегава, за което споменава Теофан, да е станало през 759 г. Навярно самият Константин не е взел участие в него и затова Никифор пренебрегва тази битка. Той загатва, че Константин бил подчинил много от племената в България, но става ясно, че към края на похода той вече не е имал власт над тях. Може би е оставил след себе си окупационни войски, които обаче, при преминаването си през прохода Верегава, по пътя от Диампол за Плиска, са били разбити от прабългарите и принудени да напуснат страната. Сред загиналите бил и стратегът на тракийските войски, както и много други видни пълководци. Но независимо от този обрат, чието значение вероятно е преувеличено от Теофан, походът бил твърде успешен за императора и прабългарите побързали да поискат мир, като по всяка вероятност се отказали от своя данък и върнали заложниците.^[31]

По времето на тези конфликти, през септември 756 г., скоро след първото поражение, Кормисош умрял. Последиците от войната

паднали върху плещите на неговия приемник Винех (от същия род и вероятно негов син) и накрая той трябвало да плати за пораженията с живота си. Поданиците му го подкрепяли през цялото време, но накрая сключването на унизителния мир предизвикало негодуванието им. В края на 761 г. те се разбунтували и го убили, заедно с всички представители на рода Вокил. На престола бил поставен злонравният болярин Телец от рода Угаин — водач на воинствено настроената групировка.^[32]

Телец (който, както разбираме, бил на 30 години) веднага предприел енергични действия и принудително набрал войска измежду поданиците си. Това не се харесало много на славяните и в резултат около 208 хиляди от тях напуснали България и потърсили убежище в Империята. Византийските императори винаги поощрявали смесването на населението, което пречело на появата на национализъм; затова Константин ги приел на драго сърце и ги настанил във Витиния, край р. Артана.

Ханът започнал войната, като нахлул в Тракия и дори завладял няколко погранични крепости. След това, знаейки, че го чака разплата, той взел предохранителни мерки (нещо рядко сред варварите), като укрепил границите си и заел удобна позиция с многочислена войска, попълнена с подкрепления от най-малко 20 хиляди души, предимно славяни. Но Константин се отнесъл не по-малко сериозно към тази война и сега Империята разполагала с по-добре организирани сили. Първо той изпратил част от войските си по море до устието на Дунава (както и при първия си поход) — главно конна войска, като на всеки кораб били превозени по 12 конника. След това, докато конниците му се спускали през Добруджа, той се отправил през Тракия и през юни 763 г.^[33] двете войски се срещнали и се разположили на лагер край Анхиало — големия имперски град на Бургаския залив. Там, на 30 юни, Телец ги нападнал и започнала страшна битка, която продължила от изгрев до залез слънце. Клането било невъобразимо, но накрая прабългарите били обърнати в бягство. Византийската войска поради твърде тежките си загуби не била в състояние да ги преследва. Константин триумфално се завърнал в столицата си, където в чест на победата били устроени състезания на Хиподрума и хилядите пленници били публично избити.^[34]

Поражението нанесло тежък удар на прабългарите, но не сломило духа им. Опозореният Телец все пак се задържал на престола още една година, но не успял да изведе страната от създалото се положение и в края на краищата бил убит, заедно с първенците от своята групировка, от разбунтувалите се поданици. Престолът бил върнат на почти изстребения род Вокил — в лицето на Сабин, зет на Кормисош. Сабин незабавно се опитал да преговаря с Константин, но прабългарите съвсем не били настроени за мир. Обвинен, че предава страната в ръцете на Империята, Сабин сметнал за благоразумно да избяга в Месемврия, където поискал закрила от императора. На негово място прабългарите излъчили хан, наречен Паган.^[35]

Константин охотно приел Сабин и дори изпратил да доведат от България жените и роднините му, като по този начин събрал в Константинопол цялото семейство на прабългарския владетел. Междувременно Паган разбрал, че е невъзможно да продължи войната, и изпратил посланици в императорския двор. Но императорът не ги приел, а вместо това подготвил нов поход. Паган бил отчаян; заедно с болярите си той дошъл лично при императора да моли за милост. Константин ги приел, с бившия хан Сабин до себе си, и сурово ги порицал за непокорството им спрямо техния законен владетел, като ясно дал да се разбере, че смята владетеля им за свой васал. Мирът бил сключен, но изглежда с цената на детронирането на Паган. Не знаем дали Сабин се е върнал в България или пък е посочил свой заместник. Според Имменика той умрял през 766 г. и бил наследен от своя родственик Умар. Междувременно императорът успял да се разправи с част от славянските грабители, които се възползвали от войните, за да извършват набези по тракийската граница.^[36]

Отново мирът бил краткотраен. Управлението на Умар продължило едва няколко месеца; преди края на 766 г. той бил свален и на мястото му бил издигнат Токту — както съобщава хронистът, „мъж българин“ и брат на Баян. Първото уточнение изглежда излишно; вероятно то означава, че Токту е принадлежал към националистическата военна групировка, за разлика от провизантийския род Вокил. В отговор на преврата Константин предприел нов поход и, заварвайки пограничните крепости изоставени, нахлул в страната. Прабългарите, които успели да избягат, потърсили убежище в крайдунавските гори. Токту и брат му Баян били заловени и

ликвидирани, а бившият хан Паган бил убит от своите слуга при опита си да избяга във Варна.

През следващите няколко години в България царяла анархия, но прабългарите продължавали съпротивата си срещу императора. Следващият му поход явно бил безплоден. Войската му успяла да стигне едва до р. Тунджа, съвсем близо до границата, след което била принудена да се оттегли, вероятно поради междуособици в Империята. Но Константин не се отказват от намеренията си и бил твърдо решен да нанесе решителния удар. Затова (вероятно през 767 г.) той потеглил отново, този път напълно подготвен, и проникнал чак до прохода Верегава. Но походът не му донесъл окончателната победа, на която се надявал. 2600 кораба, тръгнали, за да докарат подкрепления в Месемврия, претърпели корабкрушение от силния северен вятър край брега на Бургаския залив и били напълно унищожени. Все пак прабългарите побързали да предложат мир и военните действия били прекратени за около пет години.

През тези години (не знаем точно кога, тъй като Именникът свършва с Умар) на българския престол се възкачил нов, по-способен хан — Телериг, чийто произход не ни е известен. Към май 773 г. той вече би заел достатъчно здрави позиции, за да разтревожи императора. Константин възприел обичайната си тактика. Голяма флота от 2000 кораба се отправила към устието на Дунава, където императорът слязъл на брега; същевременно военачалниците на темите нахлули в България по суша. Когато войските начело с императора достигнали на юг до Варна, уплашените прабългари поискали мир. Константин приел и се завърнал в Константинопол, където бил изпратен боляринът Цигат, за да преговаря за условията на договора. Но през октомври, докато преговорите все още се водели, Константин узнал от шпионите си, че Телериг смята да изпрати 12-хилядна войска начело с един болярин, за да покори славянското племе берзити, живеещи в Тесалия, и да ги пресели в България. Вероятно ханът се стремил да увеличи населението на държавата, намалено вследствие на войните, а берзитите, родствени на подвластните му славянски племена, изглеждали най-податливи. Но Константин го изпреварил. Като успял да заблуди прабългарския пратеник, че подготвя удар срещу арабите, той потеглил бързо към България и с 80-хилядна войска нападнал прабългарите в местността Литосория^[38], като ги обърнал в бягство,

без да загуби нито един войник. Завръщането му в Константинопол било триумфално и походът му бил наречен „Благородната война“.

„Благородната война“ несъмнено ускорила сключването на мирния договор. За условията му не знаем нищо, освен че ханът и императорът се задължавали да не предприемат никакви взаимни нападения. Но мирът скоро бил нарушен. В началото на следващата, 774 г., Константин предприел нов двоен поход по суша и море, като този път застанал начело на сухопътната войска. Но явно походът не се увенчал с успех. И този път се намесили атмосферните условия и някои от корабите претърпели корабокрушение — макар че Теофановият разказ за почти пълна катастрофа прекалено много напомня предишното му описание за пораженията при Анхиало, за да звучи убедително. Теофан навсякъде гори от желание да преувеличава неуспехите на императора еретик.^[40]

По-късно през същата година Телериг успял да надхитри императора. Според Теофан, ханът писал на Константин, че смята да избяга в Константинопол и затова го моли да му съобщи кои са доверените му приятели в България. Константин се оказал достатъчно лековерен, за да изпрати в отговор списък на всички свои агенти в страната. Така Телериг лесно успял да ги излови и да ги накаже със смърт и с това разстроил напълно шпионската мрежа на императора. Звучи доста неправдоподобно император като Константин V Копроним, неведнъж доказал голямата си прозорливост, да постъпи така наивно; но по един или друг начин Телериг успял да се сдобие със списъка на императорските агенти и го използвал възможно най-изгодно за себе си.^[41]

Разяреният император отново преминал в настъпление. Но в самото начало на деветия си поход той бил повален от неизлечима болест и умрял в агония на 14 септември 775 г.в крепостта Стронгил.^[42]

Така България отново била спасена. Походите на Константин отбелязали славна страница в историята на византийското оръжие и довели България до плачевно състояние. Войската ѝ претърпявала поражение след поражение, населението ѝ оредявало, а хановете ѝ едва се крепели на престола. Изглеждало, че един нов Константин или дори един нов поход ще я погубят окончателно. И все пак „смъртоносният удар“ бил нанасян отново и отново, а България не

загивала. Аспарух и Тервел укрепихи прабългарския корен твърде дълбоко, за да бъде изтръгнат от тези земи. А пораженията вероятно заздравили връзката на прабългарите със славяните. Видяхме колко настойчиво хановете са се стремели да заселват славяни в държавата си. Постепенно се оформяла и славянска аристокрация, която за първи път започва да се откроява ясно през следващия век; вероятно от време навреме нейни представители са сключвали смесени бракове с прабългарите. Несгодите сплотяват.

Но макар и да не били прогонени, прабългарите били сломени и имало опасност, подобно на много други племена, да бъдат погълнати от Империята. Дори и със смъртта на Константин бедите им не свършили. През 777 г. Телериг бил принуден да избяга от страната. Той потърсил убежище в двора на император Лъв IV, където приел християнството и бил удостоен с честта да получи за жена една братовчедка на императрицата. Ако в този момент Империята пожелаела да се намеси, България можела да бъде покорена. Но Империята била изтощена и все още разкъсвана от конфликтите между иконоборци и иконопочита-тели. Тогава България била толкова слаба държава (дори приемникът на Телериг е неизвестен), че Империята спокойно можела да я остави да крета по пътя си, докато не се появи нов удобен случай. Варварите можели до останат на Балканите, те не предстелявали заплаха.

[#18 Прабългарските титли са разгледани в Приложение V. *Theophanes*, p. 557; *Nicephorus*, p. 36.]

[#19 *Theophanes*, pp. 572—3; *Nicephorus*, pp. 41—2; *Georgias Hamartolus* II, p. 622.]

[#25 *Theophanes*, p. 611; *Cedrenus*, p. 790; *Zonaras*, p. 726.]

[#26 *Theophanes*, p. 615; *Nicephorus*, p. 55. Датата на смъртта на Тервел е взета от Именника.]

[#37 *Nicephorus*, pp. 70—3. Теофан (с. 674), който има обичай да отбелязва предимно неуспешните акции на Константин, споменава само за Тунджанския поход. Но оттук не следва (както твърди *Lombard*. Op. cit., p. 51), че той лъже. Вторият поход, споменат от Никифор (с. 71), явно е бил неуспешен и очевидно Теофан има пред вид него, а не предишния поход.]

[#39 *Theophanes*, pp. 641—2. Хронологията му е неясна. Той датира майския поход през индикт XIII, а „Благородната война“, за която говори по-долу в текста — през октомври, индикт XI. Струва ми се ненужно да се разменят двата похода, както прави *Lombard* (Op. cit., p. 53 ff.); знаем, че преговорите за мир са продължавали и по време на „Благородната война“. Най-просто е да се приеме, че индикт XI е записан погрешно вместо индикт XII. Цялата хронология се усложнява от факта, че индикт XII е обхващал две години, от септември 772 до септември 774 г., за да се приведат индиктите в съответствие с летоброенето от сътворението на света, тъй като през 726 г. било допуснато отклонение, вероятно поради стремежа на император Лъв III да вземе двугодишен данък в една година (вж. *Бъри*, Приложение 10 към *Gibbon, Decline and Fall*, V, pp. 524—5; *Hubert, La Chronologie de Théophane*, B. Z., VI, pp. 504 ff.), или пък просто през този период датите у Теофан са объркани поради двете отделни хронологически системи, с които си служи. (*Brooks. The Chronology of Theophanes*, VIII, pp. 82 ff.) Вече не разполагаме със сведенията на Никифор за сравнение.]

[1] *Procopius. De Bello Gothico*, pp. 329, 331, 441, 444, 592. ↑

[2] *Agathias*, p. 367; *Theophanes*, p. 360. ↑

[3] *John of Ephesus* (прев. Schönfelder), p. 8; *Michel le Syrien*, 347.

↑

[4] *Michel le Syrien*, p. 361; *Evagrius*, p. 228. ↑

[5] *Sancti Demetrii Martyris Acta*, p. 1284 ff. ↑

[6] *Theophylact Simocatta*, pp. 250—60; *Theophanes*, p. 432 (той нарича аварите „българи“, смесвайки ги с васалите им). ↑

[7] *Sancti Demetrii Martyris Acta*, p. 1361; *Niederle. Slovanské Staroätnosti*, II, p. 224. На два пъти след това Солун е бил пред обсада. (*S. D. M. Acta*, pp. 1336, 1341 ff.). ↑

[8] *Theophanes*, p. 485. ↑

[9] Вж. Приложение IV. ↑

[10] За това доколко е бил разрушен старият градски живот до известна степен може да се съди по разните списъци на епископите, присъствували на църковните събори. Те са анализирани задълбочено от *Дворник* (*Les Slaves, Byzance et Rome*, p. 74 ff). Склонен съм да смятам, че организираното настаняване на гарнизони в градовете от

вътрешността вероятно датира от походите на Константин V, но навярно в градове като Адрианопол и Сердик винаги са били поддържани известни отбранителни сили. ↑

[11] Наречени в *Sancti Demetrii Martyris Acta* φήγες. Описанията на обсадите на Солун дават добра представа за славяните по онова време. Вж. горните бележки. ↑

[12] Установено от *Златарски* (История, I, 1, с. 123 сл., 387 сл.), чиито доводи са убедителни. Допълнителни затруднения създават опитите на историците от Теофан насам да изведат „Ουλος“ от славянското **ЖГЪЛЪ**, „ъгъл“ (срв. с гръцкото ούλος). Всъщност думата би могла с еднакъв успех да бъде изведена от *agul*, „оградено място“. ↑

[13] Вж. у *Златарски*, цит. място; *Theophanes*, р. 546—9; *Nicephorus*, pp. 33—5. *Визу* (Eastern Roman Empire, р. 338) смята, че землените насипи в Преслав на Дунава датират от този период. Той вероятно има право. ↑

[14] Пределните години са 643-та и 679-та. ↑

[15] *Theophanes, Nicephorus*, loc. cit. ↑

[16] Вж. *Златарски*. История, I, 1, с. 151 сл. Според мен властта на Аспарух на запад е достигнала до Искър едва след войната от 689 г. ↑

[17] По време на войните на Константин V с България (вж. по-долу). ↑

[20] Вж. също *Златарски*. История, I, 1, с. 163 ел. ↑

[21] *Suidas. Lexicon*, р. 761. ↑

[22] *Theophanes*, pp. 575—6; *Nicephorus*, pp. 43—4, 47. ↑

[23] *Theophanes*, pp. 586—7; *Nicephorus*, pp. 48—9. ↑

[24] *Theophanes*, р. 775. Той само споменава за договора ретроспективно, говорейки за Крумовите войни един век по-късно. Според него договорът бил сключен между Теодосий и патриарх Герман от една страна и българския хан Кормесий (Кормисош), от друга. Явно става дума за Тервел. Що се отнася до пограничния вал Еркесия, който според някои историци датира от същото време, вж. Приложение VI. ↑

[27] Годишите и родовете са дадени в Именника (вж. Приложение П). ↑

[28] Както Никифор (с. 66), така и Теофан (с. 662) съобщават, че българите поискали данък за новите крепости, като Теофан добавя „според λόχτα“. Не смятам за нужно да се търси такова сложно обяснение, каквото дава *Lombard. Constantin V, Empereur des Romains*, р. 43. Това просто е било нарушение на договора, което е давало право на ощетената страна да поиска компенсация. Мисля, че и двете страни не са имали право да укрепяват границата, затова и българите все още не били построили Еркесия. ↑

[29] Теофан (с. 662) съобщава, че българският поход бил успешен, използвайки почти същите изрази, с които описва успешния български набег от 712 г. Той вероятно греши; Никифор е твърде категоричен. ↑

[30] Според *Bury (Eastern Roman Empire*, р. 339) става дума за Карнобат. Златарски определя местонахождението ѝ на Бакаджик (с. 204—5). ↑

[31] *Theophanes*, pp. 662—5; *Nicephorus*, pp. 66—7; *Lombard. Op. cit.*, р. 43 ff. ↑

[32] Датите са взети от Именника. *Theophanes*, р. 667; *Nicephorus*, р. 69, също и *Antirrhetici*, р. 508. ↑

[33] Приемам становището на Златарски (История, I, 1, с. 213), че битката при Анхиало е станала през 763 г., а не през 762 г., както твърди Теофан и както приема и *Lombard (Op. cit.*, pp. 47—8). Теофан отнася преврата на Телец и битката при Анхиало преди тежката зима на 762—3 г., а Никифор — след нея. Логично е да се предположи, че превратът, първият поход на Телец (за който Теофан не споменава) и изселването на славяните са станали през 762 г. Но Константин е трябвало да изчака края на зимата (която била толкова сурова, че бреговете на Черно море замръзнали), за да предприеме наказателния си поход. Телец, както знаем от Именника, бил свален от престола едва в края на 764 г. ↑

[34] *Theophanes*, pp. 667—9; *Nicephorus*, pp. 69—70. ↑

[35] Относно хронологията на този период и последователността на българските ханове вж. Приложение П. Смятам, че както Теофан, така и Никифор (чиито сведения се различават) грешат и че Теофановият Паган и Никифоровият Кампаган (хан Паган) са едно и също лице, а Никифоровият Баян е друг човек. ↑

[36] *Theophanes*, pp. 660, 673—4; *Nicephorus*, р. 70. ↑

[38] Вероятно Сините камъни в Стара планина, близо до Сливен.
(Златарски. История, I, 1, с 232). ↑

[40] *Theophanes*, pp. 692–3. ↑

[41] *Ibid.*, p. 693. ↑

[42] *Theophanes*, loc. cit. ↑

КНИГА II
ВЕЛИКИТЕ СИЛИ НА ЕВРОПА

ГЛАВА I

ИМПЕРАТОРСКИЯТ ЧЕРЕП

През цялата пролет на 784 г. блажената императрица-регентка Ирина обхождала своята северна граница. Времето било добре избрано. Предходната година нейният военачалник Ставракий бил покорил славяните от Континентална Гърция и ги направил поданици на Империята. По границата всичко било спокойно. Тракия, разорена от войните на миналия век, била заселена с нови племена, докарани от Изтока — арменци, които, макар и еретици, били безобидни в политическо отношение далеч от родината си. И така императрицата в достолепната си обиколка тържествено достигнала Верея, възобновила крепостта и я нарекла на свое име — Иринопол, след което се отправила обратно към Анхиало.^[1]

Онова, което видяла при обиколката си, я успокоило. България не представлявала заплаха. И наистина, две години по-късно, през септември 786 г., когато синът ѝ император Константин VI достигнал пълнолетие и изглежда се ползвал с опасна популярност сред войската, тя счела за благоразумно да изтегли войските си от Тракия под предлог, че се подготвя нов източен поход, и ги докарала в Константинопол, за да ѝ бъдат под ръка, начело с верния ѝ Ставракий^[2].

Но в началото на 789 г. се случила неприятна изненада. Стратегът на Тракия Филит, който провеждал разузнаване по поречието на Струма, изглежда навлязъл в територия, считана от прабългарите за тяхна. Както и останалите управници, той смятал България за безопасна и се придвижвал съвсем непредпазливо. Внезапното нападение на прабългарите го сварило неподготвен и той бил убит заедно с много от войниците си. .

Това показало, че прабългарите не са съвсем безпомощни и не е зле да бъдат атакувани отново. През април 791 г. младият император, който вече бил пълновластен владетел и жадувал за бойна слава, с която да засенчи популярността на майка си, решил да нахлуе в България. По това време начело на държавата стоял Кардам. Неговото потекло и годината на възкачването му са неизвестни, но в негово лице България

най-сетне намерила способен владетел. Походът се провалил напълно. Константин стигнал до крепостта Проват на р. Св. Георги^[4]. Там прабългарите излезли насреща му и вечерта се завързала неголяма схватка. Но през нощта императорската войска била обхваната от паника и побягнала. Прабългарите, не по-малко изплашени, побързали да се завърнат в земите си.^[5] Константин горял от желание да се прояви по-добре и през юли на следващата година отново поел срещу Кардам. Един гадател на име Панкратий му бил предрекъл блестяща победа. Но Панкратий не бил прав. Константин стигнал до пограничната крепост Маркели и възстановил укрепленията ѝ. Но докато той изчаквал там, на 20 юли се появил Кардам с цялата си войска. Младежката невъздържаност и самоувереност на императора го подтикнали да влезе в бой без нужната подготовка и това довело до пълния му разгром. Заедно с опозорените си пълководци и лъжепророка Панкратий той побягнал безславно към Константинопол, оставяйки хазната, конете и обоза си в ръцете на врага.

След това поражение Константин оставил прабългарите на мира. Междувременно амбициите на Кардам се разпалили и през 796 г. той изпратил на императора дръзко послание, в което го заплашвал, че ако не получи данъка си, ще опустоши Тракия чак до Златните врата. Константин надменно му отвърнал, че не би желал да кара старец като него да идва толкова далеч, затова щял да го посрещне при Маркели и нека стане каквото Бог реши. Но Бог се оказал крайно нерешителен. Константин се отправил с големи сили към Версиникия, близо до Адрианопол. Разтревожен от броя на войската му, Кардам се укрил в горите на Авролева. В продължение на 17 дни Константин напразно го предизвиквал да влезе в сражение и накрая и двамата владетели се оттеглили, без да постигнат нищо.

Отново последвал мирен период. Не е известно дали е бил сключен някакъв определен договор. Съвремените историци, които единодушно се стремят да злепоставят императрица Ирина, са склонни да представят нещата така, сякаш тя е плащала данък на всичките си съседи.^[9] Но що се отнася до прабългарите, няма доказателства за подобно твърдение. Императрицата несъмнено желаела мир. През 797 г. тя най-после се отървала от сина си, като го ослепила и заради това неподобаващо на една майка поведение изгубила популярността си. Открай време войската била враждебно настроена към нея, а църквата,

макар и да я канонизирала, не я подкрепяла във войните ѝ зад граница. Но Кардам желяел мир не по-малко от нея. Предпазливостта му по време на войните показва колко несигурен се е чувствувал. България била все още? слаба и размирна; вероятно той е бил зает изцяло с обуздаването на своите боляри и с преустройството на държавата си. Ето защо и двете страни били доволни от настъпилото затишие, въпреки че никоя от тях не могла да изтръгне данък от другата.

Но България била успяла да укрепне удивително от времето на Константин Копроним. Раздорите в императорското семейство я предпазили от непрестанен натиск и тя някак си успяла да се изправи на крака със собствени сили. Макар и в несигурно положение, Кардам удържал властта. Ако Константин VI притежавал качествата на своя дядо и съименник, може би прабългарите отново щели да изпаднат в изтощителна анархия. Но победите на Кардам заздравили позициите му в държавата и по този начин укрепили и самата държава. Ако константинопол-ските политици, вместо да гадаят трескаво кой ще заеме мястото на останалата без наследник императрица, обърнали поглед на север, те щели да се разтревожат не на шега, защото се задавали много по-тежки времена.

Наскоро след 797 г. хан Кардам умрял. Смъртта му е забулена в същата неизвестност, както и идването му на власт. Императрица Ирина била свалена през 802 г.; белите ѝ коне вече не препускали из улиците на Константинопол. Мястото ѝ било заето от нейния благ, лицемерен логотет, сега император Никифор I, който нямал търпение да покаже, че властта вече е в здрави мъжки ръце. Той не подозирал докъде ще го доведе това.

Далеч на север, в равнините и възвишенията на Панония (днешна Унгария и Трансилвания) все още съществувал Аварският хаганат и под аварска власт живеело многобройно българско население — потомци на онези прабългари, които аварите били отвели в плен преди повече от два века, както и на четвъртия Кубратов син и неговите хора. Но през последните години на VIII в. в равнините на Централна Европа се наложило влиянието на една нова сила. Кралството на франките, господари на Франция и Германия, се стремяло да обезопаси източната си граница, разпростирайки властта си все по-надолу по течението на Дунава. През 791 г., а след това и през 795—796 г. франкският крал Карл (който скоро, през 800 г., щял да бъде коронясай за император в

Рим, явно като предизвикателство спрямо Византия) нахлул в територията на аварите, подпомогнат от непокорните им славянски поданици. Аварската съпротива била слаба и към края на века франкските владения достигнали бреговете на р. Тиса.

Панонските българи се възползвали от положението. Те унищожили докрай аварите на изток от Тиса. Подробностите не са ни известни, но към 803 г от Аварския хаганат не останала и следа. Франки и българи се срещнали на Тиса. Франкският император дори замислял да продължи на изток и да разгроми панонските българи, но се отказал, решавайки, че без помощта на аварите те не биха представлявали опасност за кралството му. Той вероятно е разчитал, че моравските или хърватските славяни могат да му служат за буфер.

Българският владетел, който победил аварите, се наричал Крум^[10]. Приходът му е неизвестен. Съдейки по явно стабилното му положение на престола през целия му живот, можем да предположим, че е бил потомък на стар хански род (тъй като само владетели с безспорно знатно потекло могли да задържат за по-дълго време властта си над завистливите боляри) — а именно от ханския род на прабългарите в Панония. Възможно е дори да е бил потомък на четвъртия Кубратов син, издънка от рода на Атила. Но по-важни от потеклото му били неговите амбиции и способности. Крум нямал намерение да остане незначителен панонски владетел. През 808 г. той вече заемал престола в Плиска като Велик хан на Балканска България.

Не можем да кажем как е станало това. Вероятно българите от Балканския полуостров през цялото време са поддържали връзка със своите сродници. Още от Аспарухово време ханът в Плиска имал власт над Влашко и Молдава, а панонските българи от Трансилвания не били далеч — делели ги само Карпатите. След смъртта на Кардам балканските българи останали без хан. Вероятно за Крум, славния победител във войните с аварите, е било лесно, с помощта на известна демонстрация на сила или пък само благодарение на влиянието си, да се прехвърли на по-могъщия престол и с това да обедини двете български държави в една голяма България — от Тиса и Сава до бреговете на Черно море.^[11]

Трудно е да се прецени резултатът от това обединяване. Панонска България била прабългарска, а не българо-славянска държава; така в новообразуваната държава прабългарският, т.е.

военноаристократичният елемент трябва да е нараснал значително. Но Крум бил твърде прозорлив владетел, за да позволи на аристокрацията да стане прекалено силна. Вероятно той попречил на това, като подчинил Панония на Балканите, а на самите Балкани започнал да насърчава славянския елемент. Общо взето, единственият важен резултат от съюза било нарастването на военната мощ и засилването на войнствените настроения в държавата. Балканските българи се посрамили във вините от VIII в. — славяните, които представлявали основната маса във войската, по природа били пасивни и неорганизирани войници. Но през IX в. България се превърнала в една от големите военни сили в Европа.

Както Кардам, така и Ирина желаели мир. Никифор искал война. А Крум, с новопридобитата си сила и амбициите си на Балканите, бил готов да воюва. Войната избухнала през 807 г. До този момент Никифор бил зает с войни по източната си граница, но през тази година той имал достатъчно време да предприеме действия срещу България. Но походът му се оказал предварително обречен: когато стигнал Адрианопол, сред войската бил разкрит заговор против него. Той безмилостно го потушил, но все пак сметнал, че е неразумно да продължава по-нататък и се върнал в Константинопол.^[12] През следващата година Крум преминал в настъпление. Подозирайки плановете му относно Македония, Никифор бил струпал войски в Стримонската тема. Посред зима, когато ни най-малко не можело да се очаква нападение, българите нанесли изненадващ удар, убили стратега на темата, изтребили голяма част от средите и заграбили 1100 литри злато, предназначени за заплати на войниците.^[13]

През пролетта на 809 г. Крум продължил победоносното си настъпление с много по-опасен удар. На Юг и югозапад пътят на българите бил препречен от верига яки имперски крепости — Девелт, Адрианопол, Филипопол и Сердика. Вероятно те били допълнително укрепени от Константин Копроним, който съзнавал стратегическото им значение. Открай време те били трън в очите на българите, особено Сердика, тъй като се издигала на пътя им към Сърбия и Северна Македония. През март Крум внезапно се явил пред стените на Сердика. Укрепленията били твърде яки за него, но той успял да проникне с хитрост. Гарнизонът от 6000 души, заедно с мнозина от гражданите, били избити, а стените — сринати. Изглежда Крум нямал намерение да

присъединява областта към държавата си, а просто искал да извади от строя имперската крепост.

Вестта достигнала до Никифор на 3 април, четвъртъка преди Великден, и той веднага потеглил от столицата си с многобройна войска. С усилен преход той навлязъл във вражеската страна и на Великден достигнал незащитената Плиска. Българската столица трябвало да плати за разрушаването на Сердика. Дворецът на Крум бил плякосан, а Никифор изпратил в Константинопол тържествуващо писмо, в което съобщавал за пристигането си в българската столица. Това била блестяща победа на имперските зойски. Благодестивият хронист Теофан, който никак не обичал Никифор, бил убеден, че императорът не би могъл да постигне подобен успех и хвалбите му са лъжливи. От Плиска Никифор се отправил към Сердика, за да я възстанови. Дали преднамерено или случайно, но по пътя си той не срещнал завръщащата се войска на Крум. В Сердика той се сблъскал с известни затруднения: войниците не желали да работят като зидари и не се поддали на уловките, с които се опитвал да ги принуди да го сторят. Но в края на краищата бунтът им бил потушен. Сердика била възстановена бързо и с малко разходи, а Никифор, доволен от себе си, се върнал в Константинопол.^[14]

Случило се обаче още едно тревожно събитие. Няколко военачалници от гарнизона успели да се спасят от Крумовото клане в Сердика, сега дошли при Никифор. Но той не им обещал, че няма да ги накаже — вероятно е подозирал, и с право, че тук се крие предателство. Затова те избягали в двора на Крум (като с това дали сериозно доказателство за вината си), където ханът охотно ги приел. Сред тези бегълци бил прочутият механик Евматий — добре дошла придобивка за българите, тъй като ги научил на всички тънкости в тогавашното военно дело. Теофан разказва по-подробно и доста различна история за Евматий, който бил арабин: Никифор го наел в Адрианопол, но го възнаградил твърде пестеливо (Никифор проявявал скъперничество във всичко), а след като механикът се оплакал, наредил да го набият. Обидчивият арабин побързал да избяга. И двете истории звучат правдоподобно. Евматий, който винаги бил наеман за поправка на крепости, работел в Сердика по време на Крумовото нападение и обидата му го подтикнала към предателство. Така или иначе, с нетактичността си Никифор дал в ръцете на хана ценна придобивка.^[15]

Крумовите стремежи към Македония все още тревожели императора и през следващата зима той извършил масови преселвания. На македонските славяни не можело да се разчита и за да засили властта си над тях, той заселил в земите им колонии от свои верни поданици — земеделци от Мала Азия, гръбнака на империята му. Тази политика не се понравила на селяните от Анатолия; някои дори предпочели да се самоубият, но да не изоставят домовете си и гробовете на своите деди. Но Никифор бил неумолим, защото преценявал положението като критично и се гордеел с начина, по който се справял с него. Оказало се обаче, че мащабите на акцията му не са достатъчно големи, за да доведат до някакъв особен резултат.^[16]

Но императорът вече бил решил да смаже Крум напълно и завинаги. Той се подготвял дълго и старателно; били свикани войски от цялата Империя. В момента не съществувала опасност от страна на сарацините, затова войските от малоазийските теми пристигнали начело със стратегите си, за да се присъединят към императорското войнство. През май 811 г. грандиозната армия потеглила от Константинопол, предвождана от самия император и сина му Ставракий.

Край пограничната крепост Маркели Никифор спрял, за да изчака подкрепления. Крум бил сериозно разтревожен и изпратил в Маркели посланици, покорно молейки мир. Но императорът върнал българските пратеници — той не вярвал на техните обещания и бил уверен в победата си. Но докато все още бил в Маркели, един от приближените му изчезнал със сто литри злато и част от императорските одежди. Скоро се разбрало, че е избягал при Крум. Това било тревожно предзнаменование — може би плъховете вече започвали да напускат потъващия кораб.

През юли имперските войски нахлули в България и се насочили право към Плиска. Войските на Крум отстъпили и на 20 юли^[17] императорът достигнал българската столица. Обзет от ярост, той опустошил града: войниците му колели, палели и дори премазвали невръстните деца с дървени дикани. Ханският дворец се превърнал в пепелище (вероятно е бил построен от дърво), а на ханската съкровищница Никифор сложил своя императорски печат, алчен да заграби сам цялата плячка. Крум отново поискал мир, като отправил към Никифор следните думи: „Ето, ти победи. И тъй, вземи каквото ти

е угодно и си иди в мир.“ Но замаян от успехите си, императорът отново проявил надменност и неотстъпчивост.

Крум бил отчаян, но Никифоровото нехайство му предоставило още една възможност. Българските войски се оттеглили в планините и Никифор ги последвал. На 24 юли, четвъртък, имперската войска се озовала в една планинска теснина и българите бързо ѝ отрязали пътя, като го препречили от двете страни с дървени прегради. Никифор твърде късно разбрал, че е попаднал в клопка и поражението му е сигурно. Тогава той казал на хората си: „Дори крилати да бихме станали, никой да не се надява, че ще избегне гибелта.“ Целия четвъртък и петък българите заздравявали дървените укрепления. В събота те спрели — вероятно били решили да изчакат и да изтощят от глад вражеската войска. Но нетърпението им надделяло: късно през същата нощ, 26 юли, те нападнали.

Последвало неудържимо клане. Нападната изневиделица, имперската войска се оставила да бъде избита поголовно. Императорът загинал заедно с почти всички военачалници и видни велможи — някои били убити в палатките си, други изгорели в пламъците на горящите прегради. Императорският син Ставракий получил тежка рана, от която умрял след няколкомесечна агония. Заедно със зет си Михаил Рангаве, един от малкото, които се отървали невредими, и с жалките останки от войската, Ставракий избягал в Адрианопол. Главата на Никифор няколко дни стояла набита на кол, за утеха на българите. След това Крум заповядал да изчистят черепа и да го обковат със сребро. Така той го превърнал в чаша, с която вдигал наздравици, когато пирувал с болярите си.^[18]

Векове наред просъществувал споменът за тази битка. През 1683 г. един сръбски патриарх видял в Ескибаба, Тракия, гроба на някой си Никола, който бил с войската, и сънувал лош сън. Турците били сложили чалма върху главата на трупа.^[19]

Новината за ужасния разгром потресла Империята. От времето на Валент, паднал при Адрианопол, византийски император не бил загивал на бойното поле. Бил нанесен съкрушителен удар на престижа на Империята и на легендата за императорската свещена неприкосновеност, така старателно подхранвана, за да вдъхва страхопочитание у варварите. Нещо повече, вестготите, които убили Валент, били обикновени номади, които скоро поели към други земи.

Прабългарите били варвари, заселили се пред самия праг на Империята, решени — сега по-твърдо от когато и да било — да останат там. Империята никога нямало да преодолее и забрави позора си, а българите винаги щели да бъдат окрияни от спомена за своята победа.

Крум имал причини да тържествува. Всичко, постигнато от многобройните походи на Константин Копроним, било заличено с една-единствена битка. Сега като победител над императора той можел да се изправи срещу Империята на равна нога — връх, какъвто не успели да достигнат нито Аспарух, нито Тервел. Оттук нататък той вече не бил принуден да се бори за оцеляването на държавата си, а можел да завоюва и да присъединява към нея нови земи. Нещо повече, неговото положение в собствената му страна било осигурено: сега никой не би посмял да оспорва властта на хана победител. Той не би могъл да извърши по-полезно дело за укрепването на българската корона.

Заситени от победата си, българите не преминали веднага в настъпление. На Империята бил даден краткотраен отдих. Междувременно умиращият император Ставракий бил сменен от зет си Михаил Рангаве.^[21] Но в края на следващата пролет (812 г.) Крум нападнал имперската крепост Девелт, оживен град в Бургаския залив, който охранявал крайбрежния път на юг. Той не устоял дълго на българския натиск. Крум разрушил крепостта, както направил преди това със Сердика, и преселил жителите заедно с епископа им в сърцето на държавата си. През юни новият император Михаил поел срещу българите. Но още докато бил в Тракия, вестта, че е твърде късно да се спаси градът, както и един не особено сериозен бунт сред войската му го накарали да се върне обратно.^[22]

Неговото бездействие и победите на българите всели ужас сред жителите на пограничните градове. Пред очите им врагът прегазвал околните земи и те решили да се спасяват, както могат. По-малките погранични крепости, като Проват и Никея, в Тракия били изоставени от жителите си. Дори населението на Анхиало и Тракийската Верея, чиито укрепления наскоро били заздравени от императрица Ирина, избягало в области, далеч от обсега на варварските пълчища. Паниката се разпростряла до голямата крепост — столица на Западна Тракия — Филипопол, която била полуопазена от населението си, а след това и до македонските градове Филипи и Стримон. От последните два града

избягали предимно насилствено заселените от Никифор малоазийци, щастливи от възможността да се върнат в родните си земи.^[24]

Но Крум не се възползвал докрай от положението. С предпазливост и умереност нехарактерни за един варварски завоевател, той предложил мир — изглежда искал добре да затвърждава всеки свой успех. През септември 812 г. неговият пратеник Драгомир (първото несъмнено славянско име, което се появява сред прабългарските сановници) дошъл при императора с предложение да се поднови договора от 716 г., сключен между Тервел и Теодосий III. Българската страна искала да се възстанови границата при Милеона; България отново да получава данък в кожи и дрехи на стойност 30 литри злато; пленниците и бегълците да бъдат върнати в страната им и да се възобнови организираният търговски обмен. Крум обаче съзнавал надмощието си; той заплашил, че ако мирът не бъде сключен, ще нападне Месемврия. Като послушал съветниците ся, императорът отхвърлил предложението. Той не можел да си позволи да върне българските политически бегълци. Приютява-нето и поддържането на претенденти за чужди престоли и на избягали държавници открай време било основен принцип на византийската дипломация и Михаил вероятно се е надявал тази точка от договора да отпадне. Но Крум желал или всичко, или нищо. Той изпълнил закана си и в средата на октомври се явил с многобройна войска пред стените на Месемврия.

Месемврия бил един от най-богатите и важни градове в цяла Югоизточна Европа. Той се славел не само с лековитите си минерални извори, но бил и голям търговски център — от пристанището му потегляли всички стоки от Източна България и в него се отбивали всички кораби на път от Константинопол за Дунава и северното Черноморие. Освен това, природата и изкусната човешка ръка се били съюзили, за да превърнат Месемврия във величествена крепост. Тя била разположена на един малък полуостров в северната част на Бургаския залив; със сушата я свързал само един провлак, дълъг около 400 метра — толкова тесен и ниско разположен, че при буря на него не оставало сухо място.^[25] Тази природна крепост била допълнително защитена с могъщи укрепления.

Една по-енергична защита можела да спаси града. Крум не разполагал с кораби и атакувал само откъм провлака. Имперската флота можела да докарва нови и нови подкрепления и продоволствия, без

българите да могат да ѝ попречат. Но императорите Исаврийци били съкратили морските си сили и сега Империята почти нямала флота. Нападната неочаквано, крепостта трябвало да се справя със собствени сили. Императорът дори не направил опит да снабди града с продоволствия. От друга страна, Крум разполагал с техническите умения на дезертъора Евматий.

Незабавното изпълнение на Крумовата закана разтревожило управниците в Константинопол. На 1 ноември Михаил свикал съвет. Сега самият той бил склонен да склучи мир, но нямал достатъчно власт, за да наложи волята си на своите съветници. Те били разделени на два враждебни лагера, оглавявани от духовници (нещо характерно за онова време) — Теодор, игумен на Студийския манастир, който настоявал за война, и патриарх Никифор, летописецът, който искал мир. Победили привържениците на войната, основавайки се на онази точка от договора, която изисквала връщането на бегълците. Те изтъквали като довод основните принципи на християнското гостоприемство и се надсмивали над миролюбците за готовността им да плащат данък. Четири дни по-късно победата им била осигурена: дошла вестта за падането на Месемврия.

Превземането на града донесло на Крум богата плячка. Месемврия не само била пълна с какви ли не богатства, с купища злато и сребро, но освен това българите открили и значителни количества от най-ценното и пазено в тайна византийско изобретение — течния „гръцки огън“, както и 36 сифона за изхвърлянето му. Крум натоварил плячката си, след това — според обичая си — разрушил крепостта и се завърнал у дома.^[26]

Сега императорът бил задължен да предприеме поход, за да отмъсти за позорния погром. През следващия февруари двама християни, избягали от България, му съобщили, че Крум се готви да нахлуе в Тракия. Михаил побързал да свика войски от цялата Империя. През май той потеглил с огромна армия, съставена предимно от азиатци. Императрица Прокопия ги изпратила с насърчителни слова от акведукта край Ираклея. Но от изпращането ѝ нямало голяма полза. В продължение на един месец Михаил си губил времето в Тракия, без дори да направи опит да възстанови Месемврия, а азиатските му войски ставали все по-неспокойни. В началото на юни Крум пресякъл границата и двете армии се срещнали при Версиникия. На това място

Кардам се бил укривал в горите от Константин VI; но Крум бил по-смел и се подготвил за открито сражение. В продължение на 15 горещи летни дни всяка от войските чакала другата да предприеме първата стъпка. Най-после военачалникът на тракийските и македонски части, съставляващи левия фланг на императорската армия — Йоан Аплакис — поискал разрешение да нападне. Имперската войска превъзхождала десеторно българската, а освен това се славела с уменията си да разгромява варварите, когато се стигнело до открито сражение. Михаил му разрешил и на 22 юни Йоан Аплакис започнал битката. Българите безредно отстъпили пред атаката му, но изведнъж той открил, че се бие сам: останалата част от войската побягнала в необяснима паника, начело с анатолийските части от десния фланг. Както разказват, Крум бил така смаян, че отначало, изпълнен с подозрение, не се решил да преследва врага. Но той скоро разбрал, че тук не се крие никаква хитрост. След като избили храбрите, изоставени войници на Аплакис, българите се спуснали да преследват отстъпващите византийци, които в паническото си бягство се спрели едва в своята столица. Необичайният развой на битката може да се обясни единствено с предателство в императорската войска — в нейните анатолийски части. Техен предводител бил Лъв Арменец и тъкмо той спечелил най-много от битката: Михаил се отказал от короната и тя преминала в ръцете на Лъв. При създалите се обстоятелства Лъв неизбежно будел подозрения, но не можело да се докаже нищо определено — той действувал твърде ловко. Но Крум също бил посветен в заговора. Той поел риска да излезе в открито сражение с многократно превъзхождащ го противник — риск, какъвто не бил пиеман от нито един български владетел векове преди и след това. Крайно невероятно е, че в този единствен случай той би проявил подобно безразсъдство — да се постави в положение, от което би могъл да се спаси само по чудо, — освен ако не е бил сигурен, че чудото ще се случи. А освен това той не се спуснал веднага да преследва врага по-скоро заради предварителна уговорка, а не толкова от изненада.^[27]

Победата може и да е била нагласена, но Крум се възползвал от нея без угризения. В Тракия не били останали никакви имперски войски и пътят му бил открит. Като оставил по пътя си своя брат да обсади Адрианопол, Крум се устремил право към самата столица на Империята. На 17 юли войската му се явила пред стените на града.

Непристъпните укрепления го обезкуражили и вместо да заповяда атака, той прибегнал до внушителна демонстрация на могъществото си. Струпаното по стените на града население наблюдавало, изпълнено със страх и любопитство, как на езическите олтари се принасят в жертва хора и животни; как Великият хан измива краката си в морските води и церемониално поръсва своите войници; как царствено преминава между редиците от предани наложници, приветствуван гръмогласно от своите орди. След като се наситил на тези варварски демонстрации, Крум изпратил да съобщят на императора, че желае да окачи копието си на Златните врата, в знак на своята победа. Честолюбивият предател Лъв Арменец отхвърлил обидното искане и Крум се заел с по-сериозни дела. Той укрепил лагера си с насип и няколко дни плячкосвал околността. След това отново предложил мир, вероятно според условията на прочутия Тервелов договор, но като настоявал най-вече за голям данък в злато и дрехи, както и избрани девойки за себе си. Сега Лъв съзрял възможност да излезе от затрудненото положение.

Последвалите събития са крайно недостойни, според днешните ни представи за чест, и дълго време балканските писатели патриоти са ги сочили като пример за вероломството и покварата на Византия. Но ние живеем в безбожна епоха. В IX в. всеки добър християнин е смятал езичниците или за животни, или за дяволи, в зависимост от способността им да причиняват зло на правоверните. От тази гледна точка Крум — „новият Сенахе-рим“^[28] — е бил архидяволът и всякакви средство, използвано за да се отърве християнският свят от такъв чудовищен враг, би било оправдано свише. Не бива да забравяме също, че и самият Крум не се е срамувал да си служи с измама и то неведнъж, само че до нас не са достигнали повече подробности за това.

В отговор на Крумовите искания Лъв предложил двамата владетели да се срещнат извън градските стени на брега на Златния рог; Крум трябвало да дойде по суша, а Лъв — на кораб, и двамата само с по няколко невъоръжени придружители. Крум приел и на следващата сутрин дошъл на уреченото място, придружен от своя ковчезник, от зет си Константин Пазик — грък, беглец от Империята, и от племенника си, сина на Константин. Лъв и свитата му пристигнали на императорския кораб и преговорите започнали, като вероятно Константин изпълнявал ролята на преводач. Внезапно един от императорските сановници, Хексавул, закрил лицето си с ръце. Това

обидило и разтревожило Крум и той се метнал на коня си. В същия миг трима въоръжени войници изскочили от една съседна къща и нападнали малката група на българите. Крумовите придружители не били с коне; скупчвайки се, за да защитят своя господар и себе си, те станали лесна плячка за нападателите. Ковчезникът бил убит, а Константин Пацик и сина му — пленени. Обаче Крум, главният обект на покушението, успял да избяга. Препускайки на коня си, той бил обсипан със стрели, но почти не бил засегнат и се върнал благополучно в лагера си, като се зарекъл за отмъщение да руши. Благодетелите граждани на Константинопол били горчиво разочаровани; те твърдели, че провалът е наказание за греховете им.

През следващите дни Крум се отдал на яростно отмъщение. Околностите на града — не само в непосредствена близост до стените, но и богатите градове и села отвъд Златния рог и нагоре по европейския бряг на Босфора, с техните църкви, манастири и разкошни вили, били опожарени. Дворецът „Св. Мамант“, една от най-красивите крайградски резиденции на императора, бил сринат до основи. Изваяните му колони и статуите на животни били откарани с каруци в България, за украса на ханския дворец в Плиска. Българите подложили на нож всичко живо, което се изпречило на пътя им. Крум поел обратно, сеейки смърт и разруха. По пътя за Силиврия всички градове и села били унищожени; самата Силиврия била срината със земята. Ужасният разрушител продължавал напред. Ираклея била спасена от здравите си стени, но всичко извън тях било пометено. След като сринали крепостта Даонис, българите се запътили да разрушат крепостите Редесто и Апрос. Там те си починали десет дни, след това тръгнали на юг към склоновете на планината Ган. Злочестите жители от цялата околност се били стекли тук да търсят убежище. Те били изловени, мъжете изклани, а жените и децата заедно с добитъка били отведени в плен. После, след кратък опустошителен набег към Дарданелите, Крум се насочил на север към Адрианопол. Яката крепост все още устоявала на обсадата на Крумовия брат. Но Крум докарал със себе си стенобойни машини. Жителите на крепостта гладували; те разбирали, че вече не могат да се надяват на помощ и това ги принудило да се предадат. Градът бил разрушен и обезлюден. Всички жители, а според изворите те наброявали 10 хиляди, били преселени на северния бряг на Дунава. Там те заживели в плен, а техният

митрополит Мануил, заедно с най-ревностните християни от паството му, се увенчали с мъченически венец. Сега императорските управници съжалявали за своята неотстъпчивост и коварство. Те молели Крум за мир, но ханът бил непреклонен: той имал да им прощава твърде много грехове.^[29]

В тези мрачни времена хората в Константинопол се молели и се надявали Константин Копроним да стане от гроба, за да разгроми българите, както ги разгромявал приживе. Той не възкръснал, но император Лъв се зарекъл да му бъде достоен заместник. Скоро след оттеглянето на Крум той потеглил с войската си от Константинопол, но не направил опит да го последва, а се насочил към черноморския бряг. Целта му била да възстанови Месемврия. Близко до Месемврия той се натъкнал на български военни части — вероятно някой отряд от войската на Крум. Самият хан не бил с тях. През последните години областта била често опустошавана и българската войска трудно си набавяла продоволствия. От друга страна Лъв, който поддържал връзка с корабите си, бил добре снабден. Като разбрал за затрудненията на българите, той замислил коварен план. С избрана част от войската си тайно се оттегил на един хълм. Забелязвайки изведнъж отсъствието му, останалата войска била обзета от паника. Вестта достигнала до българите и те решили незабавно да нападнат. Но Лъв навреме предупредил войската си и когато българите връхлетели, тя не отстъпила от позициите си. Тогава Лъв се спуснал от хълма и ударил българите в гръб. Императорската войска удържала пълна победа; нито един българин не се спасил. Така императорът успял да навлезе в България, опустошил околните земи, като пощадил възрастните, но със зловеща предвидливост избил децата, блъскайки ги в скалите. Българите били опозорени от този погром. Дълги години хълмът, откъдето императорът устроил засада, бил наричан „Лъвова могила“ и който българин минел покрай него, го сочел с пръст и тъжно клател глава.^[30]

Но Лъв нямал особена полза от успеха си. През следващата зима, необичайно мека и суха, 30-хилядна българска войска прекосила маловодните реки и нападнала Аркадиопол (дн. Люлебургаз). На връщане българите заварили р. Еркене придошла от едноседмичните дъждове и трябвало да изчакат водите ѝ да спаднат, за да построят мост. Но Лъв не се възползвал от забавянето им, за да ги нападне — поне

така твърдят зложелателите му. Българите се върнали невредими в България с 50 хиляди пленници и богата плячка от злато, скъпи одежди и арменски килими.^[31]

Скоро след това по-лоши новини достигнали до Константинопол. Крум подготвял много по-страшно отмъщение за града, който се отнесъл с него така коварно. Той бил решил да го разруши, започвайки с Влахерните, откъдето били изстреляни стрелите срещу него. Хората били стъписани и ужасени от слуховете за подготовката му: говорело се за несметните войски, събрани от хана — славяни „от всички Славинии“ и авари от равнините на Панония; за огромните обсадни машини, които се строели — каменометни и огнеметни оръдия с всевъзможни размери, както и обичайните за всяка голяма обсада „овни“, „костенурки“ и стълби; за хилядата вола в ханските обори и петте хиляди обковани с желязо коли, които очаквали товара си. Лъв побързал да подготви столицата си за отбрана и започнал да строи нова стена при Влахерните, където се очаквал ударът и където укрепленията били слаби.^[32] Той дори потърсил помощта на дипломацията. Може би новината, че Крум събира войски дори от Панония, напомнила на императорските политици, че България може да бъде нападната в гръб от Германия. През 814 г. константинополски пратеници потеглили към двора на западния император Луи Благочестиви, да молят за помощ срещу варварите. Те пристигнали през август, но изглежда молбата им не срещнала отклик — Луи си имал достатъчно грижи със своите варвари.^[33]

Но дотогава опасността вече била отминала. Божията ръка се намесила. На Велики Четвъртък, 13 април 814 г., Крум внезапно получил апоплектичен удар и починал.^[34]

Крум възродил България. Кардам бил доказал, че България е изтерзана, на не и победена от войните на Копроним. Крум обаче коренно променил положението на своята държава. Първото му постижение — обединяването на панонските и балканските българи — дало нов живот и на двете общности. И оттук нататък пътят му бил осеян с грандиозни, страховити победи. Той убил двама императори на бойното поле и причинил падането на трети. От могъщите императорски крепости на границата превзел и разрушил четири, а жителите на останалите две избягали в ужас пред него.^[35] Той дори застрашил сериозно самата столица на Империята и многократно

разгромявал най-добрите имперски войски. България, държавата, която преди половин век загивала, сега се превърнала в най-могъщата военна сила в Източна Европа.

Но Крум не само наложил независимостта на България със силата на оръжието; той изглежда направил много и за вътрешната организация на държавата си. До нас не са достигнали подробности, но за това негово дело можем да съдим донякъде по разказа на Енциклопедията от Х. Свидас. Той разказва, че след като победил аварите, Крум разпитал аварските пленници за причините, довели до гибелта на държавата им. Те отговорили, че били изгубили най-способните си мъже по различни причини: завист и взаимни клевети, съглашателство между престъпници и съдии, пиянство, подкупничество, нечестна търговия, страст към съдебни дела. Думите им направили силно впечатление на Крум и той скоро издал нови закони, за да не допусне подобно нещо в България: първо, ако някой обвинявал другите в престъпление, той трябвало да бъде добре разпитан, преди да се стигне до съд, и ако се откриело, че обвинението е лъжливо, да бъде убит; второ, който давал убежище на крадец, да му се отнеме цялото имущество, а на крадците да се пречупват нозете; трето, всички лозя да се изкоренят; и накрая, на просяците да се дава достатъчно, за да бъдат задоволени нуждите им и който не постъпвал така, да му се отнемат имотите.^[36] Много е съмнително, че законодателството на Крум е било толкова просто, колкото го представя Свидас, но явно нововъведенията му са били в тази насока. Тези закони били опростена версия на патерналистичното законодателство, давано от императора на поданиците му, и много се различавало по замисъл от законите, характерни за една аристократическа държава, каквато била тогавашна България. Крум, който подобно на всички напредничави българи подражавал на Империята, се стремял към почти теократична власт, каквато имал императорът над поданиците си. Очевидно Крум задълбочил тази политика, като покровителствувал своите славянски поданици за сметка на прабългарите, т.е. аристокрацията. За самодържниците винаги е бил характерен стремежът да отклоняват аристокрацията от политическото към военното поприще. Когато в Империята аристокрацията станала твърде силна византийските императори също повели такава политика; в по-нови времена в Западна Европа такава била политиката на държавници като Ришельо. И така,

прабългарите трябвало да се задоволяват със служба във войската или с длъжността на военен управител някъде по предните постове на държавата^[37]; те били по-добри войници от славяните и били полезни там. Но на политически длъжности и на високите постове в двора си Крум назначавал славяни. Единственият негов пратеник, чието име ни е известно, бил славянин, Драгомир, а болярите, с които ханът пирувал, вдигали чаши със славянското „наздраве“.^[38]

Всъщност Крум направил най-много за страната си по отношение на вътрешната организация. Тогавашните и днешните историци са били така заслепени от блестящите му военни победи, че не са могли да осъзнаят истинската стойност на делото му. Крум водил войните си с отбранителна цел. Той не бил амбициозен завоевател; въпреки победите си, той никога не поискал нещо повече от границата при Милеона — онази, която била утвърдена при Тервел. Носели се слухове, че се стреми да заграби Македония, но те така и не се потвърдили. Когато превземел някоя от могъщите императорски крепости, той не се опитвал да я задържи, а просто я разрушавал и се оттеглял. Знаел, че една независима държава на Балканите винаги ще бъде трън в очите на Империята, затова се надявал да осигури независимостта си, като пренесе стълкновенията на територията на Империята. Но до последната си година, когато жадувал за отмъщение, той бил готов да приветствува сключването на мирен договор, който би признал неговата независимост и би му осигурил неголям данък (за подпомагане на хазната и поддържане на престижа му) — така той щял да има достатъчно време да се занимава с вътрешното устройство на държавата си. Но Крум настоявал в договора да остане условието за връщане на бегълците — той искал да държи в ръцете си всички непокорни поданици, за да може да ги обезвреди. Макар и варварин, с цялата си показност, притворство и жестокост, с наложниците си и човешките си жертвоприношения, с чашата си, направена от черепа на един император, хан Крум бил велик държавник — велик не само с победите си над толкова императори, а и с това, че положил основите на могъщото българско самодържавие. Затова войните пречели на делото му; те не му оставяли достатъчно време. Държавата била разтърсена от смъртта на своя велик хан.

[#3 Ibid., p. 718.]

[#6 Ibid., pp. 724–5.]

[#7 Местонахождението им е установено от *Златарски* (История, I, 1, с. 244–5).]

[#8 *Theophanes*, pp. 728–9.]

[#20 Кадъкьойският надпис, цитиран в „Абоба — Плиска“, с 228—30, се отнася към времето на Никифоровата война с Крум. В него се споменават Никифор, Маркели, Адрианопол и някакъв българин на име Екус (Εκούσοος) или Икос (Ηκόσος). Надписът е прекалено повреден, за да се разбере съдържанието му. Вероятно в него се говори за първия, неуспешен поход на Никифор, който така и не стигнал по-далеч от Адрианопол. Вж. *Bury*. Op. cit., p. 343.]

[#23 *Theophanes*, pp. 772—3.]

[1] *Theophanes*, pp. 699—707. Става дума за града Берое в Тракия (днешната Стара Загора), а не за Верея в Македония. ↑

[2] Ibid., pp. 715–6. ↑

[4] Днешната Провадия, на североизток от Одрин. ↑

[5] *Theophanes*, p. 723. ↑

[9] Дори и *Vuzy* (Eastern Roman Empire, p. 339). ↑

[10] Името му се появява в различни варианти: на гръцки Кроῦμνος, Кроῦμνος, Кроῦμος, Κυῖμος (последното само на едно място у Лъв Граматик, вероятно по погрешка), Кроῦβος и Κρέμ; на латински Crampnus, Crimas, Brimas (последните две вероятно сгрешени при преписването), Cramas и Crusmas; в ранните славянски преводи — **Кроумь, Кржгь, Кремь, Кремль, Крвмель и Агрвмь**. В надписите му („Абоба—Плиска“, с 233 — Шуменски надпис) неговото име е изписано на гръцки като Кроῦμος. Следователно, би трябвало „Крум“ да се доближава до оригинала. Вж. *Златарски*. История, I, 1, с 247. ↑

[11] Това са само предположения за ранната кариера на Крум, *Dvornik* (Les Slaves, Byzance et Rome, pp. 34—5) категорично поддържа тази версия, като я украсява с подробности и дати, но по изключение не цитира извори. Но в основни линии неговата версия представлява единственото непротиворечиво тълкуване на съществуващите факти, които са следните: 1) Аварите са били напълно разгромени от Крум (*Suidas*, Lexicon, art. „Bulgari“, p. 761; 2) Карл Велики нападал аварите през 791 и 795—6 г. (според *Ekkehard* той ги нападнал за първи път през

788 г. и ги покорил за осем години). След като те били напълно разгромени, Карл решил да не посяга на българите, защото било малко вероятно те да представляват опасност „сега, когато аварите (хуните) били унищожени“ (*Ekkehard*, р. 162). Логично е, следователно, да приемем, че Крумовата победа над аварите е станала преди окончателното им унищожаване. Но през 796 г. все още хан на Балканска България бил Кардам; за Крум чуваме едва през 808 г. (вж. по-долу). Следователно Крум трябва да е бил владетел на Панонска България преди да се възкачи на престола в Плиска, но датата на възкачването му остава неизвестна. ↑

[12] *Theophanes*, р. 749. ↑

[13] *Ibid.*, р. 752. За точните дати вж. *Bury. Eastern Roman Empire*, р. 340. 1100 литри злато се равняват приблизително на 50000 фунта стерлинги. ↑

[14] *Theophanes*, pp. 752—4. *Bury* (Op. cit., р. 341) приема, че Теофан хвърля съмнение върху идването на Никифор в Плиска от неприязън към него. Повечето историци — напр. *Златарски* (Цит. съч., с 252—3) и *Dvornik* (Op. cit., р. 36) приемат безрезервно Теофановата версия, като *Дворник* дори добавя и едно успешно нападение на българите. Без съмнение Бъри има право. При всеки удобен случай Теофан очерня Никифор; макар и светец, той не се колебае да си послужи с лъжа, за да компрометира императора, когото не одобрява, по морални причини. От друга страна, Никифор не е бил толкова глупав, за да лъже, че е стигнал до Плиска, когато цялата войска би го изобличила. ↑

[15] *Theophanes*, р. 753 (тук той го нарича Евтимий), р. 776. ↑

[16] *Ibid.*, р. 755. ↑

[17] Според Теофан Никифор нахлул в България едва на 20 юли. Но тъй като голямото сражение станало на 26—27 юли, той трябва да е бил вече в Плиска не по-късно от 20 юли, след като от границата е трябвало да измине близо 110 км през труднопроходима местност. ↑

[18] *Theophanes*, pp. 761—5. У него датата на битката е 25 юли, но това е било петък. През нощта на събота срещу неделя датата е била 26—27 юли. Невъзможно е да се установи точното място на битката. *Шкорпил* (Абоба — Плиска, с 564) смята, че тя е станала във Върбишкия проход и ждрелото, известно сред местните хора като „Гръцки дол“, където според преданието някога били загинали много

гърци. *Бъри* (Цит. съч., с 344) приема тази версия. Според мен това е най-вероятното място. *Иречек* пък приема, че битката е станала в прохода Верегава, при завръщането на Никифор (*Geschichte der Bulgaren*, pp. 45—6; *Die Heerstrasse*, p. 150). Но изглежда, че Никифор е тръгнал по друг път, по-скоро преследвайки Крум, отколкото отстъпвайки. *Златарски* (Цит. съч., с 408—12) не изказва определено становище, но смята, че битката е станала много по-близо до Плиска. Но тъй като приема твърдението на Теофан (вж. по-горе), че Никифор е влязъл в България едва на 20 юли, Златарски естествено е убеден, че императорът не е имал достатъчно време да измине близо 50-те км от Плиска до Върбишкия проход. ↑

[19] Патриарх Арсен Черноевич, цитиран от *Бъри* (Цит. съч., с 345). ↑

[21] *Михаил Сирийски* (Цит. съч., с 25—6) твърди, че Ставракий бил ранен по време на българско нашествие след смъртта на Никифор. Той явно е бил зле осведомен. ↑

[22] *Theophanes*, p. 772. ↑

[24] Вж. по-горе, с. 35. Както посочвам там, името Кормесий явно е грешка на Теофан. Крум очевидно би желал и би бил в състояние да възстанови положението преди краха във войната с Копроним. Вероятно е съществувало някакво примирие с Кормисош, което е объркало Теофан. ↑

[25] В днешно време при силни бури вълните заливат целия провлак, но тогава навярно е имало добре уреден път. ↑

[26] *Theophanes*, pp. 775—8; *Theophanes Continuants*, pp. 12—13. ↑

[27] *Theophanes*, pp. 780—3; *Scriptor Incertus*, pp. 337 ff. *Бурп* (Цит. съч., с. 351—2) подробно обсъжда предателството на Лъв. Според мен заключението, че Лъв е имал вина, но е бил прекалено хитър, за да бъде уличен със сигурност, е напълно убедително. Струва ми се обаче, че за да бъде всичко съвсем правдоподобно, в заговора трябва да е бил замесен и Крум. ↑

[28] *Theophanes*, p. 785. ↑

[29] *Theophanes*, pp. 785—6. Теофан завършва историята си с падането на Адрианопол. В *Scriptor Incertus*, pp. 342—4 разказът е най-подробен. *Theophanes Continuatus*, p. 24; *Genesius*, p. 13; *Ignatius. Vita Nicephori*, pp. 206—7. Пленничеството и мъченичеството на жителите на Адрианопол са описани във *Vita Basilii* (*Theophanes*, pp. Continuatus,

pp. 216—17); *Menologium Basilii Imperatoris*, p. 276—7 и у *Georgias Monachus Continuatus*, p. 765. ↑

[30] За подробности около този поход, чието съществуване се отрича от Златарски и други историци, вж. Приложение VII. ↑

[31] *Scriptor Incertus*, pp. 346—7. ↑

[32] *Scriptor Incertus*, pp. 347. ↑

[33] *Annotes Laurissenses Minores*, p. 122. За идването на гръцките пратеници се говори непосредствено след събитие, станало през август.

↑

[34] *Scriptor Incertus*, p. 348. У *Бъри* (Цит. съч.) датата е 14-ти, но това се е падало в петък. ↑

[35] Сердика, Девелт, Месемврия и Адрианопол били разрушени, а Анхиало и Филипопол — изоставени от населението си. ↑

[36] *Suidas. Lexicon*, p. 762. ↑

[37] Военачалниците, за чиято смърт се говори в надписите, открити край Днепър и Тиса (вж. по-долу, с 76, 77), носят прабългарски имена — Онегавон и Окорсис. ↑

[38] Вж. по-горе, с 60, 61. ↑

ГЛАВА II

НАСТЪПЛЕНИЕ НА ЗАПАД

Внезапната загуба на страховития владетел заварила българите неподготвени. Крум оставил син, наречен Омуртаг, но той бил млад и неопитен. Изглежда, че прабългарската аристокрация се възползвала от смъртта на Крум, за да се опълчи срещу династията му. До нас са достигнали сведения за трима боляри, носили короната по онова време: Дукум, който почти веднага умрял, Диценг и Цок — последните двама били сред безмилостните гонители на пленените християни от Адрианопол. Но за тях не се знае нищо повече. Вероятно те са били просто водачи на бунтовнически групировки, които за известно време са държали властта в ръцете си.^[2]

Във всеки случай управлението им било краткотрайно. Доста преди края на 815 г. Омуртаг вече неоспоримо е заемал бащиния си престол. Първата му стъпка била да сключи мир с Империята. Самият той нямал военен опит и сметнал за по-разумно да почива върху бащините си лаври и да използва славата му, за да си осигури изгодни договорни условия. Изглежда Омуртаг започнал предварителни преговори, които не довели до нищо.^[3] Льв У замислял поход срещу отслабената държава — един монах на име Саватий, несъмнено подучен от самия дявол, му бил предсказал победа, ако възвърне иконоборството. Но победоносният поход не се състоял. Вместо това през зимата на 815—816 ханът и императорът сключили тридесетгодишен мир. Византийските историци почти не отбелязват този договор, но ханът, доволен от дипломацията си, заповядал неговите условия да бъдат изсечени върху една колона в двореца му в Плиска. Днес колоната е съборена и натрошена, но на нея все още може да се прочете как Великият хан Омуртаг, желаейки мир с гърците, изпратил пратеници при императора (τον βασιλέα) и бил сключил мир за 30 години. Границата трябвало да започва от Деветл, да минава между двете реки, и между Валзина и Агатоники, а после и към Констанция и към Макроливада, и до . . . планина — името ѝ е почти заличено. На второ място, императорът си запазвал властта над

славянските племена, които владеел преди войната; останалите славяни, дори и да били бегълци, ставали поданици на хана и трябвало да бъдат върнати обратно в земите им. Пленените византийски военачалници щели да бъдат разменени срещу известен брой пленници, в зависимост от ранга им, а простите войници — човек за човек; отделна спогодба имало за императорските войници, пленени в изоставените крепости.^[5]

Двете последни условия са ясни — най-сетне българите надделели по отношение на същата тази точка за бегълците, която провалила Крум. Но условията, отнасящи се до границата, се нуждаят от пояснение. Двете реки вероятно са били Тунджа и Чобан Азмак; местоположението на Валзина е неизвестно, но за Агатоники се предполага, че е било край с. Саранлий, а Констанция е с. Костуша, и двете близо до Каваклий и Сакар планина. Макроливада е днешното с. Узунджово, близо до мястото, където р. Азмак се влива в Марица.^[6] Планината с полузаличеното име почти със сигурност е Хемус; това означава, че при Макроливада границата е завивала рязко на север, към Хемус и Дунава, като Филипопол и Сердика оставали извън нея. Това била, по думите на Омуртаг, старата граница^[7] — онази, която Тервел бил извоювал преди едно столетие. Всъщност целият договор в основни линии повтарял прочутия договор от 716 г. Но имало и разлика. Омуртаг вече владеел достатъчно територии от Тракия. Основните му интереси били насочени другаде; той искал само да обезопаси границата си. Затова българите изкопали дълбок ров и откъм северната му страна издигнали висок вал. Той се простирал от околностите на Девелт до Макроливада. По цялата си дължина този вал, наричан от гърците Голямата ограда и известен като Еркесия, бил непрекъснато охраняван от български войници.

Но такава огромна работа не би могла да бъде извършена при наличието на вражески сили на няколко крачки отвъд границата. Почти е сигурно, че в договора е имало клауза, осигуряваща издигането на такава „ограда“ без намесата на Империята. За отбелязване е, че от големите имперски крепости, които охранявали границата преди войната, само Месемврия и Адрианопол (и двете не само военни, но и търговски средища) били отново завзети и възстановени от императора. Останалите — Анхиало, Девелт, Филипопол и Сердика — макар и да не били отстъпени на българите^[8], били изоставени и ханът

лесно ги присъединил към владенията си няколко десетилетия по-късно. Валът Еркесия вече преграждал главния път от Андрианопол за Филипопол, а двете западни крепости били изолирани и изоставени, така че Омуртаг можел да бъде спокоен и без „ограда“ по западната си граница. По всяка вероятност още тогава българските държавници замисляли да разширяват владенията си в тази посока, затова една „ограда“, построена днес, би била излишна утре.

За да отбележат важността на сключения договор, ханът и императорът се споразумели да се закълнат тържествено, всеки според обичаите на чуждата вяра. За огромно възмущение на благочестивите константинополски християни императорът — божият наместник — излял вода на земята и над един меч и над вътрешностите на жертвени кучета се закълел в лъжливите идоли на прабългарите. Но още по-ужасно било това, че пратениците-езичници осквернили с докосването си светите евангелия и призовали името господне. Хората никак не се изненадали, че тези чудовищни богохулства били последвани от мор и земетръси.^[10]

Но Омуртаг искрено желал мир на Балканите. Съществуването на България вече било осигурено с оръжието на Крум; сега идвало време българите да се радват на плодовете на цивилизацията, които близостта на Византия можела да им предложи. През цялото си управление ханът не нарушил 30-годишния мир. Само веднъж български войски преминали на юг от Еркесия, и то за да помогнат на тогавашния император.

През 823 г. император Михаил II бил обсаден в Константинопол от войската и флотата на бунтовника Тома. Положението било толкова критично, че той дори започнал да въоръжава пленените сарацини, намиращи се в града. В безизходицата си той бил готов да приеме чиято и да е помощ. Именно тогава се намесил ханът. Според някои, Михаил изпратил свои хора в Плиска да молят за помощ, и я получил. Според други нещата били по-сложки: Омуртаг пръв започнал преговори и поискал разрешение да се намеси. Михаил му отказал, защото не можел да допусне езичници да пролеят християнска кръв. Но според мълвата отказът му се дължал всъщност на неговото скъперничество — българите искали да им се плати, а и във всеки случай това щяло да бъде нарушение на 30-годишния мир. Но Омуртаг не искал да пропусне толкова удобен случай да се намеси и да заграби

богата плячка. Затова той преминал границата, несъмнено със знанието на Михаил, който простил нарушението на договора заради оказаната му помощ и позволил на Омуртаг да плячкосва на воля. Българската войска преминала Еркесия и се насочила покрай Адрианопол и Аркадиопол към столицата. Бунтовникът Тома узнал за идването им. Той неохотно прекратил обсадата и потеглил срещу новия враг. Българите го причакали край Кидукт, акведукта, откъдето императрица Прокопия се сбогувала със злощастния си съпруг преди битката при Версиникия. В битката при Кидукт бунтовниците претърпели тежко поражение — повечето от тях били избити. Българите се оттеглили на север, натоварени с нлячка. Така Михаил бил спасен.^[11]

Омуртаг се възползувал от необичайния за Балканите мир, за да издигне и други строежи, освен Еркесия. Вероятно дворецът в Плиска, чиито развалини откриваме днес, е бил построен през последните години от управлението на баща му и първите години от собственото му управление. Големият четириъглен лагер с размери приблизително 3 на 7 км, заобиколен с насип и снабден с 11 порти, вероятно датира от ранните години на прабългарското заселване. Но градът на два пъти бил разрушаван от имперските войски по време на Крумовите войни. Днешната вътрешна крепост вероятно е била построена след войните. Тя е представлявала укрепление с трапецовидна форма, с кръгли кули в четирите ъгъла, двойни четириъгълни кули, охраняващи четири от портите и осем други кули. Вътре се е намирало ханското жилище — обширна почти квадратна зала, разделена с колони на три части и с апсида за трона, издигнат на висок фундамент. Няма съмнение, че именно в тази зала Крум е поставил колоните и статуите, които изнесъл от двореца „Св. Мамант“. Близо до двореца се издигал езическият храм на хановете, който по-късно изкупил миналото си, превръщайки се в християнска църква.^[12]

Но само един дворец не бил достатъчен за славата на Великия хан. Край Трансмариска на Дунава, при един от най-удобните бродове на реката, където се намира днешният Тутракан, Омуртаг построил „преславен дом“^[13], величествен дворец-крепост, който да охранява северните подстъпи към столицата му. По това време той все още живее в стария си дворец в Плиска.^[14]

А точно по средата между двете си земни обиталища, с някакъв мрачен стремеж към симетрия, той наредил да издигнат неговото вечно жилище — великолепна гробница, чието построяване ханът увековечил с надпис върху една колона; в по-късни времена тя била използвана наново от строителите. За чувствата, вълнували езическия владетел, и днес можем да прочетем в една от великотърновските църкви.^[15]

През есента на 821 г. ханът построил още един дворец-крепост на юг от Плиска, който охранявал подстъпите откъм Еркесия. И отново построяването му било отбелязано върху колона, намерена в с. Чаталар.^[16] Надписът гласи: Кан ювиги Омуртаг е поставен от бога владетел на земята, в която се е родил. Като пребиваваше в лагера Плиска^[18], той построил дворец^[19] на Тича и уголеми силата си спрямо^[20] гърците и славяните. И построил изкусно мост над Тича... И поставил в този дворец четири колони и между колоните два медни лъва. Дано бог удостои поставения от бога владетел да тъпче с краката си императора, докато тече река Тича, и държи в покорство враговете на българите^[22]; и покорявайки враговете си, да живее в радост и веселие сто години. Времето, когато се съгради, беше по български сигор елем, а по гръцки петнадесети индиктион.# Името, с което Омуртаг наричал този дворец, построен от него през 821 г., не е дошло до нас; вероятно е било някакъв прабългарски еквивалент на израза „преславен дом“. Но скоро той станал известен със славянското си име и останал в историята на Балканите като Преслав, Велики Преслав.^[23] Текстът на надписа ясно показва, че Преслав е трябвало да вдъхва страхопочитание у славяните по южната граница и у гърците — т.е. императора и неговите поданици — отвъд тази граница. Нещо повече, той показва, че въпреки 30-годишния мирен договор, императорът си е оставал традиционният враг на хана, врагът, от когото най-много се е страхувал и когото най-силно е желал да подчини.

[# Текстът на Чаталарския надпис е цитиран в превода според „История на България“, т. 2 (БАН, С. 1981), стр. 156, освен на местата, където тълкуването на автора не съвпада с това на българските историци. — Б. пр.]

Но засега ханът бил в мирни отношения с Империята и дори заимствувал от нея вътрешните атрибути на културата си. Надписите, в които прославял своите дела, са на гръцки език — не онзи изискан

гръцки, говорен от жителите на Константинопол, а простонароден, граматически неправилен език. Несъмнено те са писани от пленници, останали по своя воля или принудително в пределите на ханската държава. Гръцкият все още бил единственият език в Източна Европа, който имал писменост, затова всякаква писмена дейност се извършвала от гърци или гръкоезични жители на Империята. Наред с обичайните прабългарски фрази, тези хански писари добавят към титлата „Велик хан“ (κάννας ύβιχη) имперската формула $\acute{o} \acute{\epsilon}\chi \Theta\epsilon\omicron\upsilon \acute{\alpha}\rho\chi\omega\nu$, „от бога поставен владетел“, макар че ханът далеч не почитал християнския бог.^[24] Строителите на новите дворци вероятно също са били гърци. От двореца на Дунава не са открити останки, а най-ранните постройки в Преслав са се изгубили под развалините на по-късни строежи. Но в Плиска ясно се вижда влиянието на византийската архитектура, като в Големия дворец се усеща духът както на триконхалната църква, така и на Магнаурата.^[25]

Но макар и да покровителствувал гръцките майстори, Омуртаг твърдо се противопоставял на тяхната религия. Християнството прониквало в България по твърде обезпокоителен за него начин; той неизбежно го възприемал като прикрито средство за пропаганда от страна на императора — земния наместник на християнския бог. Едва по-късно българските ханове осъзнали, благодарение на контактите си със Запада, че е възможно да бъдеш християнин, без непременно да се подчиняваш на василевса. В Италия имало още един самозван божи наместник, а на север живеели християни, които понякога поставяли под съмнение прерогативите и на двамата. И така, Омуртаг преследвал християните като имперски шпиони. Византийските пленници трябва да са проповядвали християнството доста нашироко, а и сред славяните (макар не и сред войнствените прабългари) навярно е имало много покръстени. Още по времето на Крум и през краткотрайното управление на болярите-бунтовници християните понесли много страдания. Адрианополските християни, изселени от Крум отвъд Дунава, претърпели много несгоди, макар че общо взето ханът проявил голяма търпимост. Диценг отсякъл ръцете на митрополит Мануил. Цок бил далеч по-безпощаден; за него научаваме, че заповядал пленените християни, както духовници, така и миряни, да се отрекат от вярата си, а когато те отказали, той ги избил до един. Омуртаг, макар и без да си служи с такова насилие, имал същите намерения. По негово време

осакатеният митрополит Мануил най-сетне намерил смъртта си.^[26] Вероятно пак той, според Теодор Студит, заповядал на всички християни да ядат месо по време на Великия пост. Четиринадесет от тях отказали и Омуртаг убил един за назидание и продал жена му и децата му в робство. Но останалите не остъпили и всички били избити.^[27] Дори един от пленниците, на име Кинам, пленен още по Крумово време, към когото Омуртаг бил силно привързан, бил хвърлен в тъмница заради предаността си към християнството и останал там до смъртта на хана.^[28]

Както строителната дейност на Омуртаг, така и гоненията на християните били част от една политика, целяща нарастването на ханското могъщество и престиж. С това Омуртаг продължил бащиното си дело и, подобно на Крум, вероятно го усъвършенствувал, като подкрепял славяните за сметка на прабългарската аристокрация. Липсват по-подробни сведения за вътрешното състояние на България по времето на Омуртаг, но изглежда двете етнически групи на Балканите вече са се сливали. Сред по-низшите класи славяните лесно претопявали малобройните прабългари; само сред по-висшите слоеве все още имало обособяване. Прабългарската аристокрация — почти феодална военна каста, запазвала еднородността си, докато славянската аристокрация, лансирана от Крум, била дворцова аристокрация, без наследствена основа, която ханът издигал или свалял според желанието си. Още по-малко се знае за положението в отвъддунавските територии. Там славянското население не било така монолитно. В низините на Влашко и Бесарабия и в планините на Трансилвания живеели племена със смесен произход — славяни, авари и власи, които на места се придържали към латинския език и култура, завещани от Траяновите заселници в Дакия, но били нецивилизовани и неорганизирани. Вероятно ханът управлявал тези племена чрез система от военни предни постове, които контролирали околните области. А там, където било възможно — например в Бесарабия, — границата била защитена с пограничен вал.

Именно към тези северни граници Омуртаг насочил своите дипломатически и военни действия. В един възпоменателен надпис се говори за ханския сановник, жупана Окорсис от рода Цакагар, който се удавил във водите на Днепър, опитвайки се да стигне до българския лагер.^[30] Откакто преди два века синовете на Кубрат основали

български държави от Дунава до Волга и Кама, положението в степите се било изменило. Могъществото на хазарите залязвало, а от изток напирали нови диви племена. Около 820 г. маджарите преминали Дон, заплашвайки да се вклинят завинаги между двата големи български клона. Именно срещу тази заплаха потеглила войската, към която Окорсис не успял да се присъедини, и преминала Днепър. Българите постигнали целта си. Маджарите били задържани отвъд границата за още няколко години.

Но външнополитическата дейност на Омуртаг била насочена главно на запад — там, където границата му тръгвала от крепостта Белград на север по р. Тиса. Отвъд тази граница се намирили размирното Хърватско княжество и неговият потисник — великата сила на Запада, Франкската империя. Господството на Великия хан тежало на племената, които живеели в този край на държавата му, и те решили да се избавят от него.

През 818 г. император Луи Благочестиви се намирал с двора си в Херистал и сред пратениците, които очаквали да бъдат приети, имало и представители на славянските племена тимочани (обитаващи областта на юг от Белград) и абодрити, които живеели на север от Дунава. Тези племена се били разбунтували срещу хана и търсели помощ. Луи се колебаел каква политика да възприеме спрямо Изтока, затова обезсърчените тимочани решили да свържат съдбата си с хърватския княз Людевит, който също имал свои представители в Херистал и който за момента като че ли имал изгледи да постигне независимост както от франките, така и от българите.^[31] Но успехите на Людевит били краткотрайни; в 823 г. той умрял в изгнание, а владенията му останали в ръцете на франките. Омуртаг бил обезпокоен от нарастването на франкското могъщество. Той изглежда си бил възвърнал властта над тимочаните, но абодритите и преденецнен-тите (или браничевци, живеещи на другия бряг на Дунава, срещу земите на абодритите) надигали глава и заговорничели с франките.^[32] Омуртаг решил, че за да се справи с тях, трябва да си осигури свобода на действие, като се споразумее с императора на Запада. През 824 г., за първи път в историята, в Германия пристигнали български пратеници с писмо от хана, който предлагал на Луи да уточнят границата си.^[33]

С присъщата си предпазливост, Луи ги върнал обратно, заедно със свои пратеници, сред които бил и баварецът Махелм, за да съберат

сведения за положението в България. Междувременно той приел ново пратеничество от разбунтуваните славянски племена. В края на същата година отново дошли български пратеници; с тях несъмнено бил и Махелм, който бил проучил положението в България. Но сега Луи бил настроен в полза на бунтовниците и накарал българите да чакат близо шест месеца, преди да ги приеме в Аахен, през май следващата година. Резултатите от аудиенцията били неудовлетворителни; пратениците били върнати с уклончиво писмо до хана. Омуртаг търпеливо направил още един опит. През 826 г. за трети път негови пратеници се явили пред императора, с молба незабавно да стане определянето на границите, или ако това не стане, всеки да спазва собствената си граница — явно ханът бил твърдо решен повече да не допуска непокорните му славянски поданици да заговорничат с франките. И отново Луи не дал определен отговор. Под предлог, че е дочул слух за смъртта на хана, той изпратил свои хора на източната граница да съберат сведения. Но слухът не се потвърдил и Луи върнал българския пратеник, без да му даде отговор.^[34]

Търпението на Омуртаг се изчерпало. През 827 г. той нахлул във владенията на франките в Хърватско. Войската му поела с лодки от Дунав нагоре по р. Драва, сеейки смърт и разруха. Славяните и другите племена, живеещи по бреговете ѝ, били обуздани и принудени да приемат български управители.^[35] Действията на Омуртаг сварили франките неподготвени. През 828 г. фриулският маркграф Балдерих, който управлявал пограничните области, бил свален от длъжност заради немарливостта, с която допускал нахлуването на българите^[36], а през същата година младият крал Людовик Немски предприел поход срещу българите.^[37] Но той не постигнал нищо. През 829 г., както и през предишните две години, българските войски отново опустошили Панония. Ханът категорично наложил властта си и сега вече франкският двор разбрал какво представляват българите. Войната се проточила чак до смъртта на Омуртаг. Мирът бил сключен през 832 г., в полза на българите.^[39]

Границата им била осигурена, а положението и престижа им сред славяните — утвърдени.

До нас са достигнали по-определени сведения единствено за походите по Драва, но българите са действували и по суша. Един друг надпис от онова време е посветен на Омуртаговия таркан Онегавон от

рода Кувиар, който на път за българския стан се удавил във водите на Тиса.^[40]

Омуртаг не надживял с много своя таркан. Когато съградил гробницата си, той наредил да напишат: „Човек, дори и добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като гледа това, да си спомни за онзи, който го е направил. Името на владетеля е Омуртаг, кана сивиги. Дано бог го удостои да живее сто години.“^[41] Но бог не му дал толкова дълъг живот. Той умрял през 831 г.^[42], след 15-годишно управление — краткотрайно за един български владетел. Но през него той доказал на света — както на Запада, така и на Изтока, че България вече се нарежда сред великите европейски сили.

Омуртаг оставил трима синове, наречени Енравота, Звиница и Маламир. Най-младият от тях, Маламир, наследил престола; вероятно майка му е била любимата жена на хана.^[43] Управлението му е забулено в неизвестност. За събитията, станали по негово време, и за точните им дати можем само да гадаем. Възможно е дори през този период да са управлявали не един, а двама владетели и след петгодишно управление на мястото на Маламир да е дошъл Пресиян.^[44] Но това е малко вероятно. Изглежда, че Маламир е управлявал 21 години — години с огромно значение за историята на България.

Управлението му започнало в мир. От 30-годишния мир с Империята оставали още около 15 години, а франките в Панония още помнели походите на Омуртаг. За българската история през тези мирни години не се знае нищо. Дори и надписите са твърде малко. От тях научаваме само за смъртта на един боил на име Цепа, починал от някаква болест, а също така и че кавханът Исбул, който другаде се споменава като пръв военачалник на хана, построил за него водопровод със свои средства, при което Маламир устроил поредица богати угощения за болярите си. Вероятно Маламир е продължавал строителството в новата крепост на баща си, Преслав, и водопроводът е бил необходим за снабдяването на разрастващия се град.^[45]

Този първоначален мир останал ненарушен в продължение на пет години. Но през 835—836 г. България и Империята се изправили пред дипломатическа криза. Изглежда, че 30-годишният мир е трябвало да бъде потвърждаван на всеки десет години. През 825—826 г. това станало без затруднения — по онова време Омуртаг бил насочил своето внимание към средното течение на Дунава, а

император Михаил II бил погълнат изцяло от религиозните проблеми в Империята. Но към края на второто десетилетие назрели проблеми, които изисквали незабавно решение. Когато през 813 г. Крум превзел Адрианопол, той изселил 10 хиляди от жителите му в една област отвъд Дунава, която скоро получила името Македония — тъй като Адрианопол бил столица на Македонската тема.^[46] Тези преселници все още живеели там, вече 12 хиляди на брой, като изглежда се радвали на известно самоуправление и избирали сами своя главен магистрат. Но те не можели да намерят покой; негодите на изгнаничеството и периодичните гонения ги карали да жадуват за родните си места. Обаче ханът искал да ги задържи под своя власт. Изкусните майсори, каквито вероятно е имало сред тях, несъмнено са му били крайно необходими за изработването на луксозни предмети за ханския двор. С огромни затруднения техният водач Кордил успял да се добере до Константинопол, за да моли император Теофил да ги избави, като изпрати кораби до Дунава. Те вече били правили опит да избягат през България, но без помощта на Империята били обречени на неуспех. Теофил изчакал промеждутъка около потвърждаването на мирния договор, за да пристъпи към действие и през 836 г. изпратил кораби към устието на Дунава. „Македонците“ се придвижили надолу по реката, за да посрещнат корабите, и започнали да преминават един от северните ѝ притоци — вероятно Прут.^[47] Местният български управител решил да ги спре и ги нападнал, но претърпял поражение. Така „македонците“ успешно преминали реката. Тогава българите повикали на помощ маджарите, чиято власт вече се простирала до българската граница. Те охотно се отзовали и големи техни орди се явили при лагера на „македонците“, като поискали от тях да предадат цялото си имущество. Но те отказали и в последвалата битка, с помощта на св. Адриан, отново удържали победа. След това благополучно достигнали корабите и се завърнали в Константинопол след повече от 20-годишно изгнание.^[49]

Българите изиграли незначителна роля в този епизод, защото били прекалено заети другаде. Както Теофил, така и Маламир възнамерявал да свърши известна работа, преди да поднови договора, а извършеното от него било много по-драстично. Вследствие на договора от 815—816 г. големите византийски крепости Филипопол и Сердика оставали изолирани и пусти. Маламир присъединил към

владенията си Сердика заедно с околните земи и дори продължил на юг по пътя за Солун. През онези години славяните от Македония и Континентална Гърция били твърде размирни и императорът не успявал да ги контролира, затова той бил принуден да приеме безропотно нахлуването на българите. Придвижването към Солун вероятно не било насочено срещу богатия град, а било ход, с който да се прикрият българските действия по-далеч на запад. По това време българите вече започвали да се заселват и да налагат властта си в Северна Македония — земята, която щяла да се превърне в тяхна втора люлка и за която днес те така тъжно въздишат.^[50]

Въпреки тези съмнителни компромиси мирът бил подновен и продължил още едно десетилетие, до уречения срок. През тези години Маламир се занимавал със западните си граници. На северозапад, в Панония, той явно е бил в мирни отношения с хърватите и с най-опасните си съседи, франките. Но през 845 г., когато 30-годишният мирен договор вече изтичал, той счел за благоразумно да изпрати пратеници в двора на Людовик Немски в Падерборн, за да склучи с него траен мир и съюз — това щяло да му осигури свобода на действие, когато дойде време да се разправи с гърците.^[51] На юг положението не било така спокойно. С присъединяването на Сердика властта му се разпростряла в долината на Морава.

В хълмистите области отвъд Морава един княз на име Властимир вече обединявал сръбските племена. Заплахата откъм България несъмнено подпомогнала начинанието му. Сърбите били разтревожени от напредването на тази силна държава към техните граници и от разрастването ѝ на юг, което им отрязвало пътищата за териториално разширение. Те охотно се подчинили на Властимир. Нещо повече, Властимир бил насърчаван и подтикван от своя формален повелител, императора, който се намирал достатъчно далеч, за да представлява реална заплаха, но бил във възторг от появата на още един трън в петата на България. Загубата на последните предни постове на Империята отвъд Родопите щяла да се компенсира напълно, ако с това България си спечелила съседството на един ревностен съперник.

Не се знае със сигурност кой от двамата, Властимир или Маламир, е предизвикал избухването на неизбежната война, но през 839 г. българите нахлули в Сърбия, предвождани от Пресиян — вероятно потомък на ханския род. Но сърбите знаели как да водят

война сред своите хълмове. След тригодишно воюване Пресиян не само че не постигнал нищо, но и загубил голяма част от войската си. През 842 г. българите се върнали у дома победени.^[52]

Но Маламир не позволил на този провал да попречи на политиката му в Македония. Скоро след 846 г., след изтичането на 30-годишния мир, той изпратил своя военачалник, кавхана Исбул, да нахлуе в земите край Струма и Места, вероятно отново с цел да отвлече вниманието от проникването си на запад.

Имперските войски в тези земи тогава навярно са били заети с разбунтувалите се славяни в Пелопонес и не успели да окажат отпор. Но за да принуди българите да се изтеглят оттам, императрицата-регентка Теодора подсилила гарнизоните си в Тракия и те започнали систематично да опустошават българската ѝ част. Това принудило Исбул да се върне, но едва след като анексирал Филипопол и стигнал до Филипи. Изглежда този поход е бил последван от примирие. За условията му не се знае нищо; вероятно българите получили правото да продължат проникването си във вътрешността на Македония — действие, което империята била безсилна да предотврати.^[53]

Маламир живял още около пет години, но те не били безоблачни. Вероятно здравето му е било разклатено (той никога не предвождал лично войските си), а освен това е имал и вътрешни проблеми; християнството намерило почва дори и в собственото му семейство. Неприятностите се дължали на един грък на име Кинам. Като млад той бил пленен от Крум в Адрианопол и като роб бил част от наследството, получено от Омуртаг. Кинам бил способен човек, но упорито се придържал към християнската религия. Това така разгневило хана, че най-накрая той го хвърлил в тъмница. След смъртта на Омуртаг Енравота, желаейки да притежава този непреклонен и образцов християнин, поискал от брат си Маламир да го освободи и да му го даде. За беда Кинам придобил голямо влияние над новия си господар и постепенно Енравота приел християнската вяра. Това било крайно нежелателно; освен че бил брат на хана, Енравота заемал и висок пост във войската: гръцкият житиеписец го нарича още и Воин. Християнството без съмнение било свързано с гръцката пропаганда. Империята била единствената християнска държава, с която България имала близки взаимоотношения, а византийските императори имали обичай да използват мисионерите за политически цели.

Покръстването на Енравота много приличало на заговор. Освен това християнството вероятно се разпространявало и сред народа, а появата на един така високопоставен съмишленик би насърчило твърде много поданици, чиято преданост така или иначе била съмнителна, но които не били опасни, докато си оставали покорни и сравнително разединени. Маламир умолявал брат си да се върне към старите си божества — слънцето и луната, на които се кланяли всички порядъчни българи. Но славната участ на пръв български мъченик твърде много блазнела Енравота и той не се съгласил. Така ханът се принудил да го накаже със смърт.^[54]

Три години по-късно, през 852 г., самият Маламир умрял. Той бил наследен от своя племенник, сина на Звиница Борис.^[55]

Новият хан Борис бил млад и изпълнен с пламенната дързост, присъща на младостта. Той жадувал да възроди бойната слава на България и нейните ханове, позабравена през управлението на чичо му. Първата му стъпка била събирането на войски около южната граница, с намерението да бъде нарушен Маламировият мир. Но, както разбираме, императрица Теодора се оказала достоен противник. Тя му изпратила послание, че ако нападне Империята, лично тя ще поведе войската си срещу него и ако той я победи, победата над една жена няма да му донесе никаква слава, а ако бъде победен, ще стане за посмешище. Младият хан се почувствувал засрамен. Но освен това императрицата добавила към женската си дипломация и предложението за коригиране на границата. Тя била изместена на юг и вървяла от околностите на Девелт в продължение на около 40 км в южна посока към Железни врата в Странджа планина, а след това на запад, за да се слее с Еркесия при Сакар планина. Това не била голяма жертва от страна на императрицата — наистина, отстъпената територия включвала Анхиало и Девелт, но подобно на други крепости, опустошени още от Крум, те си стоели разрушени и полуизоста-вени, а цялата област пустеела от войната насам. Чрез тази отстъпка императрица Теодора постигала целта си: по това време тя не можела да си позволи да воюва. Преследването на павликяните по източната граница ѝ причинявало повече неприятности, отколкото заслужавала подобна богоугодна политика.^[56]

След това Борис насочил вниманието си на северозапад. През 852 г. той бил изпратил пратеници при Людовик Немски в Майнц, за

да известят за възкачването му на престола и да подновят договора, сключен от чичо му. Но на следващата година, несъмнено окуражен от безкръвните си победи на юг и подстрекавай от съперника на Людовик, краля на западните франки Карл Плешиви, Борис нахлул във франкска територия. Но въпреки подкрепата от страна на местните славяни, той бил победен и трябвало да се оттегли. Така мирът скоро бил възстановен. По всяка вероятност Борис е искал да присъедини към държавата си Панонска Хърватия, която по онова време била васално княжество на франките; твърде е възможно победата, за която претендират франкските аналести, да е била извоювана всъщност от хърватите. Това, което знаем, е, че Борис нахлул в Хърватско, но претърпял неуспех и трябвало да се оттегли и да сключи мир, като получил и богати дарове. Но хърватите никога не станали негови васали, нито пък му плащали данък.^[57]

По западната граница имало и други врагове. Борис горял от желание да отмъсти за пораженията на Пресиян, нанесени му от сърбите, а освен това той разбрал, че една силна Сърбия несъмнено би затруднила експанзията му както в Хърватско, така и в Северна Македония. Последното съображение вероятно го накарало да обяви война. Изглежда, че през цялото първо десетилетие на управлението си Борис се занимавал с продължението на Маламировите дела и отмествал границата си все повече към планините на Албания и дори към най-северните върхове на Пинд. През 860 г. той изпратил пратеници в Константинопол. Не са ни известни нито целта, нито резултатите от тази мисия, освен че заради аудиенцията на българите пратеникът на арабите бил заставен да чака.^[58] Вероятно Борис е искал да бъдат признати завоеванията му в Македония и е целял да си осигури неутралитета на Константинополското правителство, преди да нападне сърбите. Но както и Пресиян, той не постигнал нищо. След смъртта на Властимир трона му си поделили неговите синове Мутимир, Строимир и Гойник. Те се обединили срещу нашественика, устроили му клопка в своите коварни долини, разгромили го и взели в плен сина му Владимир и 12-те велики боляри. За да ги откупи, Борис бил принуден да сключи мир. Той трябвало позорно да се оттегли, ескортиран от Мутимировите синове до пограничната крепост Раса (Рашка, близо до Нови пазар). Там те си разменили дарове, като сръбските князе дали на хана двама роби, два сокола, две хрътки и 90

кожи. Това сприятеляване със синовете на Мутимир дало плод по-късно, когато сръбските князе се скарали помежду си. Мутимир, който взел връх в борбата за властта, изпратил братята си заедно със семействата им в тъмница в България и с това дал на българите удобен предлог неведнъж да се намесват в делата на сърбите. Така в крайна сметка Борис компенсирал последиците от своето поражение.^[59]

Тази война със сърбите била последното събитие в живота на езическата държава. Вече започвала драмата, която щяла да промени съдбата на България и на половин Европа. За вътрешното състояние на държавата през последните дни от стария ѝ живот имаме малко повече информация, отколкото за по-ранната ѝ история. Превесът на славянския елемент в страната вече се забелязвал осезателно. Славянският език се говорел от всички. Гръцкият все още бил необходим за официалните надписи, тъй като нямало славянска азбука, но езикът на прабългарите вече бил изчезнал напълно или почти напълно.^[60] Българските ханове от Крум насам покровителствували славяните и ги привличали в двора си, а синовете на Омуртаг и Борис дори носели славянски имена.^[61] В необятните български земи отвъд Дунава съотношението между двата етнически елемента навярно било приблизително равно, макар че и славяни, и прабългари се били смесили с останките от неизброими племена, които оставили свои потомци в Източните Карпати. Но на юг от Дунава, там, където по онова време бил центърът на държавата, славяните далеч превъзхождали по брой прабългарите, особено в новите македонски провинции, на които българските владетели отделяли такова голямо внимание. Единствено военната аристокрация се запазила изцяло прабългарска. В продължение на още няколко поколения имената в тези среди останали без следа от славянско влияние, а прабългарските титли се запазили чак до падането на Първата българска държава. Само титлата „хан“ била заменена със славянската „княз“ от момента, в който влязла в употреба славянската писменост. Властта на тази аристокрация била ограничена от Крум, но се засилила отново при помекото управление на Маламир. Кавхан Исбул, който можел да си позволи да подари на своя хан водопровод, със самата си щедрост показал колко могъщ поданик е всъщност. Изглежда ханът бил зает в непрестанни борби с прабългарската аристокрация, желаейки да управлява, подобно на императора, еднолично и с помощта на

ненаследствен административен апарат. А аристокрацията вероятно се е стремела чрез законова уредба да ограничи правомощията му до тези на обикновен предводител на съвета на болярите. Покровителствуването на славянските средни и низши класи от страна на хановете очевидно било насочено срещу прабългарската аристокрация — те дори създали славянска аристокрация, която да ѝ съперничи. Вероятно Крум и Омуртаг се опитвали да се справят с положението, като включвали и славяни в съвета на болярите, които неизбежно се превръщали в техни оръдия, а също и като по различни начини нарушавали наследствения принцип. По-слабият Маламир обаче отново дал свобода на прабългарите и в резултат на това трябвало да понася покровителството на влиятелни сановници, като кавхана Исбул. Това нелеко положение било наследено и от младия Борис. Вероятно областните управители са били избирани измежду тези боляри и те управлявали десетте комитета на държавата със силата на оръжието, настанени в укрепени лагери.^[62]

Преобладаващата част от населението била заета със земеделие, живеела в свободни селски общини и водела първичния пасторален начин на живот, който се е запазил почти непроменен на Балканите чак до наши дни. Но тогава започвала да се оформя малобройна търговска средна класа. Присъединяването на градове като Девелт и Анхиало приобщило към българските предели известен брой гърци и арменци, останали в разрушените градове, които несъмнено охотно са се възползвали от нововъзникналите условия за търговия. А край крепостите във вътрешността на страната като Сердика се запазило население, което претендираше, че има римски произход. Нещо повече, България водела търговия и с други страни: българската сол от Трансилвания се изнасяла в страни, бедни на сол, като например Моравия, а повечето от стоките, изнасяни от Византия за Централна Европа, минавали през български територии — или по оживения път Константинопол—Адрианопол—Филипопол—Сердика—Белград, или по пътя от Солун, който се вливал в първия при Ниш. Вероятно превозът на тези стоки се е извършвал най-вече от гърци и арменци, но сигурно и местните жители понякога са се включвали в търговията. Малко вероятно е българите вече да са разработвали мините, които така обогатили по-късните балкански владетели, а занаятите, като

например строителството, били в ръцете на гърците — пленници или нови поданици.

Всъщност културата на страната била изцяло в чужди ръце. Липсата на писменост правело невъзможно създаването на литература на роден език, а малкото официални надписи трябвало да се пишат на гръцки. Изкуствата също били упражнявани само от гърци. Ханът наемал гръцки художници за стенописите в дворците, построени за него от гръцки строители. Ето защо изкуствата не процъфтявали, с изключение може би само на някои примитивни простонародни форми. Дори архитектурата не се развивала особено. Селяните живеели в своите колиби и хижи, средната класа — в старите гръцки градове; единствено аристокрацията и ханът се нуждаели от подобаващи постройки. Българите били майстори в издигането на насипи и груби укрепления, но по всяка вероятност велможите са следвали примера на хана и са искали зад правоъгълните крепостни стени да разполагат със зали и помещения, смело следващи образците на изисканите константинополски дворци.^[63]

За бита на техните обитатели се знае малко. Те са били многоженци, носели тюрбани и гащи и, противно на очакванията, се къпели доста често.^[64] Притежаването на домашни роби е било разпространено сред тях, както навсякъде в Близкия Изток. Религията им явно е представлявала примитивен култ към слънцето, луната, звездите и други природни явления, на които принасяли в жертва хора, коне и кучета. Знамето им било конска опашка, а те полагали клетва над мечовете си.^[65] Но нито един от старите им храмове и жертвеници не е оцелял, с изключение на правоъгълната постройка в Плиска, която в по-късни времена била превърната в църква.^[66] Религията им е била лишена от по-дълбока етическа основа; прабългарите били жестоки в обичаите си: мъченията и смъртното наказание били нещо обичайно за тяхното правосъдие, а осакатяването се считало за хуманно нововъведение.^[67]

Това състояние на нещата едва ли било достойно за такава велика държава. Борис започвал да се пита дали не би могло да бъдат извършени промени. Но преди да успее сам да избере как да постъпи, той бил принуден да действа.

Далеч на северозапад, в долините между Бохемия и Западните Карпати, живеели славянски племена, известни под общото име

моравци. Някъде около второто десетилетие на века те били обединени под властта на един княз на име Моймир, който през 833—836 г. победил владетеля на княжество Нитра, Прибина, и разширил владенията си на изток, по северния бряг на Дунава, чак до резкия завой на юг, който прави реката при Естергом. Тази експанзия разтревожила франките. За маркграфа на Източната марка и епископа на Пасау Моравия била законно поле за тяхната политическа и религиозна дейност, затова не им се понаправила тази демонстрация на сила. Те изчакали смъртта на Моймир (845 г.); след това Людовик Немски се намесил и натрапил за владетел на моравците племенника на Моймир Ростислав, без да подозира, че той ще прояви както завидни способности, така и липса на всякаква благодарност. Скоро Людовик се простил с илюзиите си. Ростислав първо наложил твърдо властта си в Моравия, а след това започнал да разпростира влиянието си сред съседните племена. Чехите станали негови верни съюзници, а навярно и васали. Той присъединил към владенията си и земите на аварите по средното течение на Дунава и така станал съсед на българите, с обща граница по р. Тиса. Ростислав започнал да застрашава и славянските княжества около р. Драва и езерото Балатон, подвластни на франките. Людовик Немски бил безсилен да го възпре. Големият му поход от 855 г. не постигнал нищо; дори действията му срещу чехите били безуспешни. Ростислав дори подкрепил Карломан в бунта му срещу Людовик, макар и благоразумно да не отишъл твърде далеч в помощта си към бунтовния син. През 862 г. Ростислав вече управлявал истинска империя, която се простирала от Тиса и Балатон до околностите на Виена и до горното течение на Одер и Висла и Централните Карпати, като Бохемия предано охранявала фланга му. Немските летописци изразяват страхопочитанието си пред него, като го наричат крал — титла, която пазели само за велики независими владетели.^[68]

Сега в Европа имало четири велики сили: на изток и на запад — двете християнски империи^[69], а между тях — двете варварски държави. Това положение било твърде просто, а равновесието на силите — прекалено крехко, за да се запази задълго. Първият ход бил направен от Ростислав. От дълго време той кокетирал с християнството, но бил изправен пред същите проблеми, каквито имали и българите. За моравците християнството било свързано с

франкското влияние: мисионерите, които заливали страната, били оръдия на епископа на Пасау и Людовик Немски. И все пак християнството привличало Ростислав. То щяло да издигне престижа му и да обогати културата му. То можело и да обедини по-здраво неговото княжество. Но той искал църквата му да бъде национална, а не немска или латинска. Търсещият ум на Ростислав намерил ново решение.

В началото на 862 г. в Константинопол пристигнали пратеници от Моравия и поискали от императора да им изпрати учител, който да проповядва правата вяра на езика на славяните.^[70]

[#1 В надписите се срещат следните варианти: Ωμортάϋ, Ωμουρτάϋ, Ωμуртаϋ и Омуртаϋ Гърците го наричат Ματράϋων, Μοραάϋων и Омβριτάϋος (на два пъти погрешно — Κρυτάϋων и Κουτράϋων). На латински името му се появява като Omortag и Omartag. Вж. Златарски. Цит. съч., с. 292—3. Че Омуртаг е син на Крум, а не негов брат, както твърди *Дворник* (цит. съч., с. 39), се посочва недвусмислено от *Theophilactus*, *Historia XV Martyrum* (p. 192) и се подразбира от Шуменския надпис на Маламир (вж. по-долу, с 219). Според Теофилакт (цит. място) Омуртаг е непосредствен приемник на Крум; същото се подразбира и от *Theophanes Continuatus* (p. 217).]

[#4 *Genesius*, p. 13; *Theophanes Continuatus*, p. 26; по-подробно в *Epistolae Synodicae Orientalium ad Theophilum*, p. 368. Може би се има предвид походът на Лъв V от 813 г., който бил успешен, но според мен трябва да отнесем това към малко по-късна дата.]

[#9 Близо до Бакаджик, малко по на юг от първия вал се намира втори, дълъг около 800 м. Той е известен като Циганската Еркесия; според легендата войските на „царя“ били изпратени другаде и работата била продължена от цигани. Но циганите нехайно променили посоката на вала; тя била коригирана от войниците след завръщането им. (Абоба — Плиска, с 542—3).]

[#17 „Еκ θεοῦ αρχ(ω)ν“.]

[#21 След „Тича“ следва „Μετ...“. Успенски го разчита като „μετ[ηνευκε““. Бъри приема този прочит с големи съмнения. Златарски го чете като „μετ[όπισθεν τήν αὐλήν.“ Струва ми се, че макар и с по-ясен смисъл, този израз е прекалено дълъг.]

[#29 Абоба — Плиска, с. 524—5. Изглежда реките са играели ролята на преграда. Всъщност по Омуртагово време реките Тича и Днепър явно са служили за граница. От *Responsa Nicolai*, XXV научаваме колко високо са ценели прабългарите своите погранични окопи.]

[#38 Ibid., p. 360.]

[#48 Вж. по-горе, с 76.]

[2] Цок се споменава единствено в Менология на Василий II като приемник на Крум и гонител на християните (*Menologium*, pp. 276—7). Дукум, който скоро умрял, и Диценг, който преследвал митрополит Мануил, се споменават само в един славянски пролог към Менология от XIV в., с. 392 (вж. приложената библиография). Цок вероятно е същият онзи Тук, за когото се споменава в един силно повреден надпис, открит близо до Абоба и датиран 823—824 г. (Абоба — Плиска, с 226—7). Невъзможно е да се разбере съдържанието му; той може би отбелязва Омуртаговата победа над узурпатора. Склонен съм да приема мнението на *Лопарев* (Две заметки, с. 318), че и тримата са били просто военни предводители. Смятам също, че не бива да се отъждествява Диценг с Цок (както прави *Бъри*. Цит. съч., с 359) или Дукум с Цок (*Златарски*. Цит. съч., с 324—5). ↑

[3] Ако е вярно предположението на *Бъри* (Цит. съч., с 360), че силно повреденият надпис от Ески Джумая (Абоба — Плиска, с 228), се отнася за този период; в него смътно се споменава за някакви преговори. ↑

[5] Становището ми за този договор, както и за пограничния вал Еркесия, изложено в Приложение VI, се основава на Сюлейманкьойския надпис, на който е посветена статия от *Златарски* (вж. приложената библиография). Гръцките историци *Генезий* (с. 41) и *Продължителят на Теофан* (с. 31) споменават за сключването на 30-годишен мир, като *Генезий* споменава и името на Омуртаг (Мотрагон). ↑

[6] Местонахождението им е установено от *Златарски* (*Известия*, с 67—68). Предположението на *Шкорпил*, че Констанция е днешният Костенец, близо до Траянови врата (Абоба — Плиска, цит. място), е неубедително и неподкрепено с доказателства. ↑

[7] „Περὶ τῆς παλαιῆς ἐνορίας ἵνα ἐστίν. . . κτλ“. ↑

[8] Вж. Приложение VI. ↑

[10] *Ignatius. Vita Nicephori*, p. 206; *Genesius*. p. 28; *Theophanes Continuatus*, p. 31. Вж. *Златарски. История*, I, 1, с. 434. ↑

[11] *Georgius Hamartolus*, p. 796; той твърди, че Михаил помолил българите за помощ. *Genesius*, pp. 41—2 и *Theophanes Continuatus*, pp. 64—6 дават по-сложната версия, като Продължителят на Теофан споменава и че Михаил е отказал помощта, за да си спести разходите.
↑

[12] Абоба — Плиска, с 62 сл., 132 сл. Този дворец почти със сигурност е построен в началото на ЕХ в., вероятно от гърци. ↑

[13] „Επ(οίη)σεν υπερφ(η)μον (οἴ)κο[v] (ει)ς τον Δανουβιν“. ↑

[14] „(Εἶ)ς τον παλ(αι)βν (οἴ)κον αὔτου μέν(ων)“. ↑

[15] За Търновския надпис вж. Абоба — Плиска, с 553; *Успенский*. О древностях города Тырнова, с. 5 сл.; *Jireiek*. Op. cit., pp. 148 ff. *Bury*. Op. cit., pp. 366—7; *Златарски. История*, I, 1, с. 325—30, 444—7. Успенски, Иречек (доста неточно) и Златарски цитират пълния текст. Според Успенски гробницата се е намирала на Мумджилярската могила, а според Златарски, чието становище е по-убедително — край с. Бунар-икинли, на днешната румънска граница. ↑

[16] За Чаталарския надпис вж. Абоба — Плиска, с 546 сл.; *Bury*. Op. cit., pp. 368—9; *Златарски*. Цит. съч., с 319—25 и най-вече с 441—4. ↑

[18] „τ(ή)ς πλ(ύ)σκας τον κά(μ)πον“. ↑

[19] „αύλ(ή)ν“ ↑

[20] Прочитът на Златарски „Μεῖζο’) ἐποίλσε“ звучи много по-убедително, отколкото този на Успенски (ἐλπῆγε) или на Бъри (ἐδειξε) Златарски твърди, че разчита началното „М“. ↑

[22] Според Златарски, който го чете като:

„κ(αί) [έ] (ω)ς [άντιστα] τους πολ[λ]οὺς Βουλγάρ(ου)ς ἐλέ[κη]“.

За мен този прочит е неубедителен, макар че прочитът на Успенски е още по-съмнителен :

„καὶ [δ]ωσ[η] ἀίχμαλώ τους κτλ“. ↑

[23] „Преслав“ е приблизително точен превод на гръцкото „ύπερφημος“ или „λάμψαιμος“, което се появява в българските надписи.
↑

[24] Разбира се, те му давали само титлата „άρχων“. Титлата „Βασιλεύς“ се използвала единствено за императора, а „(5)ήξ“ — за

западните владетели. Изразът не означава, че ханът е почитал християнския бог. Това е просто общоприета формула. ↑

[25] Доста различният, почти ирански стил на Мадарския конник вероятно се дължи на някой майстор арменец. ↑

[26] За гоненията на Диценг се споменава в Славянския пролог, а за тези на Цок — в *Менология* (цит. място). Според автора на Менология Крум бил този, който отсякъл ръцете на Мануил, а след това го убил, при което възмутените българи удушили безчовечния си владетел. Тук може би става дума за осакатяването на Мануил от Диценг и за внезапното падане на Диценг или на някой друг от болярите-ханове, като благочестивият автор е съчетал фактите, за да им придаде поучителен тон. В действителност Мануил е бил убит от Омуртаг, както се посочва у *Продължителя на Теофан*, е. 217. ↑

[27] *Theodorus Studites*. *Parva Catechesis*, pp. 220 ff. ↑

[28] *Theophylactus*. *Op. cit.*, pp. 193 ff. ↑

[30] Абоба — Плиска, с. 190; *Златарски*. Един от Провадийските Омуртагови надписи, с 94—107. ↑

[31] *Einhardus*. *Annales*, pp. 205—6. Изглежда Людевит е бил тайно подкрепян от източните императори (*Dvomik*. *Op. cit.*, p. 49). ↑

[32] *Ibid.*, p. 209. ↑

[33] *Ibid.*, p. 212. ↑

[34] *Einhardus*. *Annales*, p. 213; *Astronomus*. *Vita Hludovici*, pp. 628—9; *Fuldenses Annales*, p. 359. ↑

[35] *Einhardus*, p. 216. ↑

[36] *Ibid.*, *loc. cit.* ↑

[37] *Fuldenses Annales*, p. 359. ↑

[39] *Annalista Saxo*, p. 574. ↑

[40] Абоба — Плиска, с. 190—1. ↑

[41] Край на Търновския надпис. Вж. с. 73. ↑

[42] Приемам годината, посочена от *Златарски* (*История*, I, 1, с. 317; *Известия*, с. 34). Вж. Абоба — Плиска, с. 236. ↑

[43] *Theophylactus*. *Op. cit.*, p. 192. ↑

[44] На проблема Маламир — Пресиян се спирам по-подробно в Приложение VIII. ↑

[45] Абоба — Плиска, с. 191, 230—1. И Успенски, и Златарски, и Бъри превеждат неясната дума „ἀνάβρυτον“ като „водопровод“. ↑

[46] Вж. по-горе, с. 66 ↑

[47] Приемайки, че тази река е Дунав, *Бъри*, (Цит. съч., с. 371) създава ненужни усложнения и напълно обърква географията на този епизод. Това, че името на реката не е посочено, не означава непременно, че става дума за последната спомената река. ↑

[49] *Leo Grammaticus*, р. 232; *Logothete* (славянски превод), pp. 101—2; *Theophanes Continuants*, р. 216; *Bury*, loc. cit.: *Златарски*. История, I, 1, с. 339—40. Установяването на годината е свързано с известни затруднения. В славянския превод на Логотет името на хана е Владимир; вероятно Маламир е объркан със сина на Борис, Владимир. Бъри и Златарски посочват 836 г., Бъри — за да спази своята хронология на живота на Василий I, а Златарски — за да може да вмъкне този епизод в управлението на Маламир, преди да го е наследил Пресиян. И двата довода ми се струват несъстоятелни. *Brooks* (В. Z. XX) доказва, че Василий е роден далеч по-късно, а освен това съм на мнение, че Пресиян изобщо не е бил хан. Но както посочва *Бъри* (Цит. съч., р. IX), вероятно може да се вярва на преданието, разказано в биографията на Василий, че това изгнаничество е продължило 23 години, макар че на Василий, както и на други личности, се приписват някои чужди дела. Вероятно това изгнаничество е било по времето на баща му или на някой негов по-възрастен брат. ↑

[50] Солунският поход се споменава в историята за Кордил и неговите „македонци“ (вж. предходната бележка). Присъединяването на Сердика вероятно е станало по това време: докато с договора от 816 г. Сердика и Филипопол изглежда са били оставени разрушени, без да бъдат включени в българските предели, то по време на войната със сърбите Сердика вече трябва да е била в български ръце. Това е единственият момент, когато е могло да стане присъединяването. Твърде вероятно е и някое подобно присъединяване на територии да е било главната причина за българо-сръбската война (вж. по-долу). ↑

[51] *Annales Fuldenses*, р. 364. ↑

[52] *De Administrando Imperio*, р. 154. (Вж. Приложение VIII). Придържам се към годините, посочени от *Златарски* (Цит. съч., с 346), но те не могат да се установят със сигурност. ↑

[53] *Georgius Contini'atus*, р. 821; *Logothete* (славянски превод), р. 103. Присъединявам се към становището на *Бъри* (Цит. съч., с 372—3) и *Златарски* (Цит. съч., с 350), че надписът от Филипи (открит от

Вилоазон) и Шуменският надпис се отнасят до този поход. (Абоба — Плиска, с. 233). От втория надпис става ясно, че Филипопол е бил присъединен към България именно тогава; споменават се също Проват и Бурдизо — по начин, от който може да се предположи, че именно те са крепостите, за които загатва Логотет. ↑

[54] *Theophylactus*, pp. 192 ff. Според Теофилакт Български Енравота е умрял три години преди Маламир. Смятам, че Маламир е бил принуден да убие брат си не толкова от религиозни съображения, колкото заради предателството му. Тази мъченическа смърт е била изолиран случай. ↑

[55] За възкачването на Борис посочвам годината, дадена от *Златарски* (Известия, с 45—7). Тя вероятно е точна, тъй като се знае, че през същата година Борис е изпратил пратеници в Германия, а освен това тя съвпада с годината, посочена от *Теофилакт* (с. 201). У гръцките автори името му се появява в различни варианти: Βώϋωρις, Βοϋαρις, Βωρίσης и Βορίσης (а също и неправилно изписано — веднъж като Γόβωρις и веднъж като Βορωσης); а в ранните славянски преводи — Бориш и Борис. В надписите от негово време името му е Βορις. ↑

[56] *Genesius* (p. 85—6) разказва историята за посланието на Теодора, но не споменава името на хана. *Theophanes Continuants*, pp. 162—5, я преразказва, като нарича хана Борис (Βώϋωρις) и я свързва с Борисовото покръстване, заради което Теодора отстъпила тази територия. Но Теодора била свалена от престола през 856 г. — седем години преди покръстването на Борис. Вероятно имперските хронисти дават по-точни сведения по отношение на императора или императрицата, отстъпила територията, отколкото относно такива полувътрешни работи на България като покръстването. Освен това, посланието на Теодора, макар и да е интересно като епизод и сигурно не е лишено от истина, едва ли само по себе си би спряло един амбициозен български владетел. От споменаването на договора може да се съди, че епизодът е станал скоро след като Борис е поел управлението, когато договорът на Маламир вероятно е трябвало да бъде подновен. Въз основа на това се присъединявам към *Златарски* (Известия, с 54 сл.; История, I, 2, с 2 сл.), който разглежда тези събития отделно от покръстването и ги отнася към началните години на Борисовото управление — вероятно 852 г. Приемам и географските данни на *Златарски* за отстъпената територия (Известия, цит. място).

Старото становище, че прохoдът Σιδηρά всъщност е Верегава, очевидно е несъстоятелно. ↑

[57] *Annales Bertiniani*, p. 448; *De Administrando Imperio*, pp. 150—1. Смятам, че тук става дума за същата война, в която Борис се опитал да отнеме Хърватско от франките, затова техните летописци я отбелязват като война срещу тяхната държава. Хърватия, за която се говори, би трябвало да е Панонска Хърватия, а не Далматинска Хърватия — т.е. княжеството на Ратимир, а не на Търпимир, както твърдят *Златарски* (История, I, 2, с 8—9) и *Дворник* (Цит. съч., с 54). За да стигне до Далматинска Хърватия, Борис би трябвало да мине или през Сърбия, или през Панонска Хърватия. Не е необходимо и да се назовават славяните, споменати като съюзници на Борис, моравци — както правят *Златарски* (Цит. съч., с 7) и *Бъри* (Цит. съч., с 383). Моравците вече са били достатъчно добре известни на франкските аналести и те са могли да ги назоват по име, а не с общото наименование „славяни“. „Φράγγων νέφος“, който според *Теофилакт* (цит. място) покрил цяла България при поемането на властта от Борис, вероятно означава франкските победи в тази война. ↑

[58] Табари, у *Василев*. Византия и арабы, I, Приложения, с 57. ↑

[59] *De Administrando Imperio*, pp. 154—5. Годината на войната е несигурна: някои автори (напр. *Rambaud*, p. 462) я отнасят едва към 887 г. Но от разказа на Константин Багренородни се подразбира, че войната се е водила скоро след смъртта на Властимир (около 845—850 г.), освен това не е възможно тя да се е водила непосредствено след покръстването (863 г.), тъй като за тези години имаме достатъчно подробни сведения. От друга страна, Борис е бил достатъчно възрастен, за да има син, годен да воюва (у Константин името Властимир е написано погрешно вместо Владимир). А като се има пред вид, че Борис е умреш през 907 г., войната не би могла да се е водила много преди 863 г. Смятам, че е най-добре тя да се свърже със загадъчното пратеничество от 860 г. България винаги се опитвала да предотврати сключването на съюз между Константинопол и сърбите. ↑

[60] Запазили се само титлите и собствените имена. Никога не е бил правен опит да се създаде азбука на езика на прабългарите. ↑

[61] Маламир и Владимир. ↑

[62] Броят на комитетите, на които е била разделена България (десет) е известен от сведенията за бунта на болярите срещу

покръстването (вж. по-долу, с 93). ↑

[63] Плиска е единственият дворец, където досега са били извършени системни разкопки, с изключение на Преслав в Добруджа, който е от прекалено ранна епоха, за да има достатъчно останки, представляващи интерес. Във Велики Преслав разкопките едва сега достигат до най-ранния пласт, но почти със сигурност той е бил построен на същия принцип, както и Плиска. ↑

[64] *Nicolaus I Papa*. Response, cap. VI, p. 572. ↑

[65] *Theophylactus, Archiepiscopus Bulgarus*, p. 189; *Nicolaus I Papa*. Op. cit., cap. XXXIII, p. 580; вж. по-горе, с. 72. ↑

[66] Абоба — Плиска, с. 104 ел. ↑

[67] *Nicolaus I Papa*. Op. cit., cap. LXXXVI, p. 595. ↑

[68] Вж. *Dvornik*. Op. cit., pp. 150 ff., у когото са цитирани извори. За историята на Моравия преди 862 г. основният извор е *Annales Fuldenses*, pp. 364 ff., passim. ↑

[69] По това време Каролингите вече били разделени, но общо взето Людовик Немски и синовете на Лотар в Лотарингия и Италия действували заедно. ↑

[70] *Vita Constantini*, pp. 199 ff. ↑

ГЛАВА III

ТЪРГЪТ НА ДУШИТЕ

В християнския свят бушувала война — водела се духовна битка, в която се решавали съдбините на европейските държави. По някакъв каприз на съдбата на света се появили едновременно двама от най-великите водачи в църковната история, чиито амбиции и възгледи неизбежно щели да се сблъскат. През април 858 г. благодарение на влиянието на нищо не подозиращия западен император Луи II на папския престол в Рим се възкачил някой си Николай. Осем месеца покъсно, точно на Коледа, кесарят Варда, регент на Източната империя, след като доста безцеремонно свалил бившия константинополски патриарх Игна-тий, поставил на негово място своя приятел, първия секретар Фотий.

Папа Николай I притежавал неизчерпаема енергия и решителност, бил смел и далновиден и се славел сред последователите си като човек на делото. Всичките му способности били насочени към една бляскава цел — световното господство на римската църква. Християнският свят все още представлявал едно цяло, с изключение на далечния юг и изток, където копти, арменци и несторианци се отдавали на своите ереси, а духовните му върхове се заемали от пет патриаршески престола — на Рим, Антиохия, Александрия, Йерусалим и Константинопол. Измежду тези патриаршии открай време водеща била Римската — престолът на св. Петър. Нейната юрисдикция се простирала над цяла християнска Европа на север и на запад от Адриатическо море (без Сицилия и Калабрия) — територия, която през последните векове се била разширила неимоверно с разпространяването на цивилизацията по бреговете на Балтийско и Северно море. В сравнение с римския си съперник константинополският патриарх бил парвеню; той се появил последен, но се радвал на голяма власт, благодарение на връзките си с Източната империя, на чиито провинции бил духовен владетел. Останалите патриаршии вече нямали особено влияние — те обхващали територии, подвластни на неверниците. Макар че патриаршиите се нареждали по

старшинство, с изключение на Римската, нито една от тях нямала господство над останалите. Единственият върховен орган на църквата бил Вселенският събор, на който всички изпращали свои представители. Такива представители били канени и на помаловажните синоди и събори във всяка една от патриаршиите, но освен в Константинопол, те се свиквали рядко; останалите патриарси, които били по-независими от светската власт, гледали на тях като на заплаха за собственото си влияние.^[1]

Николай искал да промени всичко това. Той бил пръв сред равни, но възнамерявал да стане върховен епископ. Имал обаче затруднения дори и сред собственото си паство. Немската църква открай време била под силното влияние на светската власт и се подчинявала на прищевките на немските монарси. Но Николай се оказал достоен противник. Конфликтът достигнал връхната си точка през 863 г. във връзка със своеволната женитба на Лотар Лотарингски. Тогава папата победоносно наложил правото си на върховно решение и хвърлил предизвикателство в лицето на целия велик род на Каролингите. В същото време той насочвал вниманието си на изток, към съперническата империя, където незаконното избиране на Фотий за патриарх предоставяло отличен повод за намеса.

Но Николай слабо познавал човека, с когото се захващал. Фотий бил невероятно начетен — дотолкова, че някои го подозирали в магьосничество; освен това той бил не по-малко решителен и смел от римския си съперник, но далеч по-изкусен и надарен с по-богато въображение, и познавал много по-добре своите подчинени. Двубоят започнал през 860 г. Първоначално Николай се опитал да сключи сделка: да признае Фотий, ако получи в замяна епархиите Калабрия и Илирик, които принадлежали на Рим до заемането на престола от Лъв III. Фотий надхитрил папските легати и написал до Николай писма, изпълнени с безупречна вежливост, но те звучали като обръщение на равен към равен. Положението непрекъснато се влошавало. Николай се чувствувал все по-оскъбен и кипял от гняв, а патриархът, сигурен в подкрепата на светската власт у дома си — все по-уверен и независим. Най-последно, през април 863 г., папата официално отлъчил Фотий от църквата, а той на свой ред невъзмутимо му отвърнал със същото.

В разгара на тази буря пратениците на Ростислав пристигнали в Константинопол. Ростислав много добре знаел какво става в момента и

бил отлично подготвен. Както и василевсът, той искал да има църква, подчинена на светската власт. Той знаел, че нито Германия, нито Рим ще му я дадат; но Константинопол, който на теория защитавал духовната независимост, а на практика бил твърде далеч, за да контролира такава църква, сега щял да му помогне. Нещо повече, благосклонността на Империята би му била от полза, ако възникнали неприятности с неговия нов могъщ съсед — българския хан.

Император Михаил на драго сърце приел пратениците. Неговият чичо, кесарят Варда, който управлявал от негово име, и патриархът се сетили за своя общ приятел Константин Философ, грък от Солун, познат с името, което приел на смъртното си ложе, Кирил — опитен мисионер и прочут филолог. И така Кирил и неговият по-стар брат Методий заминали за Моравия, въоръжени с азбука, чрез която щели да преведат светите книги на езика на славяните.^[2]

Мълвата за това пратеничество и последвалата го мисия развълнувала европейските владетелски дворове. Българският княз Борис веднага заподозрян политически умисъл. Той предприел естествените предпазни мерки — влязъл в преговори с Людовик Немски. По-късно през същата година (862), когато синът на Людовик и маркграф на Източната марка Карломан въстанал срещу баща си с помощта на Моравия, българите подкрепили немския крал като негови близки съюзници.^[3] Условието на договора с Людовик не са ни известни, но сред тях несъмнено е имало едно, което подтикнало правителството в Константинопол към действие. Подобно на Ростислав, Борис спекулирал с християнската религия и сега се готвел да я приеме от немския двор.^[4]

За причините за покръстването на хана се носели най-различни легенди. Някои разказвали за един гръцки роб, монах на име Теодор Куфара, който положил много усилия, за да приобщи своя повелител към християнската вяра. След известно време Куфара бил разменен от императрица Теодора срещу сестрата на хана, знатна пленница в Константинопол. Но тя била приела християнството и на свой ред използвала влиянието си, за да склони своя брат. Въпреки всичко Борис не отстъпвал, докато страната не била сполетяна от ужасен глад и старите езически божества не могли да я избавят. Отчаян, ханът се обърнал към бога на сестра си и на своя роб и той му помогнал. От благодарност ханът станал християнин.^[5] Втората легенда е по-проста.

На един гръцки живописец на име Методий било поръчано да нарисува върху стените на ханския дворец ловни сцени. Но изведнъж, подтикнат от внезапна прищявка, Борис му наредил вместо това да нарисува някаква страшна сцена. Набожният Методий, който бил монах, решил, че няма нищо по-ужасно от Страшния съд и затова изобразил с поразяващ реализъм наказанията, отредени на грешниците и възнаграждава-нето на праведниците. Тогава, обладан от страх пред бога, ханът преминал в редовете на праведните.^[6] Според други пък правата вяра просто била наложена в България със силата на византийското оръжие и дипломация.^[7]

Легендата за Методий, макар и привлекателна с вярата си в силата на изкуството, вероятно е недостоверна. От нея подозрително лъха на монашески наивитет. Но легендата за Куфара може и да е вярна, в основни линии. Влиянието, което образованите роби са имали над своите господари, ясно проличава от случая с Енравота, от друга страна, твърде вероятно е някоя сестра на хана да е била пленена и да е приела християнството в Константинопол, а след завръщането си да е използвала своето влияние. Но последният, решаващ фактор били императорските войски.

Опасността от разпространяването на Каролингското влияние на Балканите посредством религията сериозно разтревожила Константинопол. Влиянието на Каролингите означавало в крайна сметка господство на Рим. Наистина, в момента немските епископи се бунтували срещу суровото папско управление, но това бил немощен бунт, който едва ли можел да се надява на успех. По всяко време императорът би бил недоволен от намесата на Рим в такава близост до своята столица. Но сега, в разгара на борбата между Николай и Фотий, то било немислимо. Но имало и един изход, един начин да се обърне всичко в полза на Империята. Император Михаил събрал войските си на границата и изпратил флотата си покрай черноморския бряг.

Моментът бил удобен за нанасяне на удар. Българските войски се намирили далеч на север, въввлечени в борбата срещу Карломан и моравците. Нещо повече, явно с божия намеса, България била сполетяна от нечуван глад. Борис бил безсилен и благоразумно не оказал съпротива. Още щом научил за нашествието, той известил императора, че приема неговите условия за сключване на мир.^[8]

Михаил и съветниците му желяели да се покажат благосклонни. За да залъжат хана, те признали властта му в Северна Македония, до граничната линия, минаваща приблизително от реките Черни Дрин, Девол, Озум и Воюса, покрай пл. Грамос на север към Островското езеро и включваща всички земи около Охридското и Преспанското езеро.^[9] Но в замяна Борис трябвало да разтрогне военния си съюз с немския крал и да не влиза в никакви по-близки отношения с него, като се ограничи само със запазване на мира. Най-важното условие обаче било Борис и народът му да приемат християнството, и то от Константинопол. Борис приел тези условия, като дори изненадал гърците със своята готовност да промени вярата си. Неговите пратеници в Константинопол били покръстени още там, като гаранция за намеренията на своя владетел. Най-после в началото на септември 865 г.^[10] бил покръстен и самият хан, като приел името на своя кръстник, император Михаил.^[11]

В извършването на този велик революционен акт Борис бил воден не само от духовни подбуди и от дипломатическите потребности на дадения момент, но и от мъдрото си прозрение за политическите последици в самата държава. До този момент ролята на държавна религия играело прабългарското идолопо-клонничество, примитивен култ към небесните тела и природните стихии, а славяните били принудени да се придържат, доколкото могат, към вярванията на своите господари. Християнството щяло да бъде обща за всички религия, еднакво благосклонна към прабългари и славяни. Нещо повече, езичеството вероятно било обвързано със старите прабългарски институции, с родовата система, която хановете отдавна се опитвали да премахнат. Навярно много от родовете претендирали за божествен произход и затова никога нямало да признаят на хана нещо повече от обикновено старшинство. А християнството давало на константинополския император божествена неприкосновеност, която го издигала далеч над всичките му подчинени. Борис също желяел такъв ореол; той също искал да бъде божи наместник, издигнат на висота, недосегаема дори за най-високопоставените му поданици.

Борис започнал масово покръстване: всички негови поданици трябвало да приемат обреда на кръщението. Но цялата страна не можела да бъде християнизирана така лесно. Прабългарската аристокрация също преценявала трезво положението. Някои от

болярите може и да са държали на старата си религия; но несъмнено всички до един са държали на правата си. В недоволството си те подбудили народа от десетте комитата на държавата да се разбунтува срещу хана и скоро Борис се оказал обграден в двореца си в Плиска от огромна разгневена тълпа. Истинско чудо било, че ханът, подкрепен само от неколцина верни последователи, изобщо успял да се спаси. Сред народа се понесли слухове за божия намеса; а докато дошла до Западна Европа, мълвата вече била достигнала внушителни размери. Във Франция се говорело, че с Борис останали едва 48 привърженици християни.^[12] С отчаяна смелост той ги повел срещу тълпите, с Христовото име на уста и с божия кръст на гърди. Но щом портите се отворили, там се появили седем духовници със запалени свещи в ръка. Тогава разгневените тълпи станали свидетели на странни неща. Дворецът сякаш избухнал в пламъци и като че ли всеки момент щял да се сгромоляса върху главите им. Конете на Борисовите привърженици се вдигнали на задните си крака и с предните ритали бунтовниците. Обзети от ужас, те не били в състояние нито да се бият, нито да избягат, и се проснали по очи на земята.

Така или иначе, бунтът бил потушен и Борис успял да си отмъсти по начин, неподобаващ за един новоспечелен привърженик на християнското милосърдие, но благотворен за страната му. Петдесет и двама боляри, водачи на бунта, били избити заедно със семействата им. По този начин главите на родовете-съперници на владетеля били унищожени веднъж завинаги. Бунтовниците от средните и низши класи били пощадени и помилвани — тяхната съпротива била продиктувана от чисто религиозни, а не от политически подбуди. Те нямали социални предразсъдъци срещу покръстването.

Но макар и болярите да били смазани, покръстването не дало веднага очаквания от Борис резултат. В договора императорът недвусмислено бил посочил, че новоосновената църква трябва да бъде духовно подчинена на Константинополската патриаршия. Затова България била залята от гръцки духовници, дошли да организират новата църква и да проповядват правата вяра, а самият патриарх изпратил послание до българския владетел — „пресветлия и възлюбен наш син Михаил, княз български, благородна и истинска рожба на духовните ми болки.“ Писмото е извънредно дълго и на първо място съдържа изложение на всички догми на вярата, утвърдени от седемте

вселенски събора. После, след като засяга накратко общите морални норми, показвайки как са възникнали от двете заповеди на Новия завет, патриархът излага задълженията на един добър княз в близо сто изискани афоризми и проникателни коментари, събрали цялата мъдрост на евреите и на гръцките философи. Оттогава насам историците не могат да се начудят на този порой от покровителствени напътствия и метафизични разсъждения, излял се върху един обикновен варварин, който търсел отговор на далеч по-прости проблеми — дали е неприлично да се носят гащи и дали тюрбанът може да се смята за шапка. Но Фотий си знаел работата. Висшите служители на църквата не бивало да се занимават с дреболии; тяхно задължение било да внушават респект, а не да се домогват до нечие доверие. Тайнствата на правата вяра били в ръцете на патриарха. По този начин, като не успял да разбере нищо от онова, което явно било най-обикновена тема за разговор в Константинопол, ханът бил заставен да осъзнае положението на своята страна спрямо Империята. Фотий гледал далеч напред; той запазил достойнството си непокътнато, макар и да пожертвувал потребностите на момента.

„Възлюбеният син Михаил“ бил респектирай, но неудовлетворен. Да бъдеш християнин се оказало по-трудно, отколкото си го представял. Прииждащите гръцки духовници се опитвали да проповядват на гръцки — подход, който имал успех сред славянското население на Империята, но не се харесвал особено на българското правителство. Нещо повече, много от тези гръцки проповедници били твърде посредствени — някои не били достатъчно способни, за да си осигурят добри църковни постове в пределите на Империята и затова трябвало да си търсят късмета из чужди земи. А заедно с тях в България придошли и мисионери от други вероизповедания. С гърците пристигнали и много арменци; вероятно някои от тях са били просто еретици-монофизити, но имало и други, далеч по-опасни и влиятелни — павликяните, които разнасяли семената на гибелно примамливата вяра в дуализма. Междувременно Каролингите от север, осигурени чрез новия си съюз с Константинопол, започнали да изпращат немски мисионери и правели всичко възможно да насаждат влиянието си. А през цялото време папа Николай I изчаквал удобен момент да се намеси. Толкова много народи и различни религии горели от желание да помогнат, а никой не давал на хана така необходимите му прости

напътствия как да създаде в страната си църковна организация, която да не противоречи твърде много на традициите ѝ и да бъде изцяло подчинена на светската му власт.

За една година след въвеждането на християнството Борис значително помъдрял. Сега положението му било по-сигурно — по северната му граница царял мир, а в страната вече нямало нито размирни боляри, нито глад. Освен това той бил недоволен от гърците. Властите в Константинопол се отнасяли с него като с беден варварин, опитвали се да държат църквата здраво в ръцете си и не позволявали тя да премине в негова власт, като отказвали да му дадат дори и епископ. Затова Борис обърнал погледа си в друга посока. Борбата между папата и Фотий достигала връхната си точка. Изумен и изпълнен със злорадство, Фотий бил открил, че папата е привърженик на чудовищната и непростима ерес за двойнствения произход на Светия дух, и подготвял изобличение, което да предизвика възмущението на всички истински християни.^[15] Борис нямал утвърдени възгледи по въпроса за мистичната симетрия на триъгълника. Но той все пак разбирал, че с намесата си би могъл да повлияе върху хода на борбата. През август 866 г. български пратеници — Петър, братовчед на хана, Йоан и Мартин — пристигнали в Рим с богати и свещени дарове и от името на Борис помолили папата да им изпрати епископ и свещеници. Пратениците донесли със себе си и списък от 106 въпроса, по които техният владетел искал мнението на папата.^[16] А в случай, че Рим му откажел, Борис се обърнал с подобна молба и към Людовик Немски в Регенсбург. Людовик се съгласил, но когато изпратените от него духовници пристигнали в България, те заварили местата си вече заети и веднага се върнали в Германия.^[17]

Тази неочаквана подкрепа извънредно много зарадвала папата. Той веднага изпратил в България група духовници с изобилие от книги, държавна утвар, одежди и други атрибути на вярата. Водели ги двама от най-способните му епископи — Павел Популонски и Формоза Портуенски. В същото време той изпратил подробни отговори на всички, дори и най-незначителни въпроси, поставени му от Борис.

„Отговорите“ на папа Николай представляват документ, съвършено различен от изисканото, дълбокомислено богословско послание на Фотий. Те били написани просто и предразполагащо и

съдържали полезни напътствия. Въпросите на Борис били свързани почти изцяло с религиозните обреди и обичаи — в кои дни трябва да се пости, какво облекло да се носи в църква, дали по-строгите форми на въздържание, изисквани от гръцките свещеници, са наистина задължителни. Имало и няколко въпроса, свързани с един грък, който се представил за духовник и покръстил много българи; трябвало ли те да бъдат кръстени отново? Но Борис искал съвет дори и по въпроси, отнасящи се по-скоро до гражданското право, като например наказанията за убийство, както и по чисто светски проблеми — дали да продължава да се храни сам и какво е мнението на папата за облеклото му. Николай внимавал много да не стовари прекалено тежко бреме върху плещите на един народ, който бил все още нецивилизован и неопитен. Що се отнася до въздържанието, макар и строг, той порицал много от усложненията, въведени от гърците; не било необходимо да се пости и в сряда, освен в петък, а също да се избягва къпането и в двата дни, нито пък да се яде месо от животно, убито от скопец (макар че не бивало да се яде животно, уловено от християнин, но убито от езичник или пък обратното). Гащите били допустими, но гърците с право настоявали, че тюрбаните, както и всякакъв друг вид шапка, трябва да се свалят в църква, а жените естествено трябвало да влизат в църква с покрити глави.^[19] Папата разобличил гръцкия обичай на *sortes biblicae*, както и един дълъг списък от езически суеверия.^[20] Що се отнася до нежеланието на хана да се храни в компания, това можело да се смята за липса на добри обноси, но не и на липса на благочестивост.^[21] Въпросът за убийството бил предмет на гражданското законодателство, но правото на убежище в християнския храм трябвало да се спазва.^[22] Многоженството, което се равнявало на прелюбодеяние, било далеч по-тежко престъпление. Всички излишни съпруги трябвало да бъдат отстранени, а свещеникът да наложи съответно покаяние.^[23] Николай също така изразил желание ханът да смекчи твърде суровите си наказания. Той му показал колко безполезно и варварско е да се изтръгват показания с помощта на мъчения и осъдил мерките на Борис спрямо бунтовниците. Той дори смятал, че ханът е постъпил прекалено сурово, като е отрязал носа на онзи грък, който се представял за духовник.^[25] Дори и най-непреклонните езичници, макар и да се налагало да бъдат избягвани от праведните християни, трябвало да бъдат спечелвани чрез убеждение. Само един

вид престъпници трябвало да се наказват безмилостно — вероотстъпниците, които се заклевали във вярност към християнството, а след това отново се връщали към езичеството. Това бил единственият непростим грях.^[26]

Борис бил запитал също и дали страната му би могла да има свой патриарх. Николай трябвало да бъде предпазлив в отговора си. Западната църква, която оглавявал, се отнасяла с недоверие към патриарсите. Въпросът на Борис бил породен от просто душното му желание да бъде равен с Източния император. Отговорът на папата бил уклончив: Борис щял да има свои епископи, а по-късно, когато българската църква се разраснела — и архиепископ; едва след това можело да се помисли и за патриарх. Константинопол не жelaел да му даде дори и епископи, затова Борис трябвало засега да се задоволи с обещанието за архиепископ от Рим.^[27]

Римските духовници се заловили за работа с похвално усърдие. Борис им предоставил неограничени права във владенията си, като прогонил всички други духовници и мисионери. Латинският заменил гръцкия като богослужебен език. Римските мисионери започнали да строят църкви и да просвещават паството, внасяйки светлината на християнската вяра и в най-мрачните домове, като същевременно проповядвали благочестиво покорство спрямо светската власт. Борис ликувал. По стария обичай на прабългарите, стиснал косите си в ръка, той се заклел във вечна вярност към престола на св. Петър.^[28] Папският двор също бил във възторг и превъзнасял достойнствата на хана из целия западен свят. С изключение на Константинопол, всички били доволни.

Тази победа се дължала най-вече на такта и обаянието на един човек — Формоза Портуенски. Той спечелил изцяло любовта и доверието на хана и Борис спрял върху него избора си за патриарх, какъвто все още се надявал да получи от Рим. Една година по-късно, през 867 г., той изпратил в Рим ново пратеничество с искането Формоза да бъде ръкоположен поне за архиепископ.^[29] Но Николай не бил свикнал да му нареждат; Борис трябвало да разбере какво представлява римската църква. Ако той бил посочил когото и да било друг освен Формоза, вероятно молбата му щяла да бъде удовлетворена. Но в папския двор започвали да гледат на Формоза с недоверие. Първоначално той бил сметнат за подходящ да отиде в България

заради всеизвестната си омраза към гърците. Но той бил прекомерно амбициозен и може би насърчавал мечтите на Борис за автономна българска църква, на която да стане независим патриарх. Известно е поне, че Борис винаги енергично подкрепял исканията на Формоза.^[30] Николай бил изпълнен с подозрения: той напомнил на хана, че Формоза е епископ на Порто и диоцезът му се нуждае от него след толкова продължително отсъствие. Той отзовал първите си пратеници и на тяхно място изпратил в България двама нови епископи: Гримуалд Полимар-тийски и Доминик Тривенски.^[31]

Това разгневило българите, но папата смятал, че сега вече може да си го позволи. Обстановката в Европа се била изменила. През септември 867 г. император Михаил бил убит от коняря, с когото бил завързал ексцентрична дружба, и Василий Македонец заел мястото на жертвата. Василий се стремил към популярност; освен това той кроял планове за Италия и Илирик, които щели да бъдат подпомогнати от добри отношения с Рим. Дори в Константинопол Фотий имал врагове, които не му били простили за стореното спрямо Игнатий. Василий незабавно отстранил Фотий от патриаршеския престол и върнал на него Игнатий. След това изпратил послание до папата, с което канел негови представители на събор, на който миналото щяло да бъде забравено, щяло да се утвърди официално старшинството на Рим и да се загатне върховенството му и думата „Filioque“^[32] изобщо нямало да се споменава. В това Николай съзрял пълното тържество на Рим и на отстъпчивата му политика бил сложен край. Но той твърде малко познавал владетелите, с които си имал работа — самозванецът Василий и бившият варварин Борис.

Не му и било писано да разбере истината за тях. На 13 ноември 867 г. той умрял със самочувствието на победител.^[33]

Неговият приемник Адриан II бил личен враг на Формоза. Потвърдо от всякога папският двор отказал да задоволи искането на българите. Гримуалд и Доминик продължили по пътя си към България, а Формоза и Павел Популонски трябвало да се върнат при своите паства, останали без водач. Но Борис не се отказвал от надеждата да има архиепископ, избран от самия него — ако не Формоза, то някой друг, който лично му допадал. Имало един дякон на име Марин, когото Николай бил изпратил с мисия в Константинопол в разгара на войната си с Фотий. Императорът отказал да го допусне в пределите на

Империята и той намерил подслон в българския двор, където спечелил приятелството на хана. Той нямал диоцез, който да го призовава — защо тогава да не стане архиепископ на България? Заедно със завръщащите се епископи към Рим потеглило второ пратеничество, отново водено от Петър. Но Адриан II бил непреклонен. Борис трябвало веднъж завинаги да разбере, че папата има намерение да назначава само този, когото той намери за добре, и то във всички краища на духовните си владения.

Към края на 869 г. в Константинопол се събрали представители на всички патриаршии на събор, известен с гръмкото име Осми вселенски събор. Папските легати — епископите Стефан Непийски и Донат Остийски и приятелят на Борис, Марин — се държали с цялото самодоволство на несъмнени победители. Но не всичко преминало така гладко, както очаквали. Император Василий бил на различно мнение относно процедурата по процеса на Фотий. Обаче те се придържали към инструкциите си и накрая удържали победа. На 28 февруари 870 г. съборът бил закрит, при нараснала враждебност от страна на всички присъстващи, но папските пратеници били удовлетворени от постигнатото. Три дена по-късно неуморният Петър, пратеник на своя братовчед, българския хан^[35], пристигнал в Константинопол, за да узнае от Вселенския събор на коя патриаршия трябва да се подчинява България. Василий отново свикал събора. Представителите на източните патриаршии, приети добре от Василий и споделящи неприязънта на гърците към претенциите на Рим, охотно се присъединили към гръцките епископи и подкрепили историческата истина, като отговорили, че България е подчинена на Константинопол. Папските пратеници представлявали незначително малцинство и могли единствено да изразят своя протест. След това те омърлушено потегили обратно към своя господар. По ирония на съдбата се забавили девет месеца, по-голямата част от които прекарвали в плен на далматински пирати. Игнатий едва изчакал заминаването им и на 4 март ръкоположил архиепископ и епископи на България — вероятно посочени от Борис.^[36]

Положението коренно се променило. Сега границата била затворена за римските проповедници, а римските епископи били изгонени позорно.^[37] Вместо латински, в църквите отново прозвучал гръцки език. Борис бил доволен. Той показал на великите

първосвещеници, че трябва да се отнасят към него с уважение, а гърците, които действували по-гъвкаво от латините, си извлекли поука. Българската църква пак била подвластна на Константинополската патриаршия, но сега яремът бил значително по-лек. Архиепископът на България бил втори по ранг след патриарха, а българският владетел негласно се ползувал със същите права спрямо висшите си църковни служители, както и императорът. Така Борисовата мечта за автономна църква се осъществила на практика. Но Константинопол си запазил формалното върховенство, в случай че някога, в далечно бъдеще, то се окажело от полза.

Тези новини били страховит удар за Рим. Папата изобщо не бил очаквал подобно непокорство и неблагодарност от един варварин, нито пък такова лукавство и дързост от страна на благия стар патриарх, към когото, като жертва на Фотий, той благоволявал да се отнася с доверие. Той изпратил до Василий писмо, в което с тон на обида и изненада поискал обяснение за станалото.^[38] Но Василий, макар и приятелски настроен, бил непоколебим. Когато през декември 872 г. Адриан умрял, положението с нищо не се било променило.

Но Рим не губел надежда. Там все още не можели да повярват, че тази победа, това разпростиране на влиянието им почти до самите порти на омразния патриаршески град, са били така мимолетни. Цялата енергия на римската църква се насочила към отвоюването на оспорваните земи. Дори на север достигнал отзвук от кипящата борба. Вече било изминало едно десетилетие, откакто Солунските братя се отправили да покръстват Моравия. С помощта на тяхната славянска литургия и доброжелателството на моравските владетели — великия княз Ростислав и Коцел, княз на земите около езерото Балатон — делото им се увенчало с успех. Но за да осигури неговата дълготрайност, Кирил решил, със забележителна за един приятел на Фотий широта на възгледите, че постигналото трябва да бъде утвърдено от Рим. Константинопол бил твърде далеч, отвъд обширните български владения, за да може непрекъснато да бди и да закриля делото им. Обаче тези първоначални стъпки на Кирил доста смутили папския двор. Папата не можел безрезервно да одобри една мисия, която не утвърждавала латинския език. Но в отчаяната си борба срещу Фотий папа Николай бил готов да спечели такава голяма придобивка, дори ако в замяна трябвало да признае славянската литургия. За да

подсигури бъдещето на това начинание, той повикал двамата братя в Рим. Николай умрял, преди те да пристигнат, а приемникът му Адриан бил по-безкомпромисен политик. Но виждайки подкрепата, която им оказвала светската власт в Моравия, и с константинополската заплаха зад гърба си Адриан нямал друг избор, освен да ги приеме с почести^[39] и да одобри всичко, извършено от тях. За да затвори устата на опозицията, той наредил учениците им да бъдат ръкоположени за свещеници от прословутия гръкомразец Формоза. По време на пребиваването си в Рим Кирил, по-младият, но по-надарен от братята починал и Методий трябвало да продължи общото им дело сам.

Методий се върнал в Моравия, упълномощен да използва славянското богослужение по свое усмотрение. Адриан бил решил да му даде диоцез, но подробностите все още не били уточнени, когато дошла вестта за ужасната измяна на българите.

Адриан незабавно подчинил моравската си политика на българската. Надявайки се да използва славянското богослужение като средство да впримчи българите, той възстановил за Методий стария диоцез Сирмиум, чието седалище се намирало до самите предели на българската държава, а юрисдикцията му се разпростирала по дължината на северозападната ѝ граница. Но този примамлив план не можал да се приложи на практика. При завръщането си Методий заварил своя покровител Ростислав свален, а неговият племенник и приемник Светополк, макар че си извоювал независимост и владения, надхвърлящи дори онези на чичо му, бил поклонник на немската култура и презирал славянското богослужение като плебейско и лишено от внуши-телност. С негова подкрепа немските епископи успели да осъдят и затворят доблестния мисионер, обявявайки го за нагъл самозванец. Преди протестът му да стигне до Рим, папа Адриан умрял и мястото му заел Йоан VIII.^[40]

Йоан VIII не бил преживял разочарованието от българите. Традицията на Николай била забравена; Рим се върнал към политиката на силата и неотстъпчивостта. Йоан смятал, че може да спласи българите и да ги принуди към подчинение. Една от първите му работи била да изпрати на Борис писмо, в което заплашвал българите и цялото гръцко духовество, че ще ги отлъчи от църквата и ще „поставим вашия дял редом със самия дявол, комуто подражавате.“^[41] Междувременно, без да държи сметка за силното влияние на Методий и доверявайки се

на слабостта на Светополк към латинския език, той освободил Методий от немския затвор, но му забранил да извършва богослужение на славянски език. Методий бил в безизходица. В името на християнството той пренебрегнал забраната, но обстановката съвсем не била благоприятна за спечелване на съседите му за каузата на Рим.

Борис останал равнодушен към заплахите на папата, още повече, че в Хърватско и по Далматинското крайбрежие латинското влияние отмирало и тукашните държави придобивали независимост или попадали под властта на Източната империя. Опитът показал на Йоан, че трябва да приложи по-умерени методи. През февруари 875 г. той написал ново писмо до българския владетел, с което отново строго забранявал на българите да приемат участие от гръцки свещеници, под заплахата, че ще бъдат прогласени за схизматици.^[42] В отговор Борис изпратил свои пратеници в Рим, за да засвидетелствуват почитта му, но продължил да покровителствува гръцкото духовенство. Едновременно изпратеното писмо на папата до императора с искане Игнатий да бъде изправен на съд в Рим оказало още по-слабо въздействие.^[43]

Но Йоан бил неуморим. През април 878 г. неговите легати — епископите Евгений Остийски и Павел Анконски — тръгнали за Константинопол с поръчение по пътя да се отбият в двора на българския хан. Сега Йоан се опитвал да приложи нов метод. Легатите носели със себе си четири писма за България. Първото било адресирано до гръцките епископи в България и категорично им заповядвало в срок от 30 дни да напуснат диоцеза, който бил част от Илирик и следователно принадлежал на Рим.^[44] Второто писмо било до Борис. В него Йоан възприел тона на Николай. Борис бил приветствуван най-сърдечно; папата само искал да го предупреди за опасностите, на които се излага, като се придържа към Константинопол — гнездо на безброй схизми и ереси. Той напомнял на хана за съдбата на готите, които били покръстени от гърците и скоро станали жертва на ужасното арианство.^[45] Третото писмо било до Петър, родственика на Борис, който два пъти взел участие в пратеничествата до Рим. Йоан се обръщал към него като към близък приятел и го молел да използва влиянието си над хана, за па го убеди да се обърне отново към престола на св. Петър. Четвъртото било до един друг български велможа, вероятно самия брат на Борис — монаха

Докс; в него папата настойчиво го умолявал да направи каквото му е по силите, за да подкрепи делото на Рим. След като предали писмата, епископите продължили към Константинопол, с писмо до Игнатий, в което папата му заповядвал, със същия остър език, както и в писмото до гръцките епископи в България, да изтегли духовниците си оттам в срок от 30 дни, под категоричната заплаха за отлъчване от църквата.^[48] В писмото си до император Василий той изисквал от него да окаже съдействие на папските легати при изпълнението на задачите им.^[49] Но всички тези писма били написани твърде късно. На 23 октомври 877 г. престарелият патриарх Игнатий бил починал. Веднага след смъртта му Василий изумил света, като поставил на негово място съперника му, бившия патриарх Фотий.^[50]

В Рим и Константинопол положението коренно се променило. Но в България всичко си продължавало по старому. Нито ханът, нито велможите му отговорили на папските писма, нито пък гръцките духовници напуснали България. Но папата не искал да се откаже от надеждите си. Той трябвало да възприеме нова политика спрямо Константинопол и ако първо успеел да си възвърне влиянието в България, това щяло да му помогне много. През 879 г. той още веднъж писал на Борис и на неговите боляри Петър, Зергобул и Сондоке. Този път писмата били пратени по презвитер Йоан, папски легат в Далмация и Хърватско. Още докато папата пишел писмата си, небето над тези земи започнало да се прояснява — Седеслав, поставеният от Византия княз на Хърватско, бил свален от Бранимир, привърженик на римската фракция. Бранимир щял да се погрижи презвитер Йоан да стигне невредим до България. Този път тонът на писмото до Борис бил още по-умолителен и отстъпчив; папата се извинявал, ако нещо в предишното му пратеничество е предизвикало недоволството на хана.^[51]

Междувременно той бил много окуражен от развитието на отношенията си с патриарха. Нагло и без всякаква логика, за да достави удоволствие на императора, Фотий поискал одобрението на папата за повторното си издигане на патриаршеския престол. Йоан, с онази злополучна страст да се пазари, която в Рим минавала за реализъм, обещал съгласието си при едно условие — условие, разкриващо най-съкровено му желание: Константинопол да се откаже от българската църква. За негова радост и изненада, патриархът

с готовност се съгласил. Папските легати отново пристигнали в Константинопол, за да вземат участие в помирителния събор.

Съборът бил открит през ноември 879 г. и преминал съвсем гладко. Императорът Василий, който бил в траур за най-големия си син, не присъствувал и Фотий ръководел събора според желанията си. Римските легати, които не знаели гръцки, не подозирали, че самореабилитирането на Фотий, прието с такъв ентузиазъм от присъстващите 383 епископи, било улеснено от някои малки неточности в превода на папското писмо. Те също така не разбрали и че са се присъединили към решение, с което се отхвърляло папското искане да се забрани ръкополагането на миряни за епископи, както и към анатема срещу всички, които променят Никеийския символ на вярата — т.е. цялата Западна църква, отговорна за въвеждането на „Filioque“. Въпросът за българската църква бил отнесен към императора, който благоволил да се произнесе в полза на Рим. Фотий си правел сметка, че в задоволството си Рим няма да оспорва валидността на решението, а от друга страна, утвърждавайки правото на императора да взема подобни решения, Константинопол си осигурявал спокойно бъдеще.^[52]

Легатите се върнали обратно в щастливо неведение. Рим ликувал от победата си. Но папата лекомислено бил забравил, че най-голямо отношение към сделката имат самите българи. В началото на 880 г. в папския двор пристигнало пратеничество на Борис. Йоан бил изпълнен с очакване, но българският пратеник, болярин на име Функтика, само поднесъл почитанията на своя владетел и съобщил, че в България нещата вървят добре. Това било всичко. Все пак Йоан възприел събитието като добър знак. В отговор той изпратил писмо, преизпълнено с надежди^[53], а освен това писал и на император Василий, за да изрази задоволството си.^[54] Но от България не дошъл никакъв отговор. Йоан бил озадачен и разтревожен. В края на 880 г. той писал ново писмо, в което питал по какво нещастно стечение на обстоятелствата от България не идват повече пратеници — хърватският епископ Теодосий Нински му бил дал да разбере, че се подготвя ново пратеничество. Но отново не последвал отговор. Същата участ имало и следващото му писмо от 881 г.^[55] Йоан не можел да разбере какво се е случило. Най-сетне към края на същата година епископ Марин, бившият приятел на Борис, се върнал от мисия в

Константинопол и му отворил очите за онова, което се било случило в действителност на събора от 879 г. В яростта си Йоан свалил от длъжност двамата легати, които били присъствували на събора, и отлъчил Фотий от църквата.^[56] Но изведнъж истината започнала да го осенява: той започнал да осъзнава защо Фотий се бил отказал така леко от правата си над България. Фотий не бил забравил българите. Той разбирал, че Борис в никакъв случай не би поискал отново да бъде зависим от Рим; порядките на Източната църква му подходжали много повече. А Борис прекрасно умее да се грижи за себе си.

Рим претърпял поражение. Йоан бил надхитрен от патриарха; победата му била отнета с измама. България, страната, за която наследниците на св. Петър се борили с такива усилия, им се изплъзнала завинаги. Но на папа Йоан не му било писано да живее още дълго с горчивото си унижение. На 15 декември 882 г. той починал, отровен, както се говорело, от враговете си. На негово място дошъл епископ Марин; зад всичко това се криела някаква зловеща тайна.^[57]

Борис избрал Изтока пред Запада и изборът му бил почти неизбежен. На пръв поглед изглеждало, че би било по-изгодно да предпочете властта на далечния Рим пред господството на близкия Константинопол. Но в действителност Рим не можел да му даде онова, което искал, нито пък го привличал толкова силно. В Константинопол императорът държал в ръцете си върховната власт и върховенството му било узаконено от църквата. Той бил не само кесар, но и божи наместник, следователно всичко — и кесаревото, и божието — му принадлежало. От друга страна, на Запад открай време съществувала двойственост на властта. Римската църква отказвала да признае зависимостта си от каквато и да е светска власт. Амбициите ѝ били интернационални и единственият ѝ неограничен владетел бил римският папа. А той не само не допускал намесата на който и да е светски владетел, но се стремил да ръководи и мирските дела. Каквито и да са били първоначалните подбуди на Борис да приеме християнството, той несъмнено възнамерявал да използва покръстването за своите собствени цели — обединяване на страната и укрепване на самодържавието. Негов пример за подражание бил императорът; цезаропапизмът на Империята трябвало да бъде пренесен в България. Тъй като Константинопол не бил склонен да му

даде независимостта, която искал, той се обърнал към Рим, но скоро разбрал, че Рим винаги се е стремил към далеч по-строг контрол. Този ход му бил от полза единствено като заплаха, с която да държи Константинопол в напрежение.

Но като оставим настрана практическите съображения, Константинопол без съмнение бил несравнимо по-внушителен за българите, отколкото Рим. Те нямали толкова далечни спомени за дните, когато Рим бил господар на света, а Константинопол бил все още само Византион, затътен град в далечна провинция. Те виждали Рим такъв, какъвто бил по тяхно време — един мръсен град, разположен на мътна река, богат единствено на църкви, прелати и огромни разпадащи се руини. Как можел той да се сравнява с най-богатия град във вселената, Константинопол, люлка на изкуствата и знанието, с неговите кули, блестящи кубета и безкрайни стени, с търговските кораби, тълпящи се в пристанищата, с дворците, изпълнени с мозайки и гоблени, и с императора, седнал на златния си трон? Цялото това великолепие било пред очите им още от деня, когато за първи път преминали Дунава. Защо им трябвало да прекосяват суровите Албански планини и ветровитото море, за да се кланят на един умиращ град, когато пред самия им праг кипял такъв бляскав живот? Рим не можел да се мери с Константинопол по жизненост и съвършенство на цивилизацията, а и българите вече били попаднали под гръцко влияние. Гърците били построили дворците им в Плиска и Преслав, били им дали гръцката писменост, с която да пишат своята история, били им нарисували картини и изтъкали платове. Представителите на Рим не били направили нищо за тях, само им говорели на непонятен латински и им двали властни нареждания. За Борис било съвсем естествено и разумно да вземе точно такава решение.

Ако на Борис му била дадена възможността да задържи Формоза или Марин, историята може би е щяла да поеме по друг път, макар че вероятно и те като него скоро щели да възнегодуват срещу папското вмешателство. Но съдбата не позволила на тези амбициозни духовници да се отклонят от предназначаната им кариера, като се свържат с България. И двамата достигнали до висотата на папския престол, Марин през трупа на един отровен папа, а Формоза — сред бури и смутове, които не му дали мира и в гроба.

Междувременно всичко гръцко било на мода в България. Заедно с гръцките проповедници тук дошли и гръцки майстори, за да строят църкви и домове, подобаващи на християнските големци. Българите дори се надпреварвали да получат поне част от прочутата ученост на гърците. Болярите бързали да изпратят синовете си на учение в Константинопол.^[58] Сред тях бил и Симеон, по-малкият син на самия хан. Борис бил добре осведомен за онова, което ставало в императорския дворец. Той знаел, че там расте най-малкият син на император Василий, когото бащата готвел за патриаршеския престол. Борис намирал тази идея за превъзходна; тя била напълно в духа на цезаропапизма. По-малкият му син трябвало да замине за Константинопол и след като изтече определеното време, да се върне в България, овладял познанията на гърците, за да стане архиепископ и духовен глава на България.

Но модата се мени. На България не ѝ било съдено да се превърне в обикновен провинциален придатък на Византия. Благодарение най-вече на своите велики ханове българите имали твърде развито национално чувство, за да се поддадат на асимилация. А имперските политици, далновидни в своята умереност и преследвани от призрака на Рим, решили да не оказват прекалено голям натиск върху България. Сега единствената им цел била да укрепват християнството в България — най-вече заради самото християнство, а не толкова заради Империята. Това била алтруистична политика, породена до голяма степен от неподправено мисионерско усърдие — и както повечето алтруистични начинания, тя вероятно щяла в края на краищата богато да се отплати.

Към края на 881 г., когато папата и патриархът все още били официално в приятелски отношения, в Константинопол пристигнал бележит гост — Методий, надживелият своя брат славянски апостол.^[60] Той отдавна желаел да посети отново родината си, а император Василий и старият му приятел Фотий имали да обсъждат с него много неща. Той се върнал в Моравия на следващата пролет^[61], но Василий задържал при себе си един славянски свещеник и един дякон, заедно с богослужебните книги, които братята били написали на славянски език. Имперските управници научили за делата на големия мисионер от собствената му уста и това ги насърчило да подражават на методите му. Рим отдавна жънел плодовете от дейността на Солунските братя.

Но те били изпратени от Константинопол и сега дошло време и той да извлече полза от тях. При това Константинопол имал едно голямо предимство пред Рим: римската църква едва ли би допуснала да се извършва богослужение на какъвто и да било друг език, освен латинския. Гърците не страдали от такива предразсъдъци. Те оставяли грузинците да се молят богу на грузински, абасгите — на своя език, а и двете църкви считали себе си и били приемани радушно като подвластни на константинополския патриарх. Василий и Фотий решили, че и те трябва да се възползват от литургията на св. Кирил. В Константинопол била основана славянска школа, вероятно с намерението да бъде използвана като база за покръстването на русите, а и за да съдействува на делото в България.^[62]

885 г. била повратната точка в историята на славянското християнство. През тази година Методий починал в Моравия, а делото на целия му живот било на ръба на провала. В края на дните си Йоан VIII го бил подкрепил, но Марин го изоставил, а *Адриан III и Стефан V продължили да действуват против него*, подтиквани от козните и фалшификациите на латинския епископ на Нитра, Вихинг, и от отказа на Методий да се присъедини към ереста на Рим и да се отрече от никейския Символ на вярата. Смъртта на Методий означавала край на славянското богослужение в Централна Европа. Той бил посочил за свой приемник най-добрия си ученик, Горазд, но неговите способности били безсилни пред пороя от латински и немски интриги, подпомогнати и от светската власт в лицето на княз Светополк. Водачите на славянската църква — Горазд, Климент, Наум, Ангеларий, Лаврентий и Сава — били заловени и хвърлени в затвора, заедно с последователите си. Докато пребивавали там, била произнесена присъдата им. Много от по-незначителните духовници оставали в затвора, а по-видните били осъдени на вечно изгнание. Един ден през същата зима малка група от учениците на Кирил и Методий, начело с Климент, Наум и Ангеларий, били доведени под стража до Дунава и оставени там на произвола на съдбата.

През същата зима пратеник на император Василий посетил Венеция. Един ден, както минавал покрай сергиите на еврейските търговци, вниманието му било привлечено от някакви роби. Като разпитал, той разбрал, че това са славянски свещеници, продадени в робство като еретици от светските власти в Моравия. Знаейки интереса

на своя владетел към подобни хора, той ги купил и ги довел със себе си в Константинопол. Василий бил извънредно доволен; той ги приел с почести и дори им раздал бенефиции. Скоро някои от тях заминали за България, вероятно по повеля на императора, снабдени със славянски богослужебни книги.^[65]

Но те не били единствените, които дошли в България. Климент и сподвижниците му се спуснали по Дунава, жадувайки да стигнат до онази страна, която в очите им изглеждала като Обетованата земя на правата християнска вяра. След време те дошли до Белград, голямата погранична крепост, където управителят, таркан Борис^[66], ги посрещнал радушно и ги изпратил в Плиска. Ханът ги приел още по-сърдечно. Той се радвал да намери опитни и прославени славянски мисионери, които да му помогнат да стане по-малко зависим от гръцкото духовенство. А имперските управници, преследвайки алтруистичната си политика, не могли да възразят. Дворцовите сановници последвали примера на своя владетел: те се надпреварвали да предлагат гостоприемството си на светите гости. Сампис Есхач настанил в дома си Климент и Наум, а Ангеларий бил подслонен от болярина Чеслав.^[67]

Гръцкото духовенство в България не било така доволно. Позициите му не били съвсем стабилни — Василий и Фотий покровителствували славяните. Но винаги съществувала вероятността Василий и Фотий да протестират и да вземат мерки, ако нещата прекалено се влошат. Обаче гръцките духовници изгубили тази потенциална подкрепа. На 29 август 886 г. императорът починал. Неговият приемник Лъв V мразел Фотий и веднага го свалил от патриаршеския престол, на който поставил своя брат Стефан, 18-годишен младеж. Лъв, чиято младост била вгорчена от съмнения в произхода му и от несполучливия брак, бил апатичен, бездеен държавник и никога не би си направил труда да се намеси в делата на друга държава. А и патриархът, със своята младост и неопитност, бил също толкова ненадежден. Но гръцките духовници имали една сигурна опора: самият Борис се опасявал да не предизвика недоволството им. За него положението било доста трудно. Народът, селяните славяни, приемали християнството доброволно, макар и без особен ентузиазъм. Но прабългарската аристокрация, оредяла от Борисовата разправа след бунта, отново набирала сили. Тези представители на прабългарската

аристокрация, които естествено се отнасяли пренебрежително към новата религия, трудно можели да бъдат уважавани от славянски свещеници. Страхопочитание можели да им вдъхнат единствено гръцките духовници — достолепни носители на внушителна култура, йерарси с изискан начин на живот, чиито умове долавяли тънкости, недостъпни за необразованите прабългари. Борис тръгнал по единствения възможен път: гръцките духовници останали в двора му, а славянските били изпратени да проповядват християнството из страната. Скоро, вероятно през 886 г., Климент се отправил да заеме мястото си в Македония.

Македонските славяни отскоро били поданици на хана, но явно приемали господството му на драго сърце. Управляването им обаче се оказало трудно: те се присъединили към България, защото била велика славянска държава и вероятно не им се е нравело да имат управители, принадлежащи към прабългарската аристокрация. Борис решил да ги обвърже по-здраво с помощта на славянското богослужение. Християнството едва било достигнало до техните уединени долини, но желанието за покръстване вече раздвижвало целия славянски свят. Борис повел борба за душите им с Империята — единственият му политически враг на югоизток, — която им давала само гръцко богослужение и навред се стремяла да заздрави гръцкия елемент сред населението. След като славянското богослужение се наложило окончателно в Македония, с течение на времето то можело да бъде въведено във всички български земи. Гръцките духовници, така полезни в момента, трябвало един по един да бъдат заменени със славянски свещеници, докато най-накрая се осъществявала отдавнашната мечта на хана. Прабългарската аристокрация щяла да бъде удавена в морето от славяни, а ханът щял да съперничи на византийския император и да управлява велика държава, обединена, както и Империята, от две здрави спойки — общата вяра и общият език.

Така изпращането на Климент в Македония било пролог към една нова мащабна политика. За целите на тази политика Борис сменил управниците на Македония. До този момент тя била единна провинция, известна като „Колонията“.^[68] Борис обособил югозападните ѝ области, известни като Кутмичевица и Девол,^[69] (където националистическата пропаганда и мисионерската дейност

щели да бъдат от най-голяма полза) и след като отзовал местния прабългарски управител^[70], го заменил с нов — светско лице на име Домета,^[71] вероятно славянин. Същевременно той изпратил с Домета и Климент, който трябвало да играе ролята на духовен наставник и явно негов висшестоящ.^[72] На Климент били дадени три къщи в Деволската област, а също и къщи в Охрид и Главиница.^[73] Климент енергично се заел с просветителската си мисия, а Борис бил доволен, виждайки, че още в първия важен етап осъществяването на плана му потръгва така добре.

След една-две години Борис разкрил по-ясно намеренията си. По време на преселванията, които извършил с цел да заздрави гръцкия и малоазийски елемент в Македония, Никифор I бил заселил тук и много жители от Тивериупол, град във Витиния. В своя нов Тивериупол, на стотина километра северно от Солун,^[74] те донесли със себе си много от свещените си реликви — мощите на св. Герман и на други мъченици, убити от император Юлиан Отстъпник. Сега Тивериупол влизал в пределите на българската държава. Приблизително по същото време започнали да се носят слухове за чудодейни събития: по улиците на Тивериупол се появявали образите на св. Герман и последователите му, а костите им вършели чудеса. Мълвата стигнала до Борис и той веднага заповядал на тамошния управител, комит Таридин, да издигне църква за светите мощи в Брегалнишкия диоцез и да ги пренесе там. Вероятно църквата трябвало да краси самия град Брегалница — разрастващо се славянско селище, седалище на българска епархия. Жителите на Тивериупол били силно разгневени, че им отнемат така тачените и ценени от тях притежания. Те се разбунтували и не искали да ги дадат. Таридин трябвало да използва цялото си усърдие и такт, за да предотврати разрастването на бунта. Накрая бил постигнат компромис. Св. Герман бил оставен да почива в мир в Тивериупол, а само трима от другарите му — светии — Тимотей, Комасий и Евсевий — били преместени. Мощите им били пренесени с почести в Брегалница, като по пътя вършели чудеса. Там те били положени в новата църква; за нея били определени и свещеници, които да извършват богослужение на славянски език.^[75] Новото християнство завладявало България.

Борис бил доволен. Той бил превел страната си през най-големия прелом в дотогавашната ѝ история. Когато я наследил, тя вече била

велика сила: той я превърнал във велика цивилизована сила. Сега той можел да си съперничи на равна нога с франкските владетели, дори и със самия император. А църквата в страната му била под негова власт и той бил накарал света да разбере това. Умелото лавиране и упоритото постоянство накрая победили. А сега той вече се стремял към още по-високи цели, и отново успявал. Скоро България щяла да има единна национална църква, която да я обединява и да умножава славата на хана. Сега Борис можел да си почине. Неговото покръстване било чистосърдечно. Той построил много църкви и манастири не толкова от политически съображения, колкото от искрена набожност, а на чистотата и аскетизма на неговия живот отдавна се възхищавал целият християнски свят. Сега, болен и уморен, той решил да се оттегли от света и да се посвети изцяло на Бога. През 889 г. той отстъпил престола на най-големия си син Владимир и се уединил в манастир — вероятно основания от Наум голям манастир „Св. Пантелеймон“ край Преслав.^[76] Неговото оттегляне било достоен пример за целия християнски свят; в Германия и Италия хората говорили за благочестивия княз Борис.^[77]

Но Борис направил за страната си нещо по-важно от покръстването: той завинаги определил съдбата ѝ. Още от времето на Крум България трябвало да избира между два пътя: да напредва на Запад, по средното течение на Дунава, където прониквало влиянието на немската култура и където не съществувала стабилна сила, която да ѝ се противопостави, а само бързопреходни славянски княжества, или пък да остане на Балканите, обърнала очи на изток, и да воюва срещу вечните стени на новия Рим. Омуртаг предпочел Запада, а Борис, играейки си с римската църква, едва не станал централноевропейски владетел. Но в крайна сметка той избрал християнството на Византия — християнството, което най-добре подходило на страната му. И с това той завинаги закотвил България на Балканите.

[#13 *Photius. Epistolae*, VIII, pp. 628 ff.]

[#14 *Nicolaus I Papa* (Response, cap. CVI, p. 599) споменава за арменците, които вероятно са били еретици-павликяни. В Империята все по-ишироко се практикувало да се заселват колонии от такива еретици в провинции като Тракия, откъдето лесно можели да проникнат в България.]

[#18 *Nicolaus I Papa*. *Responsa*, cap. IV, V, LVII, XCI, pp. 570–2, 588, 596.]

[#24 *Ibid.*, cap. LXXXIII-LXXXVI, p. 595.]

[#34 *Anastasius Bibliothecarius*. *Vita Adriani*, pp. 1393—6.]

[#46 *Ibid.*, Ep. 67, pp. 60 ff.]

[#47 *Ibid.*, Ep. 70, pp. 65—6 ff. За самоличността на получателя вж. *Златарски*, *История*, I, 2, с 168–70.]

[#59 *Liudprandus*. *Antapodosis*, p. 76.]

[#63 *Vita S. démentis*, pp. 1220–1.]

[#64 *Жития св. Наумиг*, ред. Лавров, с. 4—5.]

[1] Тук е невъзможно да навлизам подробно в една толкова спорна материя, като римо-византийските църковни отношения, които римските историци почти винаги са замъглявали, смесвайки понятията „старшинство“ и „господство“ и считайки различните разрешения на въпроса в полза на Рим за окончателни, а останалите — за временни. Всъщност всички опити да се разреши въпросът веднъж завинаги са били временни и са си останали такива до окончателното разделяне на църквата през XI в. Тук просто съм изложил общоприетото гледище на Изтока през IX в. ↑

[2] Въпросът за кирилицата и глаголицата е разгледан в Приложение IX. ↑

[3] *Annales Fuldenses*, p. 367(?). ↑

[4] *Annales Bertiniani* (Hincmar), p. 465; *Nicolaus I Papa*. Ep., p. 293. ↑

[5] *Theophanes Continuatus*, pp. 162—3. ↑

[6] *Theophanes Continuatus*, pp. 162—3. ↑

[7] *Georgius Monachus Continuatus*, p. 824; *Logothete* (славянски превод), p. 104. ↑

[8] *Georgius Monachus Continuatus*, loc., cit.; *Logothete* (славянски превод), loc. cit. У *Продължителя на Теофан* (с. 165 сл.) този мирен договор е объркан с договора на Теодора (вж. по-горе, с. 82). ↑

[9] През по-късните години на Борисовото управление Охрид и Преспа са били несъмнено български. Вероятно сегашното формално отстъпване на тези територии е объркало *Продължителя на Теофан* и го е подвело да свърже акта на покръстването с отстъпването на

Девелт от страна на Теодора. Приемам приблизително очертаната от Златарски гранична линия (Известия, с 70 сл.). ↑

[10] *Златарски* (История, I, 2, с. 29 сл.) определя датата на покръстването между 1 и 19 септември 865 г. У *Photius* (Epistolae, p. 742) и във *Vita. S. Clementis*, p. 1201 са посочени приблизителни дати, но сложните изчисления на Златарски се основават на приписката на Тудор Доксов и на един албански надпис. ↑

[11] *Georgius Monachus Continuatus*, loc. cit., *Logomete* (славянски превод), loc. cit. Оттук нататък хронистите обикновено го наричат Михаил. За по-голяма яснота обаче аз продължавам да го наричам Борис. ↑

[12] В *Annales Bertiniani* (Хинкмар Реймски), pp. 473—4 са дадени повече подробности. Продължителят на Теофан (с. 164) споменава само, че Борис бил подкрепен от малцина последователи, че излязъл от двореца с крът в ръка и победил. *Nicolaus I Papa* (Response, cap. XVII, p. 577) споменава, че победата на Борис над разбунтуваните тълпи се дължала на божията подкрепа. ↑

[15] Всъщност Фотий заклеймил публично римската ерес едва през 867 г., но още преди това двете църкви се били отлъчили взаимно и патриархът знаел за съществуването на тази ерес. ↑

[16] *Johannes VIII Papa*. Epistolae, p. 159; *Anastasius Bibliothecarius*, pp. 1373—4. Сред даровете било и оръжието, с което Борис победил въстаналите езичници. Людовик Немски незабавно го изискал от папата. (*Annales Bertiniani*, p. 474). ↑

[17] *Annales Fuldenses*, p. 379. ↑

[19] *Ibid.*, cap. LVIII, LXVI, pp. 588, 590—1. ↑

[20] *Ibid.*, cap. LXVII, p. 593. ↑

[21] *Ibid.*, cap. XLII, p. 583. ↑

[22] *Ibid.*, cap. LXXXIII, p. 595. ↑

[23] *Ibid.*, cap. LI, p. 586. ↑

[25] *Ibid.*, cap. XIV-XVII, pp. 575—7. ↑

[26] *Ibid.*, cap. XLI, pp. 582—3. ↑

[27] *Ibid.*, cap. LXXII, pp. 592—3. ↑

[28] *Anastasius Bibliothecarius*, Preface to the Eight Oecumenical Council, Mansi, vol. XVI, p. 11. ↑

[29] *Anastasius Bibliothecarius*. *Vita Nicolai*, pp. 1375—6. ↑

[30] *Johannes VIII Papa*. Epistolae, passim collectae, p. 327. ↑

- [31] *Anastasius Bibliothecarius*, op. cit., pp. 1376—7. ↑
- [32] За Осмия вселенски събор вж. по-долу, с. 98. ↑
- [33] *Anastasius Bibliothecarius*. Op. cit., p. 1378. Всъщност Игнатий бил върнат на патриаршеския престол едва на 23 ноември. ↑
- [35] За любопитния списък на българските пратеници вж. Приложение V. ↑
- [36] *Theophanes Continuatus*, p. 242; *Anastasius Bibliothecarius. Vita Adriani*, pp. 1395-6; *Idem. Praefatio in Synodum Vni*, p. 148; *ibid.*, pp. 20 ff. ↑
- [37] *Idem. Vita Adriani*, юс. cit. ↑
- [38] *Hadrian II Papa. Epistolae*, p. 1310. ↑
- [39] Почетното им посрещане се дължало до голяма степен на това, че св. Кирил донесъл със себе си мощите на св. Климент. ↑
- [40] За живота на Metodий в Моравия вж. *Dvornik*. Op. cit., pp. 209 ff. ↑
- [41] *Johannes VIII Papa. Fragmenta*, Ep. 7, p. 277. ↑
- [42] *Ibid.*, *Fragmenta*, Ep. 37, pp. 294—5. ↑
- [43] *Ibid.*, *Fragmenta*, Ep. 40, p. 296. ↑
- [44] *Ibid.*, Ep. 71, pp. 66—7. ↑
- [45] *Ibid.*, Ep. 66, pp. 58 ff. В това писмо той се оплаква и от вмешателството на Георги, гръцки епископ на Белград, в Сърбия и Панонска Хърватия. ↑
- [48] *Ibid.*, Ep. 68, pp. 62—3. ↑
- [49] *Ibid.*, Ep. 69, pp. 63—5. ↑
- [50] *Theophanes Continuants*, p. 276. ↑
- [51] *Johannes VIII Papa*. Ep. 182, p. 146; 183, p. 147. Той писал отново един месец по-късно (юни 879 г.), със същия дружески тон. (Ep. 192, p. 153). ↑
- [52] Съборът от 879 г., у *Mansi*, XVII, pp. 365—530. ↑
- [53] *Johannes VIII Papa*, Ep. 198, pp. 158—9. ↑
- [54] *Ibid.*, Ep. 259, pp. 228 ff. ↑
- [55] *Ibid.*, Ep. 298, p. 260; 308, pp. 266—7. ↑
- [56] *Stephanus V Papa*, Ep. I, pp. 786—9; *Hergenröther. Photius, Patriarch von Konstantinopel*, II, pp. 576—8. ↑
- [57] *Annales Fuldenses*, pp. 395, 398. ↑
- [58] *Photius*. Ep. XCV, pp. 904—5. Той поверявал знатните българи на грижите на игумен Арсений. ↑

[60] Това посещение на Методий е отбелязано само във *Vita Methodii*, (*Pastmek*, pp. 234 ff), но е безсмислено то да се счита за недостоверно или пък за повратна точка в дейността на Методий) вж. (*Dvornik*. Op. cit., pp. 271 ff.). Златарски (Цит. съч., с 219), присъединявайки се към мнението на *Мальшевский* (Св. Кирилл и Мефодий, с. 279 ел.), определя годината като 883—884, но това трябва да е станало преди скъсването с Рим. ↑

[61] Крайно невероятно е на обратния път Методий да е посетил Борис, както твърди *Златарски* (Цит. съч.). Това твърдение се основава единствено на едно изречение в „Житието на св. Климент“ (с. 1201), в което се казва, че Борис се ползвал с особената любов на Методий. Не виждам причини това да означава нещо друго, освен че Методий е бил доволен от кариерата на Борис и е хранил големи надежди за него. ↑

[62] Тази школа никъде не е спомената направо, но съществуването ѝ ясно се подразбира от разни разкази, като например този за робите във Венеция. Тя вероятно е била оглавявана от игумен Арсений, както се подразбира от писмото на Фотий до него (вж. по-горе). ↑

[65] Пак там, с. 5. ↑

[66] Βοριτᾱκάνψ τφ τότε φυλάσσοντι. Според мен „Боритакан“ би трябвало да означава таркан (областен управител) Борис. ↑

[67] *Vita S. démentis*, pp. 1221, 1225. ↑

[68] „του κωτοκίου“. Според мен това е вариант на гръцката дума „κωτοκία“, „колония“. ↑

[69] Девол трябва да е била областта между Охридското езеро, р. Девол и р. Озум; Кутмичевица вероятно е била разположена на изток и малко на юг от Девол — крайната югозападна част на Борисовата държава. Вж. по-горе с 91–92. ↑

[70] „Παράλῦσας τόν ουτρον της διοικήσεως“, *Vita S. démentis*; „Παράλῦσας ἑαυτον κτλ“_, Московски ръкопис; „Παράλῦσας αυτόν κτλ“ Б *Patrologia Graeca* (p. 1224). *Първият текст придобива повече смисъл, ако приемем „ουτρον“ за прабългарско собствено име. Не мога обаче да се съглася със Златарски, който твърди категорично, че името е Курт* (Златарски_. Цит. съч., с 229). ↑

[71] „Δομεταν“ в Охридския ръкопис; „Δοβεταν“ в Московския ръкопис и в текста на *Patrologia*. Изглежда името е славянско. ↑

[72] *Vita S. démentis*, loc. cit. Точните взаимоотношения са доста замъглени от красноречието на житиеписеца, но изглежда Домета е бил подчинен на Климент. ↑

[73] *Ibid.*, loc. cit. *Златарски* (Известия, с. 70 сл.) определя местоположението на Главиница между горните течения на реките Воюса и Озум, близо до пл. Томор. ↑

[74] Вж. по-горе, с 58. Местоположението на Тивериупол е установено от *Златарски* (История, I, 2, с 236). ↑

[75] *Theophylactus, Archiepiscopus Bulgarus*. *Historia Martyrii XV Martyrum*, pp. 201–8. ↑

[76] Относно манастира „Св. Пантелеймон“, чиито развалини днес се наричат Патлейна, вж. *Златарски*. Известия на българския археологически институт, т. I, с 146—62. Склонен съм да смятам, че Симеон премества столицата в Преслав (вж. по-долу, с 115), за да бъде по-близо до баща си. ↑

[77] *Theophylactus, Archiepiscopus Bulgarus*. *Op. cit.*, p. 201; *Regino*, p. 580; *Manegoldus*, p. 364; *Sigebertus*, p. 341. ↑

КНИГА ІІІ
ДВАТА ОРЕЛА

ГЛАВА I

ЦАР НА БЪЛГАРИ И РОМЕИ

От съпругата си, наречена след кръщението Мария, Борис имал шест деца — Владимир, Гаврил, Симеон, Яков, Евпраксия и Ана.^[1] Гаврил вероятно е умрял млад, както и Яков. Евпраксия станала монахиня, а за Ана знаем със сигурност, че се омъжила — може би за член на моравското княжеско семейство.^[2] Симеон дал монашески обет, а Владимир бил определен да наследи бащиния си престол.

Владимир твърде дълго бил престолонаследник. Той трябва вече да е приближавал четиридесетата си година, тъй като още в старите езически времена придружавал баща си в Сръбската война. И както всички нетърпеливи престолонаследници, той бил изпълнен с дух на недоволство към политиката на баща си. За вътрешния живот на страната по време на управлението му не се знае почти нищо освен, че през 892 г. приел пратеничество на немския крал Арнулф.^[3] Както изглежда, едва Борис се уединил в своя манастир, и новият хан отменил всички негови реформи. Старата прабългарска аристокрация, смазана от твърдата ръка на Борис, отново надигнала глава и Владимир попаднал под влиянието ѝ. Болярите изпитвали неприязън към Борисовото християнство, с неговия аскетизъм и подкрепа на самодържа-вието. Като реакция срещу него, сега дворцовият живот станал разточителен и разгулен и дори бил направен официален опит за възвръщане на старите езически обреди и култове.

Но Владимир и болярите му си правели сметките без Борис. Макар и затворен между стените на манастира, той знаел какво става отвън. В продължение на четири години Борис не се намесил, но когато видял, че делото на целия му живот е сериозно застрашено, той напуснал манастира. Престижът му на неумолим светец бил огромен и с помощта на неколцина свои стари боляри той лесно овладял властта. След това пожертвувал бащинските си чувства за доброто на страната. Без излишно протакане Владимир бил свален от престола и ослепен — и с това слязъл от историческата сцена.^[4]

Това бил последният опит за възраждане на езичеството, неговата предсмъртна конвулсия. Той бил обречен на провал — не можело да се очаква, че средната класа и народът ще пожелаят да се върнат към една по-примитивна и деспотична религия, под владичеството на господари получужденци. А самите тези господари се ръководели по-скоро от политически, отколкото от религиозни подбуди. Нужно било само да се появи Борис, за да се провали целият замисъл. Но за Борис положението било доста деликатно. С детронирането на сина си той спасил християнството, но застрашил престижа му. Той действувал предпазливо. Свиквайки събор от цялата страна (на него вероятно е присъществувала дворцовата аристокрация, областните управители или техни представители, църковните власти и други видни граждани), той оправдал намесата си с религиозни съображения и призовал събора да приеме за владетел по-младия му син, монаха Симеон.^[5] Същевременно Борис се възползувал от събора, за да осъществи последната си голяма реформа. Семето, което Климент сеел из Македония (явно дейността му продължавала необезпокоявана и през Владимировото управление), а Наум — поблизо до столицата, вече било пуснало здрави корени. Дошло време гръцкият език да се замени със славянски в цялата българска църква.^[6] Имало няколко причини това да стане именно сега: вероятно в българската архиепископия е царяло бездействие; може би гръцкото духовенство е било прекалено тясно свързано с дворцовата аристокрация; освен това, моментът несъмнено бил подходящ за предприемане на една мярка, която би могла да предизвика недоволството на Империята — Василий и Фотий били покойници, а император Лъв и неговият брат, патриархът; били прекалено незаинтересовани и безсилни да се противопоставят на един ход, който дори великите им предшественици смятали за неизбежен. Нещо повече, Борис се надявал, че налагането на славянския език за единствен национален език в България завинаги ще изкорени съзнанието за превъзходство и изключителност у прабългарите. Чедата на хуните щели да изгубят своята самоличност; името „българи“ щяло вече да означава както прабългари, така и славяни — всички поданици на българския владетел, който вече не бил Велик хан, а княз. Вероятно с промяната на езика е било завършено и изграждането на българската църква, чиято организация отговаряла на новото положение в страната.

Приблизително по това време България била разделена на седем епархии под върховенството на българския архиепископ: Дръстърска, Филипополска, Средецка, Проватска, Моравска, Брегалнишка и Охридска. Повечето от техните диоцези били основани по-рано, особено тези в Източна България. Брегалнишкият диоцез бил основан през 889 г.^[8] Охридският диоцез вероятно още не съществувал — Македония все още била твърде неовладяна. Но мисионерската дейност на Климент била достатъчно напреднала, за да му бъде учредена епархия. Той станал епископ на обединената епархия Дебрица (Дрембица) и Белица — две малки градчета между Охрид и Прилеп.^[9] По-късно тяхното значение било засенчено от Охрид.

Във връзка с тези църковни реформи била направена и друга важна промяна. За седалище на Йосиф, новия архиепископ на България, бил определен Преслав, а не Плиска.^[10] Столицата била преместена. Плиска, столица на хуно-българите, със своите спомени за великите ханове езичници, вече не била подходяща. Християнският княз щял да живее в Преслав, близо до манастира „Св. Пантелеймон“ и до християнската школа на Наум.

След всичко това Борис се върнал в своя манастир. Сега делото му било завършено. Преди той се бил оттеглил прекалено рано. Владимир излъгал надеждите му. Но този път Борис бил спокоен. Сега можел да се отдаде на религията до края на дните си и да помага на своята страна единствено с молитвите си. Вече й бил дал твърде много — достатъчно, за да бъде почитан навеки като неин най-голям благодетел.

Новият княз Симеон бил далеч по-добър син от Владимир. Той бил около тридесетгодишен.^[12] По-голямата част от живота си бил прекарал в Константинопол, като изглежда живял в императорския дворец и вероятно учил не само в славянската школа на Фотий, но и в Магнаурската школа. Той получил обширно образование и бил особено вещ в ученията на Аристотел и Демостен. Понякога дори го наричали „епйаг§08“, полугрък.^[13] През последните години той бил дал монашески обет, тъй като по всяка вероятност баща му го готвел за духовен глава на България, и живеел в манастир — навярно заедно с баща си в „Св. Пантелеймон“. Предаността му към християнството била несъмнена. Независимо от това, когато изоставил обета си и се

върнал към светския живот, за да се възкачи на престола, имало и някои неодобрителни коментари.^[14]

Ако управниците в Константинопол се били надявали, че с поемането на властта от „полугърка“ ще се възроди влиянието им в България, те останали дълбоко разочаровани. Увлечението на Симеон по гръцката литература само породило у него желанието тя да бъде преведена на славянски език. През десетилетието след официалното въвеждане на славянския език и азбука била създадена удивително богата книжнина. Българският народ, който от толкова дълго време бил принуден да пише на гръцки език, с гръцки букви или може би с няколко рунически знака^[15], изведнъж получил ново изразно средство. Но този разцвет е бил съвсем спонтанен. Една неука, езическа държава, колкото и да е велика, не би могла да се преобрази изведнъж в люлка на буйно процъфтяваща култура. Българската литература се превърнала в самородно явление едва един век по-късно, след като християнството и писмеността имали достатъчно време да се разпространят.^[16] А в момента тя се създавала с дейната подкрепа на княза. Симеон желал народът му да се радва на богатствата на византийската цивилизация. Той насърчавал превеждането не само на свещените книги и на църковни творби, но и на подходящи светски произведения. Първите български писатели са били предимно преводачи и произведенията им се отличават с онази донякъде изкуствена атмосфера, която се получава, когато езикът не отговаря на сложността на темите.

Независимо от всичко, това било достойно начало за една литература. Откакто се установил в Македония, Климент неуморно превеждал. Масовото незнание на гръцки език било голяма пречка за дейността му, пък и народът бил много невеж.^[17] Единственият изход бил да се превежда безспирно. А Климент бил неуморим. Той черпел от творбите на своите велики учители Кирил и Методий и ги допълвал с цялото умение, на което бил способен. Към края на века той бил превърнал Охрид в едно от най-прочутите средища за разпространение на християнската религия и просвета, а когато започнал да хе оттегля от активна дейност, делото му било достойно продължено от стария му сподвижник Наум, който дошъл от Преслав, за да поеме Охридската епархия.^[18]

Но в момента Охридската школа на Климент била засенчена от княжеската школа в Преслав. Там се извършвали всевъзможни преводи. Дори под надзора на самия Симеон бил съставен сборник от текстове на Отците на църквата, снабдени с коментар, а предговорът възхвалявал неговото покровителство и го наричал „нов Птолемей“, който „като трудолюбива пчела“ сбира нектар от „всеки цветец. . . и го разлива като сладък мед от своите уста пред болярите.“^[19] # Епископ Константин съставил сборник от проповеди за всички църковни празници и превел словата на св. Атанасий.^[20] Презвитер Григорий превел хрониката на Йоан Малала, а също и легендата за Троя, специално за „княза книголюбец“.^[21] Йоан Екзарх, по поръка на Борисовия брат Черноризец Докс, превел Йоан Дамаскин и написал „Шестоднев“, преработка на Шестоднева на св. Василий. Йоан, който навярно творил малко по-късно от останалите, бил по-смел и прибавил глави, написани от самия него. Към превода на Йоан Дамаскин той написал пролог, в който накратко разглеждал

[# „Похвала на цар Симеон“, цитирано по П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С, 1961, с. 101. — Б. пр.]

историята на славянската писменост и споделял затрудненията на преводача: как трябвало да постъпи той, когато думите са от различен род на гръцки и на славянски? Към своя „Шестоднев“ той добавил и послеслов, в който възхвалявал великолепието на Симеоновия двор в Преслав.^[22] Дори и от княжеското семейство излязъл един писател, Тудор (или Тодор), син на Докс, но от него е останала само една кратка приписка.^[23]

Но всички тези преводи щели да имат стойност само ако хората са убедени, че славянският език е подходящ за създаване на литература. И първото оригинално българско съчинение било написано именно с цел да оправдае и защити употребата му. Скоро след като била въведена славянската литургия, монахът Храбър написал кратка апология на славянската азбука, в която изтъквал, че макар и еврейският, гръцкият и латинският да били трите езика, считани за свещени, защото били езиците на Светото писание и на Църковните отци, това не изключвало употребата на славянския език. Та нали и гърците някога използвали финикийското писмо, при това гръцката азбука била създадена от езициници, а славянската — от

християнски светец, Константин-Кирил. Трактатът представлява добросъвестна поле-мична творба, на места наивна в стила и аргументацията си и само в отделни моменти подсказваща, че авторът осъзнава сложността на засегнатите проблеми. Но тя несъмнено изпълнила добре предназначението си, като вдъхнала у защитниците на новата писменост съзнанието, че употребата ѝ е осветена от Бога. [24]

Новата писменост била свързана и с още едно затруднение, но то изглежда отпаднало от самосебе си. Изобретателният ум на св. Кирил бил създал две азбуки, известни днес като кирилица и глаголица. Кирилицата била съставена въз основа на гръцката азбука, допълнена с еврейски букви, и вероятно е била създадена първа, за балканските славяни от околностите на Солун, родния град на Кирил. Но след пристигането си в Моравия, където всичко, навяващо подозрение за гръцка пропаганда, било посрещано с недоверие, той я оставил настрана и започнал отначало, като видоизменил гръцките букви, за да скрие произхода им и общо взето ги усложнил. На тази азбука бил обучен Климент. Той я пренесъл в България и на нея били написани някои от най-ранните български ръкописи. Но в страна, където гръцката култура не била посрещана враждебно, а точно обратното — била на мода, вече нямало причини да се използва глаголицата. Кирилицата, която несъмнено се преподавала в славянската школа в Константинопол, била далеч по-проста и практична. Глаголицата неизбежно отстъпила пред нея. Но дали победата на кирилицата е била ускорена от някакви официални мерки, днес е трудно да се установи. [25]

Литературният разцвет се съпътствувал от възход на изкуствата и вкус към разкоша. В Константинопол Симеон бил виждал великолепието, с което се обграждал императорът и което подчертавало неговата изключителност и неприкосновеност като божи наместник. Той осъзнавал значението на лукса за целите на самодържавието. В своята нова столица, Велики Преслав^[26], Симеон се опитал да се обкръжи със същото великолепие. Градът се украсил с нови църкви и дворци, строени за велможите, които следвали примера на своя княз. Но в центъра на всичко стоял княжеският дворец: той излъчвал великолепието. Поразителното въздействие на двореца се дължало и на неговата необичайност — дотогава в България не

съществувало нищо, подобно на него. В пролога към своя „Шестоднев“ Йоан Екзарх описва впечатленията на някой „беден чужденец“, поразен от гледката на всички тези величествени сгради, с техните мраморни изваяния и стенописи: „Като влезе пък в двореца и види високи палати и богато украсени отвън църкви с камък, дърво и багри, а вътре с мрамор и мед, сребро и злато, не знае с какво да ги сравни, защото не е виждал в своята земя друго, освен сламени хижи, бедният започва да губи ума си и им се чуди.“^[27] Сред всичко това седи Симеон, „в мантия, общита с бисер, със златен наниз на шията, с гривни на ръцете, препасан с кадифен пояс и увиснал на бедрото меч.“^[28] Красноречието на Йоан не достига, за да опише всичко това; той се оплаква, че описанието му е бедно. Накрая неговият чужденец си тръгва, възкликвайки към земляците си: „Аз не мога да ви разкажа достойно за тази красота и ред. Само който види от вас със собствените си очи и размисли с безплътния си ум, може да се възхити най-добре.“^[29] Явно Симеон успял да постигне целта си, но е доста съмнително дали под тази показна пищност се е криело едно задоволително, според мерилото на Константин, равнище на цивилизованост и удобства. Нещо повече, извън пределите на столицата разкошът не съществувал: „чужденецът“ на Йоан Екзарх живеел в сламена хижа.^[31] Дори в Охрид най-старите каменни църкви датират от един век по-късно.^[32] Но може би това не е било случайно. Симеон искал Преслав да бъде център на България така, както Константинопол бил център на империята. Надеждите му били обречени; неговата столица, подобно на литературата му, била изкуствено творение. Географията, която превърнала Константинопол в най-голямото пристанище и тържище на средновековния свят, лишила от подобни дълготрайни предимства малката вътрешна долина, заобиколена от ниски планини, където се намирал Преслав. От този величествен град, който дори и след три века^[33] заемал далеч по-голяма площ от всеки друг град на Балканите, днес са останали само няколко незначителни развалини.

[# Цитатите от „Шестоднева“ са дадени по П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С, 1961, с. 60. — Б. пр.]

И наистина, макар и днес пътникът да се удивлява на внушителния му план^[34], той трудно би могъл да си представи миналото му величие. От огромния Симеонов дворец е била разкрита една малка част, но от онова, което е на повърхността, се виждат само основи и няколко мраморни колони. Векове наред градът е служил за мраморна кариера на турците така, както и самият той вероятно е бил построен с материал, взет от древни римски селища като Марцианопол.^[35] Църквите, открити при разкопките — Симеоновата във Външния град^[36] и Борисовата в Патлейна — носят по-ясни следи от минало великолепие. За човек, идващ от Константинопол, размерите им са били скромни, а украсата им сигурно е изглеждала бедна. Тя се е състояла от мраморни плочи и мозайки — доколкото може да се съди, изработени не особено прецизно. Но главната ѝ отличителна черта било изобилието от керамични плочки — някои едноцветни, други украсени с прости орнаменти, без всякаква следа от византийско влияние, носещи по-скоро белезите на народното изкуство, каквото се среща по цял свят. Но в Патлейна е била открита и една керамична икона на св. Теодор, изработена напълно във византийски стил и със забележително умение. Засега тя е единствена по рода си, но дали е била и единствен, ненадминат връх в изкуството през Златния Симеонов век днес е трудно да кажем.^[37]

Докато литературата и изтънченият начин на живот се нуждаели от изкуствено стимулиране, търговията в България процъфтявала от само себе си. Основният поминък на страната било земеделието и вероятно българските зърнени храни и домашни животни са спомагали за изхранването на византийските крайбрежни градове и на самия Константинопол. Разработвали се и доста мини и добивите от тях увеличавали приходите в княжеската хазна. А и през българските земи преминавали големи търговски пътища. Оживеният търговски обмен между руските степи и Константинопол по правило се извършвал по море, покрай западния Черноморски бряг. Но част от стоките несъмнено са пътували по суша, през Преслав и Адрианопол или по някой крайбрежен път, а други — през Дръстър за Солун. Имало още един търговски път, почти със същото значение, който пресичал България: пътят от Централна Европа, който навлизал в Балканския полуостров при Белград, а след това, подобно на днешната железопътна линия, се разклонявал на две при Ниш; едното

разклонение минавало през Сердика (София) и Филипопол към Адрианопол и Константинопол, а другото — право на юг към Солун. Това осигурявало преминаването на непрекъснат поток от стоки през България и обогатяването на българските търговци или на гръцките и арменски поданици на княза.

Симеон грижливо бдял над търговското благосъстояние на страната си и намесата му в тези отношения още в началото на неговото управление, предизвикала поредица от събития, които, както изглеждало отначало, застрашавали да доведат до гибел България и нововъзникналата ѝ култура. Но в крайна сметка те спомогнали за необратимото свързване на съдбата ѝ с Балканите, каквито били и плановете на Борис. Още от времето на Тервел търговските връзки между България и Империята били грижливо организирани и сега българските търговци имали свое тържище в Константинопол (вероятно в квартала Св. Мамант, до руското тържище), където предлагали стоките си на византийските търговци. През 894 г.^[39] благодарение на интрига в императорския двор двама гръцки търговци, Ставракий и Козма, обсебили цялата търговия с България. Те не само наложили високи мита върху стоките, но и настояли тържището да се премести в Солун — по-далеч от столицата те полесно можели да вършат тъмните си сделки. Това естествено засегнало интересите на българските търговци и те се оплакали на Симеон. Той веднага направил постъпки пред императора. Но нечестните гръцки търговци били покровителствувани от василеопатора Зауца, всемогъщия тъст на императора. Ето защо Лъв не удостоил с внимание Симеоновото пратеничество и конфликтът се задълбочил. Тогава Симеон решил да прибегне до оръжието и се подготвил да нападне Тракия. Основната част от императорските войски, начело с героя от войните в Италия Никифор Фока, воювали със сарацините на изток. Лъв можал да изпрати срещу нашественика недобре подготвени части, предвождани от Прокопий Кринит и арменеца Куртикий. Независимо от числеността им, Симеон успял да ги разгроми с лекота. Двамата пълководци паднали на бойното поле, а на пленниците били отрязани носовете. Българите продължили пътя си през Тракия и стигнали до самата столица.

Сега Лъв решил да пусне в ход дипломацията. През същата година той бил изпратил пратеник в Регенсбург при крал Арнулф —

вероятно още преди избухването на войната, като контра-мярка спрямо пратеничеството на Арнулф до Владимир през 892 г. Но пратеникът му не бил приет добре.^[40] Сега обаче императорът имал далеч по-добър план. Още от времето на Омуртаг дивите маджари се били заселили в степите, до самата българска граница на р. Днестър, а по това време може би вече били стигнали и до Прут. През 895 г. той изпратил при маджарите своя патриций Никита Склир, за да склони предводителите Арпад и Кусан да нахлуят в България. Той обещал да им изпрати кораби, които да ги прехвърлят през Дунава. Маджарите охотно се съгласили; тъй като по източната им граница напирало едно още по-диво племе, печенегите. Маджарите дали заложенници и договорът бил сключен. След това Лъв повикал Никифор Фока от Азия и подготвил флотата си, начело с друнгария Евстатий. Последните ходове всъщност имали за цел само да вдъхнат страх у българите. Сега, когато Симеон трябвало да се справя с маджарите, Лъв предпочитал да не влиза в бой. Той нямал намерение да засилва маджарското могъщество за сметка на българското, а освен това чувствителната му християнска съвест го изпълвала с нежелание да се бие с едновременци. Той изпратил квестора Константинаки да предупреди Симеон за предстоящото нахлуване на маджарите и да му предложи да сключат мирен договор. Но Симеон бил недоверчив и непреклонен; в Константинопол той бил разбрал колко коварна може да бъде византийската дипломация и вероятно се усъмнил в съобщението за маджарите. Константинаки бил арестуван, а императорът — оставен без отговор.

Заблужденията на Симеон скоро се разсеяли. Както се готвел да посрещне Никифор Фока в Тракия, дошла вестта за нахлуването на маджарите. Симеон бързо потеглил на север, за да ги срещне, но претърпял поражение.. Той нямал друг изход, освен да се затвори в. яката крепост Дръстър.^[41] Маджарите продължили на юг, като грабели и убивали, Пред портите на Преслав: те срещнали Никифор Фока, комуто предали хиляди български пленници. Българите изпаднали в отчаяние. Те пратили хора при Борис в манастира да го молят за съвет. Но той им казал само да постят три дни и предложил да се моли за страната си. Положението било спасено с далеч по-непочтени средства — с помощта на Симеоновата дипломатическа измама.

Когато осъзнал колко е сериозно положението му, той изпратил по Евстатий молба до императора да сключат мир. Лъв веднага се

съгласил. Той заповядал на Фока и Евстатий да се оттеглят и изпратил магистър Льв Хиросфакт да претоваря за условията на договора. Точно това било нужно на Симеон. Когато Льв Магистър пристигнал, той бил задържан под стража в крепостта Мундрага, а в това време Симеон, освободен от единия си противник, потеглил да нанесе удар на другия, т.е. на маджарите. Последвала голяма битка, в която той успял да ги разгроми и да ги отблъсне отвъд Дунава. Сражението било толкова кръвопролитие, че както разбираме, дори и българите изгубили 20 хиляди войници. След като удържал победа над маджарите, Симеон съобщил на Льв Магистър, че сега в условията му влиза и освобождаването на всички български пленници, които Фока бил откупил от маджарите. Злощастният дипломат, който през това време не бил във връзка със своето правителство, се върнал в Константинопол, заедно с някой си Теодор, приближен на Симеон, за да действа по въпроса.

Лъв искал мир и бил готов да върне пленниците. От самото начало той гледал на тази война без особен ентузиазъм, освен това съвсем наскоро бил лишен от услугите на Никифор Фока, който станал последната жертва на императорския зъл гений — Зауца. Щом научил за всичко това, Симеон решил да продължи борбата. Той изчакал да му бъдат върнати всички пленници, след което заявил, че някои са все още задържани, и отново се появил на тракийската граница с всичките си войски. Новият имперски главнокомандуващ Катаклон бил лишен от способностите на Фока. Начело на основната имперска армия, той влязъл в сражение със Симеон при Булгарофигон и бил напълно разбит. Заместникът му, протовестиарий Теодосий, бил убит, а самият той едва успял да се спаси заедно с шепа бегълци. Битката била така страховита, че един от византийските войници решил от този момент да се отрече от света и се оттеглил, за да бъде канонизиран по-късно под името Лука Стълпник.^[42] Годината била 897-а.

Скоро Симеон отново станал господар на положението и Льв Хиросфакт отново потеглил да преговаря за мир. Това била неблагоприятна задача. Голяма част от кореспонденцията му със Симеон и със собственото му правителство е запазена и от нея се вижда на какви изпитания е бил подложен. Симеон бил ту лукав, ту предизвикателен, ту недоверчив. Той изглежда усещал, че противниците му го превъзхождат по хитрост, и не се доверявал на

нито един техен ход, опасявайки се от някакво коварство, което може би не е успял да забележи. В писмата му се срещат изрази, граничещи с оскърбление. В едно от тях той заявил, че „нито твойт цар, нито неговият гадател познават бъдещето“ — твърде оскърбителна забележка за един владетел, който се гордеел с пророчествата си.^[43] Основното затруднение било, че Симеон не искал да върне, дори и срещу откуп, близо 120-те хиляди пленници, които нетдавна бил взел. Той писал: „Магистре Лъве, не съм обещава за пленниците. На тебе нищо не съм казвал. Не ще ги изпратя главно защото не виждам ясно бъдещето“.^[44] Но в края на краищата пленниците били върнати и пратеникът постигнал по-изгоден мир, отколкото можело да се очаква. Императорът приел да плаща на българския княз годишен данък — вероятно неголям, макар че точните му размери не са ни известни.^[45] Но Симеон, чужд на стремежа да присъединява нови територии, върнал 30 крепости, завладени от военачалниците му в областта на Драч,^[46] а българското тържище явно останало в Солун.^[47]

Причината за тази отстъпчивост е лесноразбираема. Арабският историк Табари, съвременник на описаните събития, разказва как „гърците“ били във война със „славяните“ и гръцкият император бил принуден да въоръжи мюсюлманските пленници, с които разполагал в момента; те разгромили славяните, но веднага след това оръжието им било отнето.^[48] Историята е явно преувеличена. Най-много императорът да е снабдил с оръжие азиатските селища в Тракия, докато е траел конфликтът. А Симеон бил възпрян от съвсем други събития. Когато императорът пратил срещу него маджарите, Симеон също решил да прибегне до дипломация и подкупил печенегите да нападнат маджарите в гръб. Резултатите не съвпаднали съвсем с намеренията му. Когато маджарите, разбити в България, се върнали по домовете си — земите отвъд Днестър, които наричали Ателкуза — те ги намерили завзети от печенегите, единственото племе, от което изпитвали смъртен страх. Те били принудени да се изселят. И така, заедно със семейството си и с цялото си имущество те отново преминали реките и се отправили на запад, през Карпатите и Централната Дунавска равнина, чак до бреговете на Тиса — границата между България и Моравия. Те случили удобен момент. Великият княз Светополк бил умрял през 894 г., а наследниците му били слаби и враждували помежду си и затова съпротивата им била преодоляна.

Към 906 г. маджарите били господари на цялата равнина, от Хърватско до Австрия и Бохемия.

Симеон не можел да остави нещата така. Трансилвания и долината на Тиса нямали голямо значение за него, освен със солните си мини, чиято продукция съставлявала голяма част от износа на България. Но нито един уважаващ себе си владетел не би допуснал да му отнемат такива огромни територии, без да нанесе удар. Макар и да знаем обаче, че войските му са воювали с маджарите, за размерите на военните действия не ни е известно нищо. Според маджарите гърците помогнали на българите, но заедно с тях били разгромени.^[50] Вероятно след няколко неуспешни схватки Симеон решил да не се занимава повече с това и се оттеглил от тези земи. От огромните му отвъддунавски владения останала само Влашката низина.^[51]

Идването на маджарите имало далечни последици за България и за цяла Европа. По това време, а и в продължение на почти цял век те обезпокоявали със своето присъствие всичките си съседи — славяни, франки и гърци. Те се славели най-вече с успешните си и неуморими набези. Но далновидните франкски и гръцки държавници виждали в тях и избавление, и благословия. До този момент плътни и еднородни славянски маси се разпростирали от Гърция и Италия до Балтийско море. Ако някога те се обединели — което съвсем не било изключено. — надмощието им в Европа щало да бъде сигурно. Но сега сред тях бил забит клин: северните и южните славяни били разделени завинаги. С този нов враг помежду им, те не можели повече да се разширяват. Съседните народи били спасени.

Но макар че в крайна сметка славянството щяло да загуби от това, за България идването на маджарите подействувало като стимул. Според плановете на Борис България трябвало да бъде източна сила. Сега тя нямала друг избор. Тя била напълно откъсната от Средния Дунав и от Запада и било безполезно да се въздиша по изгубените възможности в тези земи. Български пратеници нямало вече да пътуват до Аахен или Регенсбург пътят им бил отрязан и те трябвало да го забравят. Сега стремежите на Симеон към по-голямо могъщество трябвало да се осъществяват на Балканите. Той обърнал жаден поглед към Сърбия и Хърватско и най-вече към Източната империя. А там в момента ставали необичайни неща.

Годините непосредствено след войната минавали в мирни начинания — в разкрояване на Преслав и литературен разцвет, покровителствувай от Симеон. Но от време на време отношенията между България и Империята доста се обтягали. Това се дължало предимно на някои агресивни български действия в Македония. Българите задължили гръцките градове в Македонската равнина да им плащат данък и ако не го получили своевременно, имали обичай да ги нападат и плячкосват.^[52] През 904 г. арабският пират Лъв Триполит прочут с набезите си по бреговете на Егейско море, внезапно нападнал Солун. Градът нямал време да окаже съпротива; той бил превзет и разграбен, а огромна част от жителите му били избити или взети в плен. Така се случило, че по това време в града били отседнали двама императорски пратеници — кубикюларият Родофил, евнух, който носел злато, предназначено за войските в Сицилия, и асикритът Симеон, който носел за България златото, представляващо данъка за македонските градове. При превземането на града те успели да скрият златото. Родофил бил пленен от сарацините и измъчван, за да им открие скривалището си. Но той отказал да издаде тайната и умрял като мъченик. Симеон се държал не толкова героично, но затова пък по-мъдро. Той предложил цялото си съкровище на Лъв Триполит при условие, че спре безчинствата си и отплува от града. Сделката била доведена до успешен край, а асикритът бил възнаграден от императора.^[53]

Но по този начин българите в Македония били лишени от данъка си. За отмъщение те се спуснали в равнината и започнали да се заселват там. Гръцкото население било оредяло и изтощено от ужасното изпитание: то се оплакало в Константинопол. За пореден път Лъв Хиросфакт бил изпратен при българския княз, за да протестира. Точно в този момент Симеон не искал война, затова се съгласил да оттегли хората си.^[54] Но той настоял отново да се определи границата. Новата гранична линия минавала на двадесетина километра от Солун.^[55]

Тази умереност от страна на Симеон може би се е дължала на бащиното му влияние. Но Симеон скоро щял завинаги да се лиши от съветите на баща си. На 2 май 907 г. Борис починал.^[56] Никой извън България не забелязал смъртта му: той се бил оттеглил твърде отдавна. Германия, където хората говорели за него с благоговение, сега, когато

от България я делели маджарите, била сякаш накрай света, а гърците в Константинопол били погълнати от други грижи. И все пак това бил краят на един велик живот, един от най-великите в историята. Климент надживял великия си покровител с девет години и умрял на поста си през 916 г. Наум, който бил напуснал Преслав, за да се оттегли в манастира, основан от него в Охрид, бил починал през 906 г.^[57]

Мирът продължил още няколко години, нарушен само от едно незначително нахлуване на маджарите през Западна България до Драч.^[58] През това време Симеон следял с голям интерес любопитните събития в константинополския двор. Император Лъв Философ все не сполучвал с браковете си. Първата му жена, светица, към която той изпитвал неприязън, умряла, без да остави поколение. Втората му жена, дъщеря на Зауца и негова дългогодишна любовница, преди брака също умряла, като му оставила само една дъщеря. Единият от двамата му братя, патриархът Стефан, бил починал през 893 г., а другият, съимператорът Александър, бил бездетен и покварен. Трети брак не се допускал от църковния закон, а и самият Лъв го бил забранил в своето законодателство. Но при създалите се обстоятелства той счел за свое право да се постави над закона. Третата му жена обаче също умряла бездетна, а изглежда скоро след това и единствената му дъщеря я последвала в гроба. Отчаян, Лъв може би вече се бил примирил с обречеността на своята династия, прокълната като рожба на престъпление и прелюбодеяние, когато се появило едно ново обстоятелство. Той се влюбил в една тъмноока благородничка, Зоя Карбопсина, от рода на св. Теофан. Отначало той просто я взел в двореца като своя официална любовница, но в края на 905 г. тя му родила син — Константин, получил прозвището Багренородни. Сега Лъв счел за наложително да се ожени за Зоя и да узакони наследника си. Но той срещнал упорита съпротива от страна на Николай Мистик, своя приятел, когото бил издигнал на патриаршеския престол. Като патриарх Николай не можел да допусне подобно нечувано нарушение на закона — четвърти брак. Най-сетне той предложил компромис. Условието му — да кръсти и признае сина, ако майката напусне двореца — били приети, но останали неспазвани от императора. Три дни след кръщенето, през януари 906 г., Лъв тихомълком се оженил за любовницата си и я коронясал за императрица. Това било открито предизвикателство и Николай — горд, властен и нестрашим — го

приел. Всички опити за помиряване се провалили. Лъв си осигурил подкрепата на папата и на останалите източни патриарси, които били изпълнени със завист към Константинополската патриаршия, но Николай оставал непреклонен и на Коледа затворил вратите на „Св. София“ пред лицето на императора. Няколко седмици по-късно Лъв му отмъстил, като го арестувал и го пратил в изгнание. Мястото му било заето от един по-сговорчив и раболепен монах, Евтимий Синкел.

Лъв възтържествувал, но с помощта на силата, опълчвайки се срещу общественото мнение. Много хора вярвали, че като божи наместник императорът стои над закона, но не били малко и онези, които смятали, че дори и той е подвластен на законите на Светата църква. Отново се разгорял спорът за църквата и държавата и Константинопол бил разтърсен от противоречия. Победата на Лъв била краткотрайна и повърхностна. За половината град заточеният Николай се превърнал в мъченик и това насърчавало неговите съмишленици. Освен това, здравето на императора било разклатено и се очаквало скоро да умре. Брат му Александър го мразел и ненавиждал всичките му дела. Но самият той бил потънал в разврат и също нямало да живее още дълго. Дори и малкото момче, на което се крепяло бъдещето, било с крехко здраве. Накъдето и да обърнели поглед хората, небето било мрачно; надигала се буря.^[59]

Сред разкоша на новия си дворец в Преслав Симеон бил добре осведомен за всичко това. Той изчакавал водите да се размътят и през главата му преминавали разни планове и амбиции.

На 11 май 912 г. император Лъв Философ умрял и император Александър поел управлението. Веднага всичко се обърнало наопаки. Николай се върнал от изгнание, а Евтимий бил изпратен на негово място; старият мъченик бил заменен с нов и това само задълбочило конфликта. Императрица Зоя се оттеглила от двореца, а синът ѝ едва бил спасен от кастриране — от приятели, които се позовали на крехкото му здраве. Всички министри на стария режим били свалени, някои от тях умрели в затвора. Междувременно Александър се забавлявал с пиене, идолопоклонничество, хазарт и фаворитки.^[60]

Няколко месеца след като Александър заел престола, в Константинопол пристигнали български пратеници. Както било прието, Симеон поднасял поздравленията си на новия император и искал да бъде подновен договорот, сключен с Лъв. Александър приел

пратениците, след като току-що бил привършил поредната си оргия, и с пиянска самонадеяност ги отпратил обратно, като рязко отказал да плаща данък. Те се върнали при своя владетел, за да разкажат как са били приети. Симеон едва ли е бил особено наскърбен от случилото се — сега той имал чудесен повод да наруши мира, а Империята, управлявана от един умиращ пияница, изобщо не била в състояние да му се противопостави. Симеон се приготвил за война.^[61]

Нямало защо да бърза; нещата в Империята вървели от лошо към по-лошо. Александър починал на 4 юни 913 г., като оставил управлението в ръцете на регентски съвет, оглавяван от патриарх Николай.^[62] Всичко това било в полза на Симеон. Макар и да бил непримирим враг на императора, Николай винаги се стремил да предразположи Симеон. Той никога не забравял, че е вселенски патриарх, духовен баща на българската църква, и бил твърдо решен да не остави патриаршията по-слаба, отколкото я бил заварил. Затова явно трябвало да умиротвори българския владетел и да го опази от изкушенията на независимостта или от съблазните на Рим. На тази загриженост дължим дългата поредица от писма — някои от тях укорителни, но повечето написани с умолителен тон, — които изпратил до княжеския двор в Преслав; писма, които с деликатната многозвучност на тона си представляват основният извор от сведения за историята през онези години.

През август 913 г. Симеон нахлул в Империята с всичките си сили. Напразно Николай се опитвал да го разубеди, като залагал ту на благородството му, с призива да не напада едно малко дете, ту на користолюбието му, с обещанието да изпрати веднага в Девелт неизплатените данъци.^[63] Но нито уговорките, нито обещанията трогнали българина. Той си поставял далеч по-високи цели.

Малко преди нахлуването на Симеон сред имперските войски бил избухнал бунт^[64] и правителството не било в състояние да му се противопостави. Симеон бързо прекосил Тракия, стигнал до Константинопол и разположил многобройната си войска пред стените му, от Златния рог до Мраморно море. Но видът на внушителните укрепления го смутил — за първи път той ги погледнал с очите на неприятел и осъзнал колко са непристъпни. Тогава Симеон решил да преговаря.

Николай с радост приел предложението. Последвала поредица от приятелски срещи. Първо Симеон изпратил своя пратеник Теодор в града, за да посети регентите, а след това регентите и лично младият император поканили Симеоновите синове на пиршество във Влахернския дворец^[65], а най-накрая самият Николай посетил Симеон и бил посрещнат с подчертано уважение. Междувременно били обсъдени условията на договора, Симеон бил умерен в исканията си; той получил неизплатените данъци заедно с богати дарове, както и обещанието, че императорът ще се ожени за някоя от дъщерите му. След това се върнал в България.^[66]

Тези условия се нуждаят от известно пояснение. Мотивировката им трябва да търсим в това, че именно тогава Симеон като че ли за първи път ясно формулирал пред самия себе си амбицията, която скоро щяла да го завладее изцяло. Целта му била да стане император, ни повече, ни по-малко. Отказът му да се задоволи с обичайния данък вече показвал, че той се надява на нещо по-голямо. А чрез сключването на уговорения брак, той щял да получи достъп до императорския дворец. Намерението му не било толкова нереално, колкото изглежда на пръв поглед. Империята все още представлявала една световна, многонационална държава. На трона ѝ се били възкачвали хора от най-различни националности. Наистина, никой от тях не бил заемал преди това трона на друга държава, но това само би било от полза за тях. А сега моментът бил многообещаващ. След като от императорското семейство останало само едно болнаво момче, бъдещето като че ли принадлежало на най-силния, който би се появил на сцената. А никой не би могъл да бъде по-силен от Симеон — тъст на императора, приятел на патриарха, разполагащ с огромни войски, готови всеки момент да нахлуят в Тракия. А след като веднъж завладеел Константинопол, цялата Империя щяла да бъде негова — защото Константинопол всъщност означавал Империята. Амбицията му в никакъв случай не била неосъществима. Обаче съдбата не се оказала благосклонна към Симеон, макар че от това България само спечелила. Тези блянове всъщност били предателство спрямо политиката на Борис. Борисова България, със своя национален език и национална църква, все още била твърде незряла, за да устои на едно сливане с Империята. Един век по-късно положението щяло да бъде по-различно — тогава българската народност щяла да е напълно

укрепнала. Но сега славянските племена и прабългарите биха се разединили и би възтържествувал духът на Империята. С това делото на Борис би било погубено.

Всички тези предположения обаче си остават теоретични. Сметките на Симеон се оказали погрешни. Той не съзнавал в колко несигурно положение се намира правителството на патриарха. Николай бил регент на едно дете, което трудно би признал за законородено. Освен това, макар и патриарх, той бил просто водач на едната партия. Начело на другата стоял човек, чиито претенции за регентството били далеч по-основателни. Императрицата-майка Зоя, въпреки че в момента била заточена в манастир, имала много привърженици, а и останалите регенти, недоволни от деспотизма на Николай, скоро преминали на нейна страна. Симеон едва се бил прибрал в България, когато Зоя се завърнала в столицата и взела властта в свои ръце.^[67]

На Зоя ѝ били чужди грижите на патриарха. За нея било без значение дали той ще изгуби номиналното си върховенство над българската църква. При това тя не можела да допусне синът ѝ да се ожени за дъщеря на варварин. Николай останал на патриаршеския престол, но вече нямал право на глас в управлението на Империята. Симеоновата умереност и ласкателства се оказали напразни. Той трябвало отново да прибегне до оръжието. Николай безуспешно се опитвал чрез писма да му напомни за неговите обещания да спазва мира. Симеон се смятал за свободен от задълженията си — новото правителство на Империята предвидливо забравило клаузата за брака.^[68]

През септември 914 г. българските войски се явили пред Адрианопол и арменецът, който бил управител на крепостта, склонил да я предаде. Но императрицата управлявала с твърда ръка; тя веднага изпратила подкрепления и пари, за да си я възвърне, и българите сметнали за по-благоразумно да се оттеглят.^[69] След този сблъсък с характера на императрицата Симеон изчакал известно време. Събитията от следващите две години са твърде неясни. Симеон не предприел действия срещу Константинопол. Но през 916 г., ако не и още през 915 г., войските му били заети с чести набези в западна посока, в Драчката и Солунската тема.^[70] През 916 г. те дори проникнали чак до Коринтския залив и с малки прекъсвания се

задържали в околните области близо десет години. Присъствието им не се отразило твърде добре на местния живот; дори и св. Лука Нови, прочут със своя аскетизъм и умъртвяване на плътта, през този период се преселил в Патри.^[71]

Но истинската цел на Симеон бил Константинопол. През 917 г. той отново започнал да трупа войски на тракийската граница.^[72] Той дори се опитал да си осигури подкрепата на печенегите, неговите съюзници от предишната война. Но пратеникът на Империята, Йоан Вогас, който несъмнено разполагал с ного по-големи финансови възможности, предложил по-висока цена от Симеоновите пратеници. При тези обстоятелства императрицата решила първа да нанесе удар. Моментът изглеждал подходящ; тя била опиянена от победите на войските си в Армения и Италия, а сега дошла и вестта, че печенегите са готови да нахлуят в България от север. Флотата ѝ отплувала към Дунава, за да ги превози през реката, а цялата ѝ войска се отправила на север през Тракия към границата.^[73]

Симеон бил хванат натясно. Печенегите били далеч по-страшни от маджарите, а и той едва ли можел да се надява, че ще успее да повтори ловкия си дипломатически ход отпреди 20 години. Но съдбата му се притекла на помощ — така ненадейно, че явно в случая е изиграл роля и подкупът. Вогас пристигнал на Дунава, водейки ордите на печенегите. Но тук той се скарал с друнгария Роман Лакапин и Роман отказал да превози варварите. А те се уморили да чакат и след като опустошили и вероятно почти превзели Влашко, се върнали в земите си. Роман бил заподозрян в двойна игра, но нищо не могло да се докаже. Безспорно Роман бил амбициозен и безскрупулен, а може да се предположи, че и Симеоновото злато е повлияло на действията му/4

След като бил избавен от печенегите, Симеон можел да погледне напред с по-голяма увереност. Наистина, както изглежда, той изгубил и последната си територия отвъд Дунава, но загубата била почти без значение: Дунав бил далеч по-сигурна граница. И все пак основната имперска войска не била за подценяване. Но още веднъж съдбата се показала милостива към Симеон. Императрицата не била добър съдник на военските достойнства. Неин главнокомандуващ, domestik на схолите, бил Лъв Фока, син на великия пълководец Никифор, но напълно лишен от способностите на баща си. Походът му бил достатъчно добре организиран. След провала на Дунава имперската

флота се оттеглила на юг, към Месемврия, разположена отвъд граничната линия и все още владение на Империята. Фока отправил войските си нататък, като навярно се надявал да получи подкрепления, преди да навлезе във вътрешността на България към Преслав.

Симеон бил заел позиция по възвишенията и чакал удобен случай. Той се появил, когато имперските войски заобиколили Бургаския залив и се насочили към Месемврия. Там, близо до Анхиало, се намирала малката рекичка Ахелой. На 20 август Фока спрял там, като оставил войските си да се разположат на лагер твърде непредпазливо. Внезапно Симеон се спуснал от възвишенията върху нищо не подозиращите византийци. Никой не разбрал какво точно се случило, освен че настъпила паника и почти цялата войска била избита. Костите на имперските войници останали да се белеят по бойното поле още половин век. Само Фока и още няколко окаяни бегълци успели да стигнат до Месемврия. Много от войниците били избягали към брега, но флотата, която трябвало да чака там, за да им се притече на помощ, вече била отплавала към Босфора.^[75]

Победата възродила всички Симеонови амбиции. Той прекосил Тракия на път към столицата. Зоя събрала нова войска, но отново я поверила на Лъв Фока. И отново Фока я довел до поражение. Както се били разположили при Катасирти, в покрайнините на Константинопол, българите ги нападнали през нощта и ги избили.^{’6}

След втората си победа Симеон вероятно можел да атакува успешно столицата, но не се осмелил. А и гърците били уверени, че стените им са непревземаеми. Било невъзможно да се преговаря — исканията на Симеон никога нямало да бъдат изпълнени от Зоя. Дори Николай, който в името на патриаршията се разграничил от политиката на , Зоя, явно смятал условията на Симеон за немислими.^[77] Но за момента Симеон не предприел нови нападения. Наближавал краят на годината и той се върнал да прекара зимата в България.

918 г. преминала нерадостно и неспокойно за Константинопол. Зоя губела властта. От самото начало тя имала врагове, а след сегашните си поражения изгубила и любовта на народа. Разгоряла се борба за мястото ѝ. Това би била отлична възможност за Симеон да нападне столицата; сред развихрените интриги и предателства той лесно би могъл да проникне отвъд нейните стени. Но Симеон не нападнал Константинопол. Въпреки пораженията си, Зоя успяла да

постигне една голяма победа — да го въвлече в друг конфликт. В продължение на повече от половин век България била живяла в мир със своите сръбски съседи. През тези години Сърбия се сдобила с облагите на християнството и гледала на България като на извор за своята култура. Напоследък, при княз Петър, тя била разширила териториите си в Босна и била постигнала известно благосъстояние. През 917 г., веднага след Ахелойската битка, в двора на Петър дошъл пратеник на императрицата, за да го убеди колко опасно е прекомерното разрастване на България. Доводите му били убедителни и Петър решил да нападне неочаквано България в гръб. Но той имал съперници. Разрастването на Сърбия разтревожило съседните крайбрежни княжества, намиращи се в момента под господството на захълмския княз Михаил — безскрупулен пират и разбойник, чиито владения се простирали по крайбрежието на север отвъд Рагуза. Той вече бил проявил веднъж враждебността си към Империята, като пленил сина на тогавашния венециански дож, който се връщал от посещение в Константинопол, и го изпратил на Симеон, от когото венецианците трябвало да го откупят.^[78] Сега Михаил научил за сключения съюз и веднага предупредил Симеон. Симеон решил да удари пръв и през 918 г. неговите военачалници Мармаис и Сигрица нахлули в Сърбия. Те опустошили страната, а когато Петър дошъл да преговаря за мир, коварно го заловили и го отвели в България. На негово място те поставили братовчед му Павел — княз, който дълго време бил заложник в България.

Не знаем със сигурност колко време е продължила войната със Сърбия, но тя явно е отнела целия подходящ за военни действия сезон на 918 г. С войски, заети на запад, Симеон не можел да предприеме нищо срещу Константинопол. Освен това той може би е имал неприятности и с печенегите, а е възможно и да е бил зле осведомен за действителното бедствено положение в императорския двор. Сигурно е само, че едва на следващата година той можел отново да потегли с войските си на юг. А тогава вече било твърде късно. Роман Лакапин бил спечелил борбата за властта. През март 919 г. той овладял двореца, а през април дъщеря му Елена била омъжена за младия император. Така Роман станал василеопатор; през септември той щял да получи титлата кесар, а преди да изтече годината, щял да бъде вече император.

Войната била изгубена. При всичките си победи, Симеон не постигнал нищо. Роман Лакапин, компрометираният друнгарий от селски произход, се възкачил на престола по същите стъпала, които смятал да използва и Симеон. За България щяло да е по-добре, ако Симеон признаел поражението си и се постарал да склучи възможно най-изгоден мир. Роман би се съгласил на много благоприятни условия — в момента той силно се нуждаел от мир, за да укрепил позициите си. Но Симеон вече не проявявал умереността, присъща на младите му години. Сега у него взела връх амбицията, подхранвана от победите, която притъпила държавническата му прозорливост. Той бил силно разгневен и решил да си отмъсти на узурпатора. Така войната продължила.

В края на лятото на 919 г. Симеон отново нахлул в Тракия, достигнал Дарданелите и се установил на лагер срещу Лампсак. Николай му изпратил писмо, в което обещавал, ако му позволи здравето, да дойде да се срещне с него. Но предложението било отхвърлено. Българите не срещнали съпротива; след като опустошили областта, те се върнали да прекарат зимата в България.^[81]

През цялата 920 г. Николай изпращал загрижени писма до Преслав — не само до Симеон, но и до българския архиепископ и първия министър, в които настоявал за мир. През юли той писал на Симеон, за да му съобщи за края на схизмата, причинена от четвъртия брак на Льв Философ — той тактично предполагал, че Симеон ще се зарадва от тази победа на Романовото правителство — и за да подчертае, че Роман няма нищо общо с предишното правителство (на Зоя) и не носи отговорност за безразсъдствата му.^[82] След това Николай решил да заложи на отдавнашното Симеоново желание за брачен съюз; той писал, че Роман на драго сърце би склучил такъв съюз, но привидно без да си дава сметка, че единственият брак, към който Симеон се стремял, вече бил невъзможен.^[83] Симеон не му отговорил. Все пак, през тази година той не нахлул в Тракия. Войските му отново били заети с военни действия в Сърбия. Роман бил изпратил сръбския княз Захарий, бежанец в Константинопол, да предизвика размирици срещу българското протеже княз Павел. Благодарение на българската намеса Захарий бил победен и отведен в плен в България, за да бъде използван като оръдие срещу Павел, ако той проявял непокорство.^[84] Окуражен от заетостта на Симеон в Сърбия, Роман

заявил, че сам ще поведе войски към България, но от това не излязло нищо.^[85]

През 921 г., след като писал на Николай, че условията му включват свалянето на Роман от престола, Симеон отново потеглил към Константинопол, но край Катасирти, където четири години по-рано бил извоювал победа, бил изненадан от имперски войски, предвождани от Михаил, син на Морелеон. Вероятно българите не понесли големи щети, но все пак решили да се оттеглят към Ираклея и Силиврия.^[87] В отговор на следващото Симеоново писмо Николай предложил да се срещне с него там^[88], но Симеон не го насърчил. Той пределно ясно дал да се разбере, че не желае злато и скъпи дарове, нито дори и земи; той искал свалянето на Роман. Симеон настоявал, че това е твърде лесно осъществимо, за разлика от възкресяването на неговите български войници.^[90] Но нямало изгледи Роман сам да се откаже от трона, а патриархът разбрал, че му се надсмиват. След като прекарал лятото в Тракия, Симеон се върнал в България за през зимата.

През 922 г. Симеон отново се появил край Константинопол. Роман се безпокоял за своя дворец край Пити на Босфора и изпратил войска да го охранява. Но в тясната долина при Пити тя била връхлетяна от българите. Част от войниците били избити, други се удавили в морето. След тази победа Симеон цяло лято се задържал в Тракия, но по-късно през същата година гърците направили успешен набег и опожарили лагера му. Той отново трябвало да се оттегли, без да е постигнал нищо съществено. През тази зима писмата му станали помирорлюбиви; той дори поискал от Николай да му изпрати официален пратеник.

Вероятно обаче тези предложения са били плод на моментен песимизъм. Още докато ги правел, Симеон се въоръжавал.^[94] През пролетта на 923 г. той отново бил готов за война и обсадил Адрианопол. Голямата крепост била отбранявана храбро от своя управител Морелеон, но от Константинопол не дошли подкрепления и гладът принудил гарнизона да се предаде. Морелеон бил жестоко изтезаван и накрая — убит. Но Симеон не бил в състояние да продължи По-нататък. В Сърбия отново избухнали размирици. Гръцките дипломати винаги успявали лесно да внушат на сърбите, че съюзът им с България е неестествен; те убедили и княз Павел. Но опитът му да се изплъзне от българската опека се провалил.

Симеоновите войски го свалили и поставили на мястото му княз Захарий.^[96]

Тези допълнителни грижи направили Симеон по-склонен да преговаря, а това съответно повдигнало духа в Константинопол. Постепенно Роман бил възприел нова политика, за която е показателна липсата на какъвто и да е опит да помогне на обсадения Адрианопол. Той смятал да остави Симеон да нахлува в Тракия необезпокояван, а сам да изчаква в безопасност зад стените на Константинопол с надеждата, че накрая България ще изтощи силите си. Междувременно основните му сили били изпратени да водят по-изгодни войни на изток; срещу Симеон той смятал за използва чужди войски. Наистина, сърбите винаги търпели поражения, но той преговарял, при всички изгледи за успех, и с русите (които вече заемали земи, простиращи се на юг почти до устието на Днепър), с печенегите и маджарите. При тези обстоятелства той вече не изпитвал такова силно желание за мир, колкото патриархът. А дори и Николай, пишейки за тези преговори и за победата над сарацинския пират Лъв Триполит. възприел нов, покровителствен тон.^[97] Но след като се справил със Сърбия, Симеон се върнат към предишната си дързост. Той поискал да му бъде изпратен пратеник, но ясно показал, че държи на неизпълними условия.^[98]

Тогава Николай опитал нова тактика. Откакто била свалена Зоя, отношенията между Рим и Константинопол били обтегнати, но през 923 г. папата най-сетне склонил да изпрати двама свои легати, Теофилакт и Кар. в Константинопол, а след това в България, за да оказат влияние в полза на мира. В загрижеността си Николай дотолкова забравил патриаршеската гордост, че приветствувал това вмешателство и изпратил писмо на Симеон, в което го умолявал да прояви уважение към папските представители.^[99] Но Симеон имал свои планове за отношенията си с папата. Той знаел колко несигурен е съюзът между Стария и Новия Рим. Затова посрещнал Теофилакт и Кар много радушно, но проговорите му с тях, както показали последвалите събития, били твърде различни от онова, на което се надявал Николай. А междувременно Симеон замислял нов голям поход срещу Константинопол.^[100]

Ударът бил насрочен за лятото на 924 г.^[101] Сега Симеон бил помъдър. Той разбирал, че откъм сушата градът е непревзимаем, Но

България нямала флота и трябвало да си потърси съюзник. Африканският хали ал-Махди, от династията на Фатимидите, бил във война с Империята и имал много кораби. Симеон изпратил при него свои посланици, за да му предложи съюз, чрез който би получил необходимите морски сили. Всичко било уредено тайно от гърците и българските пратеници се завръщали заедно с представители на халифа, когато корабът им бил пленен край брега на Южна Италия от имперска ескадра. Императорът веднага изпратил свои хора при халифа и му предложил изгоден мир, който бил приет с готовност — африканските араби нямали желание да се бият без нужда в далечния североизток. Българите били хвърлени в тъмница.^[102] Но същевременно, сериозно обезпокоен от приготовленията на Симеон, императорът изпратил пратеници и в Багдад, при другия халиф, за да сключи примирие и така да може да върне основната си армия в Тракия.

През септември Симеон пристигнал пред Константинопол в пълно въоръжение. И отново видът на внушителните стени го обезсърчил. Вероятно едва тогава разбрал, че арабската флота няма да дойде, а вместо това от изток настъпва имперската армия. И още веднъж, както 11 години по-рано, докато градът очаквал нападението му, той поискал само среща с патриарха.

Били разменени заложници и Николай побързал да дойде. Наслаждавайки се на това раболепие, Симеон изведнъж поискал вместо него да дойде императорът. И той настина дошъл, макар че Негово императорско величие не си направил труда да бърза и наредил да се извърши продължителна подготовка. На Златния рог при Космидион била построена здрава укрепена платформа, а в средата ѝ била издигната преграда. Двамата владетели трябвало да преговарят през нея. Но от тези дълги приготовления Симеон започнал да губи търпение. За да покаже колко е страшна силата му и колко малко впечатление му прави величието на Империята, той прекарвал времето си, опустошавайки околностите на града и дори изгорил една от най-големите му светини — стария храм „Св. Богородица“ при Пиги.

Срещата се състояла на 9 септември, четвъртък. Симеон пристигнал при платформата по суша, заобиколен от бляскава свита: част от хората му трябвало да го пазят, други — да проверят съоръженията на гърците (той помнел опита на Крум), а трети — да

служат за преводачи, тъй като Симеон нямал намерение да угодничи на Империята, като използва нейния език. След размяната на заложенници, той пристъпил към преградата. Император Роман го чакал там. Неговата поява била в пълен контраст с тази на Симеон; той дошъл заедно с патриарха по вода, в своя кораб, скромно облечен, загърнат със светия плащ на Богородица, и само с неколцина спътници — той знаел, че го съпътствуват цялото величие и традициите на Империята.

Двамата владетели се поздравили през преградата. Пръв започнал Симеон, като се подиграл на патриарха, че не може да опази папството си от раздори. Но Роман повдигнал нивото на разговора, като се обърнал към българина с кратка реч. Това била доброжелателна проповед към един лекомислен низше-стоящ, в която се посочвали задълженията на истинския християнин и възмездието, очакващо всеки грешник. Симеон вече остарявал,^[105] „утре ще се разсипеш в прах“, предупреждавал императорът, „с какъв образ ще погледнеш страшния и праведен Съдия?“# Нравствеността изисквала Симеон да престане да осквернява ръцете си с кръвта на своите едновеерци. Но същевременно Роман намекнал, че мирът ще бъде изгоден за българския владетел от финансова гледна точка.^[106]

Речта подействувала много силно на Симеон. Наистина, сега мирът бил единствената разумна политика. Той бил спечелил много победи; под негова власт били земите от стените на Коринт и Драч до стените на Константинопол. Но самият Константинопол бил здраво укрепен, а Симеон нямал кораби. Той направил всичко, което му било по силите, но то се оказало недостатъчно. А сега, изправен пред личността на императора, Симеон за момент бил завладян от величието на Империята и от вечността на Новия Рим. В младостта си той, „полугъркът“, бил познал грандиозността на Имперската идея — както по замисъл, така и по изпълнение; идея, която съществувала през вековете, още преди прабългарите да били чули за нея. Но сега той разбрал, че завинаги ще си остане „полугрък“ и нищо повече; че винаги ще принадлежи на Империята само наполовина. Другата му половина била неизкоренимо българска, едва наскоро извисила се над варварското езичество. Борис бил по-мъдър и по-щастлив; той никога не пожелал (а и не би могъл) да бъде нещо повече от български княз. Целите му, противно на Симеоновите, били национални, не

интернационални. В отношенията си с Империята той бил като дете — но не плах, а просто като дете, което се надява скоро да порасне и междувременно смята да си помогне колкото може повече, самб или с подкрепата на по-възрастните. А Симеон бил като умно, пакостливо дете, което знае колко досажда на възрастните и колко ще са доволни те, ако кротува; което прозира хитростите им, разбира слабостите им и с огромно удоволствие ги дразни, но все пак през цялото време съзнава, че е дете, а те са възрастни и в тях има нещо недостъпно за ума му, и затова се чувства объркано, измамено и обидено. И също както едно непослушно дете се стряска и засрамва от сериозното мъмрене, така и Симеон бил респектиран от речта на Роман. Но след известно време въздействието се забравя и преднамерената пакостливост започва отново.

[# П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С, 1961, с. 232. — Б. пр.]

Междувременно, докато двамата владетели разговаряли, съдбата пратила знамение. Високо над главите им два орела се срещнали и отново се разделили — единият отлетял към кулите на Константинопол, другият свърнал към Тракия. Поличбата била отправена както към Симеон, така и към Роман. Тя означавала, че поне за известно време на Балканския полуостров ще има две империи. Нали дори и орлите умират.^[107]

Принудени взаимно да признаят независимото си съществуване, Симеон и Роман се съгласили на примирие. Възможно е дори още в този разговор да са обсъдили условията му, но по-вероятно подробностите са били уточнени от техните дипломати. Срещу голямо количество злато и други скъпоценни вещи и ежегоден дар от 100 scaramangia — богато извезани одежди, едни от най-разкошните стоки, изработвани в Константинопол, Симеон приел да изтегли войските си от имперските територии и най-вече от укрепените черноморски градове, които бил превзел — Агатопол и Созопол, а може би дори и Девелт и Анхиало, за да осигури на императора достъп по суша до неговия град Месемврия.^[108] След тези споразумения Симеон се върнал мирно в България.

В известен смисъл мирът бил траен. Симеон повече не нападнал Тракия. Но той не бързал да предаде завоюваните черноморски крепости. Роман неведнъж му писал и настоявал за връщането им, като

дори отказал да му изпрати обещаните дарове, докато не получи крепостите обратно. Той обаче бил склонен да праща годишното количество *scaramangia*, ако Симеон се въздържа от набези. Симеон нямал нищо против. Задържането на черноморските крепости едва ли било нещо повече от показан жест — моралното въздействие от срещата отслабвало и сега той искал да покаже, че не се страхува от Империята. Всъщност политиката му коренно се променяла. Той съзнавал, че може да бъде само балкански владетел, но поне щял да стане василевс на Балканите. До този момент, надявайки се да седне на императорския престол, Симеон бил твърде педантичен спрямо титлите, които използвал, и с готовност признавал духовното господство на патриарха — така бъдещето му правителство щяло да избегне усложненията. Но сега той нямал такива задръжки. Симеон решил да носи царска титла, макар и да не можел да царува в Константинопол. През 925 г. той се провъзгласил за василевс на ромеи и българи^[109], титла, предназначена да възвеличи него и да оскърби враговете му. Император Роман бил крайно разгневен и изпратил протестно писмо, но Симеон не му отговорил.^[110] Вместо това той поискал от Рим да признае титлата му. Рим, който наскоро бил постигнал надмощие над гръцките интереси в Илирик, се съгласил — папата не престава да храни надежди за спечелването на България. През 926 г. папският легат Мадалберт пристигнал в Преслав, упълномощен от папата да признае царското достойнство на Симеон.^[111] Това бил плодът от посещението на Теофилакт и Кар, на което Николай възлагал толкова големи надежди. Но Николай вече бил разочарован. Срещата била подкопала вярата му в Симеоновото благородство, а сега той разбрал, че Симеон вече няма нужда от него. След срещата той на два пъти му писал, но това били писма на един разгневен, огорчен, болен старец. Най-сетне през май 925 г. милостивото провидение го отвело при дедите му, преди да успее да научи за новите чудовищни деяния, които неговият навремето възлюбен син се готвел да извърши.^[112]

Василевсът на ромеите и българите, чиято дълга титла народът съкратил до славянското „цар“^[113], искал да има и свой партиарх. Но преговорите с Рим забавяли ръкополагането му, тъй като от папата не можело да се очаква одобрение. Така че вероятно едва след опътуването на Мадалберт, към края на 926 г., Симеон въздигнал

българския архиепископ Леонтий Преславски в патриаршески сан. Тази дързост останала сякаш незабелязана от Константинопол. Патриарх Николай бил мъртъв, а приемникът му Стефан бил оръдие на Роман, комуто това било безразлично.

Новата политика на Симеон не без основание хвърлила в ужас сърбите. Сега било ясно, че Симеон ще търси териториално разширение на запад. За това говорело нежеланието му да опразни Северна Гърция, където чак до смъртта му се задържали български грабителите. Те нападали адриатическия бряг и дори завладели части от Пелопонес.^[115] При тези обстоятелства не била нужна особена дипломация и сръбският княз Захарий много лесно бил убеден да премине в настъпление през 925 г. Симеон изпратил срещу него своите пълководци Мармаис и Стрина — предишните завоеватели на Сърбия. Но Захарий имал по-голям късмет от предшествениците си. Българите били разгромени, а главите на пълководците — изпратени като приятен дар в Константинопол. Симеон не бил свикнал с подобни поражения и не можел да остави това безнаказано. В България живеел като заложник още един сръбски княз, Чеслав, чиято майка била българка. През 926 г. срещу Захарий бил предприет нов поход, в който участвал и Чеслав. Това вече било прекалено много за сръбския княз; той избягал в Хърватско, отвъд планините. Тогава сръбските първенци и жупани били призовани от българите да дойдат и да признаят Чеслав за свой княз. Била им обещана неприкосновеност и те дошли, но само за да бъдат заловени и откарани, заедно с княза, като пленници в България. След това българските войски, без да срещнат съпротива, започнали да завладяват и опустошават Сърбия. Те свършили работата си докрай — страната се превърнала в пустиня. Които от жителите успели, избягали в съседните княжества; останалите били избити. Симеон прибавил към царството си нова, но обезлюдена провинция.^[116]

По-добре щяло да бъде, ако Симеон бе спрял дотук, но той никога не знаел кога да спре. С присъединяването на Сърбия той влязъл в непосредствен досег с Хърватското княжество. То било добре организирана държава, разполагаща с голяма армия. Неговият княз Томислав бил фигура от международен мащаб. Той нямал причини да враждува със Симеон; отношенията му с Константинопол били хладни, при това той поддържал тесни връзки с новия приятел на

Симеон, папата. Наистина, в Хърватско имало известен брой сръбски бежанци, но те не били опасни — планините представлявали сигурна граница. Но изглежда Симеон бил изпълнен с ревност; той не търпял някой от съседите му да бъде силен. Амбициите му, поначало твърде развихрени, сега вече граничели с необузdana грандомания. Твърдо решен да смаже съперника си, през есента на 926 г. той заповядал на военачалника си Алогоботур да поведе войските към Хърватско. Алогоботур прекосил планините, но изтощените му от воюване войници не били достоен противник на огромната хърватска армия. Поражението им било пълно, военачалникът и по-голямата част от войската били избити. Успели да избягат едва неколцина, които да разкажат на Симеон за съдбата си.^[117]

Поражението било страшен удар за Симеон. Здравето му се влошавало и с това той започвал да губи и дързостта си. С необичайно за него благоразумие, той поискал да склучи мир. Папският легат Мадалберт, който на връщане от Преслав минавал през Хърватско, предложил своите услуги и добра воля. Било постигнато споразумение за мир, очевидно при запазване на статуквото.^[118] Но Симеон така и не се възстановил напълно от удара.

По онова време хората вярвали, че всеки човек има неодушевен двойник^[119] — някой предмет, статуя или колона, — свързан по тайнствен начин с живота му, така че всяко зло, причинено на предмета, сполетявало и живия човек. През май 927 г. един астролог разкрил на император Роман, че Симеоновият двойник е една от колоните във Форума. На 27 май патриотът Роман решил да провери това и заповядал да отстранят капитела на колоната. В същия миг сърцето на стария цар спряло да бие.^[120]

Сякаш светлината угаснала и България била оставена да търси своя път слепешком в мрака. Симеон бил предвидил, че след него може да настъпи хаос и се бил опитал да вземе мерки. Той оставил четирима синове, родени от два брака. Най-големия, Михаил, син от първата му жена, той смятал за неподходящ да го наследи. Може би майка му е била от по-ниско потекло или пък самият Михаил е приличал на чичо си Владимир. Във всеки случай той бил заставен да се оттегли в манастир. За Симеонов наследник бил определен Петър, най-големият син от втория му брак, още дете. Вуйчо му, Георги Сурсувул, трябвало да бъде негов регент и настойник на по-малките му

брата Иван и Вениамин. Завещанието на Борис не било оспорено. Петър се възкачил на трона, а Георги Сурсувул поел управлението.^[121]

Положението на регента в никакъв случай не било завидно. Докато бил жив Симеон, личността и престижът му вдъхвали страхопочитание у всичките му врагове зад граница и задушавали всякаква опозиция вътре в страната. Но сега всички знаели, че страшният цар вече не може да им стори нищо — той бил мъртъв, а царството му било труп, оставен на лешоядите. Неговите съседи — хървати, маджари и печенегите — се струпали на границите и заплашвали всеки момент да нахлуят. Носели се слухове, че дори и император Роман се готви за поход. Георги Сурсувул събрал войски и ги изпратил да направят демонстрация на сила в Тракия. Но след 14 години непрекъсната война, през които неведнъж била прекосявала дивия Балкан в двете посоки, и след скорошното си поражение в Хърватско българската армия, макар и да проявила известна свирепост в няколко акции,^[122] вече не всявала ужас. Император Роман продължил подготовката си. Георги Сурсувул разбрал, че трябва да моли за мир.

Очевидно в България все още съществувала военна групировка. Вероятно останките от старата прабългарска аристокрация са заемали предимно постове във войската и се опасявали за съществуването си в мирно време. Но във всеки случай регентът действувал предпазливо и изпратил първия си пратеник, един монах арменец, при пълна тайна в Константинопол, за да предложи сключване на мир и брачно споразумение. Императорът приел и в Месемврия започнали преговори. Имперските пратеници дошли по море и се срещнали с представителите, вече открито изпратени от Георги. Било обявено примирие и условията на договора били уговорени в общи линии. След това било решено преговорите да продължат в Константинопол, където договорът трябвало да бъде подписан от императора и регента. Представителите на Империята се завърнали по суша, през България, придружени от българина Стефан, родственик на царя. Скоро след тях пристигнал Георги Сурсувул, придружен от Симеон, калутаркан и сампис, зет на покойния цар, както и от други високопоставени и знатни лица. В Константинопол Георги получил разрешение да види Мария Лакапина, най-голямата внучка на Роман, дъщеря на съимператора Христофор. Напълно задоволен от външността ѝ Георги

повикал младия цар. Петър потеглил веднага и, приближавайки столицата, бил посрещнат с почести от патриций Никита, дядо на Мария по майчина линия. Той бил допуснат във Влахерните, където император Роман се срещнал с него и го целунал.

Царското бракосъчетание било извършено на 8 октомври 927 г. в храма „Св. Богородица“ при Пити — новия храм, издигнат на мястото на стария, който три години по-рано бил станал жертва на необузданото варварство на Симеон. Церемонията била извършена от патриарх Стефан. Свидетел от страна на младоженеца бил неговият вуйчо, регентът, а от страна на младоженката — протовестиарий Теофан, пръв министър на Империята. Задено с това Мария била прекръстена на Ирина, като символ на сключения мир. След церемонията невестата се върнала в Константинопол, придружена от Теофан, а царят не бил допуснат в стените на града. Но три дни покъсно те се срещнали отново: Роман вдигнал пищно сватбено тържество в Пити, на което Мария се събрала със съпруга си. След края на пиршеството тя се простила с близките си. Родителите ѝ, заедно с Теофан, я придружили до предградието Евдом, след което я поверили изцяло на грижите на съпруга ѝ. Раздялата била много тъжна. Родителите ѝ страдали, че се разделят с нея, а тя плачела, че ги напуска, за да отиде в чужда страна. Но сълзите ѝ секнали, когато си спомнила, че мъжът ѝ е цар, а тя самата — царица на българите. Със себе си тя взела голямо количество вещи, луксозни предмети и покъщнина, за да не ѝ липсват удобствата на родния дом.

Бракът бил голяма победа за авторитета на България. За първи път от половин хилядолетие насам имперска дъщеря се омъжвала извън Империята. Сега светът видял, че България вече не е варварска държава, с чийто народ е недостойно да се сродява. Консервативните константинополски политици оплаквали този брак като унижение за имперската кръв. Но след като императорът бил дал съгласието си, те вече не можели да кажат нищо.^[124] Мирният договор, подписан едновременно с брачното споразумение, също повдигнал самочувствието и гордостта на българите. Окончателните му условия, изготвени предимно от протовестиарий Теофан^[125], били разделени в три групи: териториални, финансови и отнасящи се до българските държавно-църковни титли.

В териториално отношение изглежда почти не е имало промени. Възможно е българите да са получили някои градове в Македония, но Империята си възвърнала Созопол и Агатопол, а очевидно и цялата брегова линия по р. Дицина, на север от Месемврия. Но може би Девелт, разположен на Бургаския залив, е останал във владение на Петър.^[126]

Още по-трудно е да се разбере какви точно са били финансовите условия. Очевидно императорът се е задължил да плаща на българския цар ежегоден данък, под една или друга форма — може би стоте *scatamangia*, обещани на Симеон. Той явно е бил изплащан до времето на император Никифор Фока, чийто своеволен отказ да го изплаща станал причина за война. Но тази война не била започната от българите; императорът нападнал България, използвайки своите съюзници русите. В друга хроника от онова време, без да се споменава конкретна война, се казва, че след смъртта на жена си Петър смирено изпратил свои представители в Константинопол, за да подновят мирния договор.^[128] Следователно тези дарове или данъци по всяка вероятност е трябвало да бъдат изплащани само докато е била жива царицата — т.е. те са били нещо като годишен доход, който ѝ се давал, за да води живот, подобаващ на произхода ѝ, а Петър не е имал право да изисква тяхното изплащане и след смъртта ѝ. Във връзка с финансовите условия на договора императорът получил обратно голям брой пленници. Не става ясно дали те са били откупени. Константин Багренородни загатнал, че са били освободени от царя като дар за Роман, в отплата за ръката на внучката му.

Въпросът за титлите бил уреден твърде задоволително за българите. Императорският двор признал Петър за цар, а главата на българската църква — за независим патриарх. Но имало и известни уговорки. Седалище на патриаршията трябвало да бъде не Преслав, а някое друго митрополитско средище. По този начин българската патриаршия щяла да се отдели от царския двор и, както се надявали в Константинопол, щяла да изгуби част от националния си характер и до известна степен да се изплъзне от светската власт на царя. По този начин дори било възможно да се твърди, че на Балканския полуостров има двама патриарси не защото България настоявала за духовна независимост, а понеже нарасналия брой на цивилизованите християни изисквал това. И така, домораслият патриарх Леонтий

Преславски бил свален и на негово място бил издигнат Дамян Дръстърски, чието патриаршеско достойнство и независимост били признати от целия източнохристиянски свят.^[130]

По подобен начин в Константинопол можела да бъде оправдана и царската титла на Петър. Император Роман Лакапин бил щедър в раздаването на императорски санове. Преди него император бил зет му, а той самият издигнал трима от синовете си и замислял да издигне един от внуците си. Следователно, нямало причина да не признае за цар и мъжа на внучката си, а фактът, че той вече бил влиятелен независим владетел не бил от значение. Роман считал за свое право също и да отнеме титлата, ако Петър не се държи добре. И не е изключено по-късно той наистина да я е отнел за известно време.^[131] Но българите гледали на всичко това в по-друга светлина. Те знаели само, че Петър е първият и единствен чужд владетел, признат за цар от Новия Рим, и макар и да бил утвърдил титлата си чрез женитба с императроска дъщеря, в това нямало нищо унижително.

Третата отстъпка била, че българските пратеници в Константинопол получавали за вечни времена предимство пред всички останали. Това било естествено последствие от признаването на царската титла; то силно ласкаело българите, без да струва нищо на Империята, макар че по-късно щяло да засегне обидчивите посланици на франките.^[132]

Такива били плодовете на продължителните Симеонови войни. България спечелила малко земи и незначителни материални облаги, но вече не била духовно подчинена на чужд първосвещеник, а нейният владетел бил цар, признат за равен от миропомазаните самодържци на Рим, с далеч по-висок ранг от всички останали князе, дори и от франкските владетели — самозваните императори на Запада. И това било всичко. Но дали си струвало целия този труд? За изтощените рамене царската мантия е тежко бреме.

Тя наистина била спечелена на твърде висока цена. Четиринадесет години продължила войната: четиринадесет години българските войници били прехвърляни от едно бойно поле на друго, за да стигнат накрая до лобното си място в Хърватско. От Симеоновите войски оцелили само жалки останки.^[133] Войната парализирала и българската търговия: години наред търговците, които предлагали стоките си в черноморските пристанища или превозвали

кертани от Дунава до Солун, трябва да са били забавяни, отклонявани и разорявани. Империята, която разполагала с много източници на богатства, можела да си позволи подобни загуби, но България се нуждаела от пълнокръвна търговия.^[134] А сега, когато най-сетне настъпил мир, цялата страна била изтощена и недоволна. Със силата на своята личност Симеон налагал волята си на своите поданици; при цялото му своеволие, нито един от тях не вдигнал ръка срещу него. Но той бил мъртъв, наследникът му бил още дете, а регентът — само регент, дори не и от царско потекло. А за всички вече било станало ясно колко безплодна е била войната. Цар Петър бил изправен пред тежки времена. Неговият баща му бил осигурил почести и слава на прекалено висока цена.

[#7 *Златарски* (Цит. съч., с 207 сл.) посочва за година на създаването им 864, но от житието на св. Климент става ясно, че поне Охридската е била създадена по-късно.]

[#11 За преместването на столицата от Симеон научаваме от една бележка към препис на Книгата на Исая.]

[#30 Идвайки в България през 927 г., Мария Лакапина взела със себе си цялата си покъщнина и други принадлежности. Вж. по-долу, с 141.]

[#38 Търговските пътища са описани от *Константин Багренородни* в *De Administrando Imperio*, pp. 79, 177. Пътищата, водещи до Солун, обаче трябва да се разглеждат във връзка с описания по-долу епизод.]

[#49 *Constantine Porphyrogenetus*. *De Administrando Imperio*, pp. 168 ff.]

[#74 *Theophanes Continuants*, loc. cit., ff. Не е възможно да се каже със сигурност точно кога България е изгубила Влашко, но областта изглежда е била заграбена от печенегите доста преди смъртта на Симеон. Както става ясно, през 917 г. печенегите е трябвало да изминат известно разстояние, за да стигнат до Дунава.]

[#76 *Ibid.*, p. 390. Датата на битката не се споменава, но тя явно е била скоро след Ахелойската.]

[#79 *Constantine Porphyrogenetus*. *De Administrando Imperio*, pp. 156—7. Константин не споменава годината на войната, но казва, че преговорите на Империята с Петър са се водили по време на събитията

при Ахелой. Те може и да са започнали преди това, но според мен бездействието на Симеон спрямо Константинопол през 918 г. не може да се обясни иначе, освен с война в Сърбия. И макар че лично Симеон не бил в Сърбия (той никога не вземал лично участие в походите на запад), не мисля, че през 917 г. той би могъл да изпрати там достатъчно големи сили, за да опустоши страната. Посочените от Константин тригодишни интервали между сръбско-българските войни според мен не бива да се приемат буквално.]

[#80 Според *Златарски* (История, I, 2, с 399 сл.) през 918 г. Симеон приел титлата „цар и самодържец“ и превърнал българската архиепископия в патриаршия. Не виждам на какво се основават тези твърдения. Немислимо е подобни събития да не са намерили отражение в обширната кореспонденция на Николай. Писмата на Роман до Симеон, в които той протестира срещу царската му титла, носят дата след срещата между двамата владетели (924 г.; вж. по-долу, с. 137). А от обидната шега на Симеон по време на срещата (вж. по-долу, с 136) става ясно, че той все още смятал Николай за официален духовен баща на България. Твърде възможно е, както предполага *Златарски*, архиепископ Йосиф да е починал през 918 г. и да е бил наследен от архиепископ Леонтий. Но макар и Леонтий да е бил направен патриарх от Симеон, нямаме основание да смятаме, че това е станало още с неговото заемане на поста. В известието на *Лъв Дякон*, че Симеон е приел титлата самодържец (с. 122—3) не се споменават дати.]

[#86 *Ibid.*, Ep. XVIII, pp. 121 ff.]

[#89 *Ibid.*, Ep. XViii, pp. 121 ff.]

[#91 *Ibid.* Ep. XIX, pp. 125 ff.]

[#92 *Theophanes Continuants*, pp. 401—3. Датата не се споменава, но е почти сигурно, че набегът е бил извършен по това време. В хрониките между разказа за битката при Пити и този набег са отбелязвани смъртта на императрица Теодора (февруари 922 г.), коронацията на София (същия месец) и посещението на куропалата (τηρικαῦτα). Но вероятно тези три събития са били събрани на едно място за прегледност, независимо от точните им дати.]

[#93 *Nicolaus Mysticus*. Ep. XXii, pp. 148—9.]

[#95 *Theophanes Continuatus*, p. 404. Датата не е посочена, но почти със сигурност става дума за началото на 923 г. Вероятно през

същата година Симеон е превзел град Виза в Тракия, както се споменава във *Vita S. Marine Junioris*.]

[#103 *Ибн-ал-Азир* (у Васильев. Нит. съч., Приложения, с 106).]

[#104 *Nicolaus Mysticus*. Ep. XXXI, p. 189.]

[#114 Основаването на патриаршията представлява труден проблем. *Синодикът* на цар Борис ясно показва, че Леонтий е бил първият български патриарх, със седалище в Преслав, но според *Списъка* на българските архиепископи първи патриарх е бил Дамян Дръстърски. Както пояснявам по-долу (с. 142), Дамян бил първият патриарх, признат от Константинопол, през 927 г. Следователно Леонтий би трябвало да е бил поставен от Симеон преди това. Но независимо от предположенията на Златарски, изглежда абсолютно невъзможно един така добре осведомен и войнствен папа като Йоан Х да изпрати в България свой легат и да удовлетвори Симеоновото желание за царска корона, при положение че Симеон вече е имал свой независим патриарх. Следователно издигането на Леонтий в патриаршески сан трябва да е станало след отпътуването на Мадалберт, вероятно в края на 926 г., но преди смъртта на Симеон (май 927 г.). Така Леонтий се задържал на новия си пост едва няколко месеца.]

[#123 *Theophanes Continuatus*, pp. 412—5; *Georgius Monachus*, pp. 904—6; *Logothete* (славянски превод), pp. 136—7.]

[#127 *Leo Diaconus*, pp. 61—80.]

[#129 *Constantine Porphyrogenetus*. Op. cit., p. 88.]

[1] Имената на княжеското семейство се споменават в приписката към Чивидалското евангелие като покровители на някакъв манастир. (*Răcki*. *Documenta Historiae Chroaticae*, pp. 382—3). Тук Владимир е наречен Расате — вероятно името му преди да приеме християнството. ↑

[2] Анонимният унгарски историк споменава, че моравският княз Салан (Светополк II) бил свързан чрез брак с българския владетел (по онова време Симеон). Подобно твърдение естествено трябва да се приеме резервирано. Но ако такава връзка е съществувала, което е напълно вероятно, тя почти със сигурност се е дължала на женитбата на една от Симеоновите сестри с моравския княз. Малко вероятно е

първата жена на Симеон да е била моравска княгиня. (*Anonymi Historia Ducum Hungariae*, р. XLI). ↑

[3] *Annales Fuldenses*, р. 408. Пратениците дошли в България по р. Сава. Владимир е наречен Рандимир или Лаодимир. ↑

[4] *Regino*, р. 580; *Manegoldus*, р. 364; *Sigebertus*, р. 341; *Theophylactus, Archiepiscopus Bulgarus. Historia XV Martyrum*, р. 213; Чудо св. Теория, с. 19—20. ↑

[5] *Regino*, loc. cit. Борис заплашил Симеон, че ако отстъпи от вярата си, ще се отнесе с него по същия начин — заплаха, ненужна за един благочестив монах, но вероятно предназначена да покаже, че един владетел може да бъде свален само по религиозни причини и единствено Борис, като бивш владетел, може да извърши детронирането. ↑

[6] Вж. *Златарски*, История, I, 2, с. 254 сл. Съвсем естествено е да се предположи, че промяната е била извършена именно тогава; намирам доводите на Златарски за убедителни, макар че според мен процесът е бил по-продължителен, отколкото го представя той. Гръцкият език не излязъл напълно от употреба. ↑

[8] Вж по-горе, с 108—109. Пренасянето на светите мооци от гръцкия град Тивериупол в Брегалница по нареждане на Борис явно съвпада с основаването на новия диоцез. ↑

[9] *Vita S. Clementis*, р. 1228. *Златарски* (цит. съч., с. 269 сл.) Отъждествява Дрембица и Белица. Във *Vita S. Clementis* се казва, че Климент бил назначен от Симеон (който, както се споменава без всякакъв коментар, наследил Владимир след смъртта му) и бил първият славянски епископ. Това ще рече вероятно, че назначаването му е било първото след промяната на езика, или пък че архиепископ Йосиф е бил от гръцки произход. ↑

[10] Името му е дадено в „Синодик царя Бориса“ (ред. Попруженко, Одесса, 1899 г.), с. 74—5 и в „Чудо св. Георгия“, цит. място. По-подробно вж. *Златарски*. Български архиепископи-патриарси. ↑

[12] Според *Nicolaus Mysticus* (Ер. XXГХ, р. 181) през 923 г. Симеон е бил над 60-годишен. ↑

[13] *Liudprandus. Antapodosis*, р. 87. ↑

[14] *Луудпранд* (цит. място) говори за това с неодобрение. Но той е събирал сведенията си за Симеон в Константинопол, след

Симеоновите войни срещу Империята. ↑

[15] Черноризец Храбър споменава, че славяните са използвали такива знаци, но на Балканите не са се запазили следи от тях. ↑

[16] Богомилските легенди всъщност представляват първата самобитна българска литература. ↑

[17] *Vita S. Clementis*, р. 1229. ↑

[18] *Vita S. Clementis*, loc. cit. ff.; *Жития* св. Наума, с. 4—5; *Златарски*, История, I, 2, с. 351 сл. ↑

[19] Сборник на цар Симеона, предговор. ↑

[20] *Архиепископ Антоний*. Еп. Константин Преславски. Смятам, че епархията на Константин не може да се определи със сигурност. Тя не може да е била Преслав, където е имало друг епископ. ↑

[21] *Калайдович*. Йоанн Эксарх, с. 138 сл. ↑

[22] Пак там, с. 138; *Йоанн Экзарх*. Шестоднев, където е даден пълният текст. ↑

[23] Дадена у *Горский* и *Невоструев*. Приписката на Тудора Черноризец Доксов, с 32—3. Връзката му със Симеон е разгледана от *Златарски*. Кой е бил Тудор Черноризец Доксов (вж. приложената библиография). ↑

[24] Храбър, у *Калайдович*. Цит. съч., с 190—2. *Златарски* (История, I, 2, с 853 сл.) разглежда въпроса за самоличността му и стига до извода, че той не е бил нито Йоанн Экзарх (теория на Илински), нито пък ученик на Охридската школа (теория на Мазон). Но предположението му, че това е бил Симеон по време на монашеските си дни (пак там, с 860) ми се струва твърде произволно. Смятам също, че *Златарски* погрешно отнася съчинението преди 893 г. Според мен то носи несъмнените белези на апология, писана след самото събитие. ↑

[25] По въпроса за кирилицата и глаголицата вж. Приложение IX. ↑

[26] Преслав означава „прославен“. С това име често били кръщавани градове из целия славянски свят. ↑

[27] *Йоанн Экзарх*. Шестоднев, с 47. ↑

[28] Пак там, с 46. ↑

[29] Пак там, с 46. ↑

[31] *Йоанн Экзарх*. Шестоднев, с 46. ↑

[32] Вероятно крайбрежните градове като Анхиало и Девелт, построени и все още обитавани предимно от гърци и арменци, са имали по-висок жизнен стандарт, а в бившите имперски крепости във вътрешността на страната навярно са били запазени някои сгради. Червената църква във Филипопол по всяка вероятност датира поне от началото на IX в. Първите охридски църкви са от времето на Самуил. ↑

[33] По времето на Никита Акоминат (*Nicetas Acominatus*, р. 486). ↑

[34] Той е бил построен приблизително във формата на петоъгълник със средна дължина на страните 2 км. Големият дворец или Вътрешният град е заемал около 1/3 от цялата площ. Могат да се проследят стените на двата града, като тази на Вътрешния град е все още частично запазена. ↑

[35] Мраморът без съмнение е от Мала Азия. Симеон може би е обогатил запасите си при своите нападения на константинополските предградия. ↑

[36] Построена (според един ръкопис, съхраняван в Москва) през 907 г. ↑

[37] Днес се съхранява в музея в Преслав; според мен без съмнение е била изработена от местни майстори. Обстоятелствата на откриването ѝ ясно сочат, че е от времето на най-ранния манастир на това място, т.е. преди 900 г. от н.е. ↑

[39] За годината вж. по-долу. ↑

[40] *Annales Fuldenses*, р. 410. Пратеникът получил само една аудиенция и си заминал още на същия ден. През 896 г. е имало втора, по-успешна мисия, но е съмнително дали тя е имала голямо отношение към войната с България. (*Ibid.*, р. 413). ↑

[41] Доростол, или днешната Силистра. ↑

[42] *Vie de Luc le Stylite*, pp. 200–1. ↑

[43] *Leo Choerosphactus*. Ер. III, р. 381 (Симеон до Лъв). Император Лъв вярно предрекъл царуването на брат си и заради предсказанията си се ползвал с голям авторитет, откъдето дошло и произвицето му Философ. ↑

[44] *Ibid.*, Ер. V, р. 382 (Симеон до Лъв). Това било цялото писмо. ↑

[45] За съществуването на този данък знаем от отказа на Александър да потвърди споразумението, направено от Лъв

(*Theophanes Continuants*, p. 378; *Nicolaus Mysticus*. Ep. VII, p. 57). Той загатва, че дължимите данъци трябвало да бъдат изплатени. ↑

[46] *Leo Choerosphactus*. Ep. XVIII, p. 396 (до император Лъв). ↑

[47] В *De Administrando Imperio* (юс. cit.) търговските пътища са пресметнати от Солун. ↑

[48] Табари, у *Васильев*. Византия и арабы, т. И, Приложения, с. 11. *Дворник* (Цит. съч., с. 304—5) смята това известие за достоверно и споделя съмненията на *Маркварт* (*Osteuropäische Streifzüge*, pp. 517 ff.) относно сведенията за печенегите, дадени в *De Administrando Imperio*. *Дворник* се обосновава с това, че за тях не се споменава в *Аналите на Фулда*. Но по въпросите на дипломатията *Константин Багренородни* е най-надеждният автор на своето време. ↑

[50] *Anonymi Historia Ducura Hungariae*, p. XLI. ↑

[51] При отсъствието на каквито и да е определени сведения, най-добре е да приемем, че Симеон си запазил само Влашко, което след няколко години му било отнето от печенегите. Маджарите със сигурност завладели българските територии в Трансилвания и Панония. Молдава, където властта на Симеон не била достатъчно силна, вероятно паднала в ръцете на печенегите. ↑

[52] *Joannes Cameniates*. De Excidio Thessalonicae, p. 496. ↑

[53] *Joannes Cameniates*. Op. cit., pp. 569 ff., 574 ff.; *Vita Euthymii*, pp. 53—4; *Theophanes Continuatus*, p. 368; *Cedrenus II*, pp. 262—3. Историята е доста объркана. Само във *Vita Euthymii* (която обаче е един от най-авторитетните извори) се споменава, че Симеон носел данък за българите (наречен „φιλικήν δεξίωσιν“); останалите просто свързват Симеон с Родофил, който бил на път за Сицилия. Изглежда двамата пратеници са пътували заедно. Фактът, че Симеон е бил в Солун, показва, че това не е бил годишният данък за Преслав, а местен данък, който обаче се е плащал от Константинопол. ↑

[54] *Leo Choerosphactus*. Ep. XVIII, p. 396 (до император Лъв). ↑

[55] За това свидетелствуват двата погранични стълба, намерени край р. Нарис (22 км от Солун), на които стои годината 6412 от сътворението на света (904 от Р. Хр.). Стълбовете са били поставени от олгутаркан Теодор. (*Успенский*, в: *Известия Русского Археолог. Института в Константинополе*, т. III, с. 184 ел.). *Златарски* (*История*, I, 2, с. 340 ел.) посочва приблизително граничната линия, но въз основа на списъка на епархиите от времето на Пъв VI, което не е точно;

например, по това време Деветт се е числял към имперските епархии, макар че несъмнено е бил български град. Вероятно пзъцкото му население е спазвало гръцкия богослужебен ритуал и затова не е било подчинено на българския архиепископ, а направо на патриарха. ↑

[56] Тудор Доксов, с 32–3. ↑

[57] *Vita S. démentis*, р. 1236; *Житие св. Наума*, ред. Лавров, с. 41.

↑

[58] Маджарските предводители изгубили пътя и изобщо не се върнали (*Anonymi Historia Ducum Hungariae*, р. 46). *Нестор* (с. 19) споменава, че при това нахлуване маджарите стигнали до околностите на Солун. ↑

[59] *Theophanes Continuatus*, pp. 360 ff.; *Nicolaus Mysticus*. Ер. XXXII, pp. 197 ff.; *Vita Euthymii*, passim. Този епизод е разгледан по-подробно в книгата ми Етрегог Romanus Lecapenus, pp. 40 ff. ↑

[60] *Theophanes Continuatus*, pp. 377 ff.; *Vita Euthymii*, pp. 61 ff. ↑

[61] *Theophanes Continuatus*, р. 378. ↑

[62] *Ibid.*, р. 380; *Vita Euthymii*, pp. 69, 70. ↑

[63] *Nicolaus Mysticus*. Ер. V—VII, pp. 45—60 и най-вече pp. 53, 57. ↑

[64] Бунтът на Константин Дука, domestik на схолиите. ↑

[65] Според *Скилица* (Cedrenus, II, р. 282) и самият Симеон присъствувал на това пиршество, но в по-ранните хроники се казва, че там са били само синовете му (вж. бележките по-долу). Византийският етикет рядко допускал чужди владетели да влязат в Константинопол. Дори българският цар Петър, който се оженил за Мария Лакапина, бил допуснат в града само веднъж, за кратка среща (вж. по-долу, с 141), и то във Влахернския дворец, край самите стени на града. ↑

[66] *Theophanes Continuatus*, р. 385; *Logothete* (славянски превод), р. 126. ↑

[67] Плановете за женитба (които със сигурност водят началото си от тези преговори) съм разгледал в Приложение X.

Theophanes Continuâtes, р. 73. ↑

[68] Николай изобщо не я споменава в писмата си до Симеон, чак до възкачването на Роман Лакапин, когато разбираме, че Симеон от дълго време е настоявал за изпълнението ѝ. ↑

[69] *Theophanes Continuants*, р. 384. Управителят бил подтикнат от архиепископ Стефан (*Béés. Epidromai Boulgaron*, pp. 368—9). ↑

[70] *Nicolaus Mysticus*. Ep. IX, p. 76. ↑

[71] *Vita S. Lucae Minoris*, p. 449. Св. Лука живял в Патри 10 години и се върнал едва след смъртта на Симеон. Смятам обаче, че тези „десет години“ не трябва да се приемат буквално, тъй като през 917 г. (когато *Diehl. Choses et Gens de Byzance*, pp. 3—4. датира това нахлуване) българските войски били заети при Ахелой, а през 918 г. — в Сърбия. Струва ми се по-логично да се свърже това нахлуване с нападенията край Солун през 916 г. ↑

[72] *Nicolaus Mysticus*, loc. cit., p. 672. ↑

[73] *Theophanes Continuants*, p. 387. Относно успешната външна политика на Зоя вж. книгата ми *Emperor Romanus Lecapenus*, p. 53 и другаде. ↑

[75] *Theophanes Continuants*, pp. 388 ff.; *Cedrenus*, II, p. 286; *Zonaras* III, p. 465. У *Скилица (Cedrenus)* се казва, че тогава Лъв Фока се къпел и конят му, оставен без ездач, се подплашил и предизвикал паника сред войниците, които помислили, че военачалникът им е убит. Твърде вероятно е това да е истина. Ясно е, че войската е била заварена напълно неподготвена. *Лъв Дякон* (с. 124) разказва, че по негово време костите им още можели да се видят. В славянския превод на *Логотет* (с. 12) рекичката е наречена Тутхонестия. Неразумно е да се приема, че името Ахелой е дадено погрешно вместо Анхиало, само защото в Гърция има река Ахелой. ↑

[77] *Nicolaus Mysticus*. Ep. IX, p. 69. Той твърди, че никой не се е съветвал с него относно похода, но го оправдава. Той явно е смятал обаче, че няма никакви изгледи да се стигне до споразумение, и тонът му е много унил. ↑

[78] *Dandolo. Chronicum Venetum*, p. 198. ↑

[81] *Nicolaus Mysticus*. Ep. XCV, p. 301, писано до Роман още когато е бил кесар (между септември и декември 919 г.); Ep. XI, p. 84, до Симеон. ↑

[82] *Ibid.*, Ep. XIV, p. 100. ↑

[83] *Ibid.*, Ep. XVI, p. 112. ↑

[84] *Constantine Porphyrogenetus*, loc. cit., казва, че Павел бил управлявал три години. Но като се има пред вид последователността на събитията през тези години, би било по-правилно да се каже, че Павел е бил в третата година от управлението си. ↑

[85] *Nicolaus Mysticus*, Ep. XVII, pp. 113 ff. ↑

[87] *Theophanes Continuants*, p. 400. ↑

[88] *Nicolaus Mysticus*. Ep., pp. 125 ff. ↑

[90] *Ibid.*, loc. cit. ↑

[94] *Ibid.*, Ep. XXI, pp. 137 ff. ↑

[96] *Constantine Porphyrogenmtus*, loc. cit., p. 157 датира тези събития три години след бунта на Захарий. Оттук нататък моята хронология коренно се различава от тази на *Златарски* (Цит. съч., с 427 сл.), който отнася срещата между Симеон и Роман към 923, вместо към 924 г. ↑

[97] *Theophanes Continuatus*, p. 405; *Nicolaus Mysticus*. Ep. XXIII, pp. 149, 156. Той казва, че това е станало 17 или 18 години след победата на Лъв при Солун. Тъй като е пресмятал приблизително, спокойно можем да приемем, че всъщност годините са били 19. Той казва също, че императорите не нападали България само защото се съобразявали с неговите желания. ↑

[98] *Ibid.*, Ep. XXVII, p. 173. Предходните писма на Симеон, на които Николай отговорил (Ep. XXV—XXV, pp. 157 ff.), явно са били по-обнадеждаващи. ↑

[99] *Nicolaus Mysticus*. Ep. XXVIII, p. 176. ↑

[100] Според *Maçoudi* (*Prairies d'Or*, II, p. 14) през 923 г. „черните българи“ нахлули в Империята чак до „Фенедия“ на „Гръцко море“, където се натъкнали на арабски нашественици от Тарс. Ако, както не е изключено, Фенедия е бил някой гръцки град на Егейско море, черните българи би трябвало да са преминали през Балканска България. Но е невъзможно да се каже дали са дошли и в България като врагове или пък като съюзници на своите далечни родственици. Този набег изглежда е бил съвсем незначителен, макар че именно той е накарал проф. Васильев (*Византия и арабы*, II, с. 222) да смята, че Симеон е бил във връзка с арабите от Тарс. ↑

[101] Относно съображенията ми да посоча тази година вж. книгата ми *Ещрегог Romanus Lecarpnus*, pp. 246 ff. Там съм пропуснал да спомена довода на *Златарски*, който изчислява датата според годината от сътворението на света, посочена в хрониката на *Нестор*, която, пресметната по българското летоброене (с което съм съгласен), е 923. Но не виждам защо именно годината, дадена от *Нестор*, а не от някой друг, трябва да е вярната, след като той е сгрешил дори и

индикта. Мисля, че тази версия се опровергава от наличните косвени доказателства. ↑

[102] *Cedrenus*, II, p. 536. Не е посочена дата, но това явно е било непосредствено преди похода от 924 г. ↑

[105] Според *Николай*, Симеон бил надхвърлил шестдесетте (Ер. XXIX, p. 151, писано през зимата на 923—4 г.). ↑

[106] Речта е цитирана изцяло в книгата ми *Emperor Romanus Lecapenus*, p. 92. ↑

[107] *Theophanus Continuatus*, pp. 405—7; *Georgius Monachus*, pp. 898—9; *Georgius Hamartolus*, pp. 824 ff., etc.; *Nicolaus Mysticus*. Ер. XXX, XXXI, pp. 185 ff. ↑

[108] *Romanus Lecapenus*. Ер. I, II (ed. Sakkelion, pp. 40—5); *Златарски*. Писмата на Романа Лакапина, с. 8 ел., 10 ел. Имената на черноморските крепости изобщо не се споменават. Най-простото разрешение е да се приеме, че става дума за Агатопол и Созопол, които по всяка вероятност са били превзети от Симеон през 924 г. или по друго време след 917 г. Но аз съм склонен да смятам, че Девелт и Анхиало са били върнати на Империята през 927 г. (вж. по-долу, с 140) и е възможно да са били споменати и сега. Това би обяснило победително защо Симеон е предпочел да се лиши от богати дарове, пред това да се откаже от тях. Агатопол и Созопол не били ценни за него, но от Девелт предприемчивият неприятел лесно можел да нанесе удар на Преслав. ↑

[109] „Βασιλεύς καὶ αυτοκράτωρ τῶν Ῥωμαίων καὶ Βουλγάρων“. ↑

[110] *Romanus Lecapenus*. Ер., loc. cit. ↑

[111] *Innocentius III Papa*. Ер. CXV, pp. 1112—3 споменава, че Симеон, Петър и Самуил поискали и получили царски корони от Рим. *Farlati*. *Vlyricum Sacrum*, III, p. 103, разказва за мисията на Мадалберт. При завръщането си Мадалберт свикал събор в Сплет през 927 г. Вж. по-долу, с 139. ↑

[112] *Nicolaus Mysticus*. Ер. XXX, XXXI, pp. 185 ff.; *Theophanes Continuatus*, p. 410. ↑

[113] Думата „цар“ произлиза от „кесар“, но вероятно славяните са я възприели от Запада по времето, когато кесар или кайзер е било равно на император. В Константинопол това е била по-ниска титла. ↑

[115] Вж. *Bees*. Ор. cit., passim, който цитира едно житие на св. Петър Аргоски. Той несъмнено с право отнася към този период

нападението над с. Галаксиди (на залива Лепанто), което било извършено по времето на „император Константин Роман“ — т.е. императорите Константин VII и Роман I. *Sathas. Chronique de Galaxidi*, отнася нападението приблизително към 996 г. (вж. по-долу, с 257, бел. 31), но като се имат пред вид имената на императорите, доводите му са неубедителни. ↑

[116] *Constantine Porphyrogenetus*. Op. cit., pp. 157—8. Пълководци във втория поход били Книн, Имиик и Ицвоклия. Не се споменават дати, но изглежда годината е била 925—926. ↑

[117] *Constantine Porphyrogenetus*. Op. cit., p. 158; *Georgius Monachus*, p. 904. *Продължителят на Теофан*, чийто разказ е писан по-късно, свързва войната със смъртта на Симеон (вж. с 139). Войната с Хърватско явно се е водила скоро след завладяването на Сърбия, вероятно през същата година, тъй като Мадалберт със сигурност е успял да възстанови мира преди втория Сплетски събор (927 г.), и както изглежда, преди Симеоновата смърт (май 927 г.). Безсмислено е да се обяснява войната със сключването на някакъв гръко-хърватски съюз, както правят *Дринов* (Южные славяне и Византия, с. 53), *Златарски* (История, I, 2, с. 500) и др. През тези години Константинопол не е бил в отношения с Хърватско, иначе Константин Багренородни несъмнено би споменал Томислав. (Не мога да се съглася със съвременните хърватски историци, които твърдят, че Константин е знаел за него, но под друго име, тъй като в такъв случай Константин трябва да е знаел и бъдещето с година или повече напред; вж. книгата ми *Emperor Romanus Lecapenus*, pp. 208 ff.) Симеоновата грандомания е напълно убедителна причина за войната. При самодържците, особено у народи, наскоро изоставили варварството, е често срещано явление да бъдат замаяни от властта си и да стигнат до състояние, граничещо с безумие. За името Алогоботур вж. с 212. ↑

[118] *SiSio. Prirucnik*, p. 222; *Farlati*, loc. cit. ↑

[119] Гръцката дума, с която наричали този двойник, била „στοιχείον“ ↑

[120] *Theophanes Continuatus*, p. 412. Там се казва, че Симеон предвождал лично войската си при разгрома ѝ в Хърватско, че едва спасил живота си и починал скоро след завръщането си. За съжаление никой от по-старите хронисти, например *Georgius Monachus*, p. 904,

или *Logothete* (славянски превод), р. 136, не споменава историята за „στοιχείον“. ↑

[121] *Theophanes Continuatus*, loc. cit. У всички хронисти се казва, че Иван и Вениамин „вече носели български облекла“. Смисълът на този израз е твърде неясен. Тук вероятно „българско облекло“ се противопоставя на „ромейското“ облекло на царя, и двамата му братя са го носели в знак на неодобрение към политиката на Петър. ↑

[122] *Vita S. Mariae Novae*, р. 300, където се споменава, че походът е бил придружен с изключителни варварства. ↑

[124] *Constantine Porphyrogenetus* (*De Administrando Imperio*, pp. 87—8) не одобрявал брака; според него Роман го бил допуснал поради своята необразованост и това не бивало да се повтаря повече. Но всъщност с него се създад прецедент. Двете внуци на Константин сключили подобни бракове — едната със западния император Отон II, а другата — с руския княз Владимир. ↑

[125] *Theophanes Continuatus*, р. 413. ↑

[126] *Constantine Porphyrogenetus* (Op. cit., р. 79), говорейки за русите, които пътували по море покрай черноморския бряг до Константинопол, казва, че от Дунава те „καταλαμβάνουσιν εἰς τὸν Κωνοπᾶν, καὶ ἄλλα τοῦ Κωνοπά εἰς Κωνοταντίαν εἰς τὸν ποταμὸν Βάρνας (Варна), καὶ ἀπὸ Βάρνας ἱρχονται εἰς τὸν ποταμὸν τὴν Διτζίναν ἀπὲρ πάντα εἰσὶ γῆς τῆς Βουλγαρίας. Ἀπὸ δὲ τῆς Διτζίνας εἰς τὰ τῆς Μεσημβρίας μέρη καταλαμβάνουσιν. . .“. От това става ясно, че цялата брегова линия от р. Дицина северно от Месемврия принадлежала на Империята, с изключение може би на Девелт, който обаче не бил на пътя на русите. Според *Златарски* (Цит. съч., с 525) границата е останала същата, както през 896 и 904 г. с единствената разлика, че Империята отстъпила Агатопол, Созопол и Девелт. Той не цитира извори и не е ясно на какво се основава това твърдение. ↑

[128] *Cedrenus*, II, р. 346. На този въпрос се връщам по-долу с 155. ↑

[130] Както изтъква *Златарски* (Български архиепископи-патриарси), единствено по този начин може да се обясни *Списъкът* на българските архиепископи, в който Дамян Дръстърски е посочен като първи независим патриарх, признат за такъв от Роман Лакапин и живял до нашествието на Йоан Цимисхи, както и *Синодикът* на цар

Борис, в който Леонтий, Димитрий, Сергей и Григорий се посочват като преславски патриарси. Малко вероятно е Дамян да се е задържал на поста си 45 години. Навярно той е умрял по-рано и след смъртта му царят е върнал патриаршията в Преслав, но Константинопол никога не признал преславските патриарси. ↑

[131] Че Роман е признал титлата именно сега се доказва от думите, почти едни и същи у всички хронисти, че Мария тържествувала от предстоящата си женитба с един „Βασιλεύς“. Пособният въпрос дали титлата е била отнемана (повдигнат в *De Ceremoniis*) е разгледан в Приложение XI. ↑

[132] *Liudprandus. Legatio*, p. 186. ↑

[133] Демонстрацията на Георги Сурсувул в Тракия през 927 г. била съвсем безрезултатна, а през 931 г. българите дори не направили опит да се противопоставят на въстанието в Сърбия. ↑

[134] Оттук и Симеоновите грижи за търговията в началния период на управлението му; той дори повел война, за да защити търговските интереси на България. ↑

ГЛАВА II

БОЖИ ХОРА И ХОРА НА ОРЪЖИЕТО

В продължение на 40 години — необичайно дълъг за Балканите период — тук царял мир. Но той не бил изпълнен с щастие и спокойно благоденствие; това бил мир, роден от изтощението. България не воювала, защото не била в състояние да воюва, а правителството в Константинопол било погълнато от грандиозни планове далеч на изток. И така годините минавали, раздвижвани от време на време от набези и бунтове, на които никой не правел опит да се противопостави. Външнополитическата история на България по времето на Петър навява само униние.

Но можело да бъде и по-зле. Освен откъм Империята, границите били сигурни — планините охранявали България от славянските народи на запад, а Дунав я пазел от маджарите и печенегите. Основният принцип във външната политика на Петър бил да поддържа добри отношения както с Империята, така и с печенегите. Взеизвестно било, че който е в съюз с печенегите, е непобедим, защото те всявали ужас у всички — дори и маджарите треперели пред тях. Но влошаването на отношенията с Империята лесно можело да доведе и до конфликт с печенегите. Ако се стигнело до подкупи, Империята била в състояние да плати по-добре от България, а България се намирала в съблазнителна близост до земите на печенегите. Дори по времето на Симеон страната била спасена само поради некомпетентността и продажността на имперските сановници. А сега опасността била далеч по-голяма. И така, българите безропотно търпели безцеремонното отношение на императора и това се дължало както на съзнателно провежданата политика, така и на влиянието на царицата-гъркиня.^[1]

А Роман действително често се отнасял твърде враждебно към съпруга на своята внучка и, както изглежда, от време на време дори отказвал да го нарича с царската му титла. През 933 г. сръбският княз Чеслав избягал от български плен и се върнал в Сърбия. Завръщането му окуражило всички сръбски изгнаници да напуснат убежищата си и

да се сплотят около него, за да си върнат княжеството. Откакто била завладяна от българите седем години по-рано, страната пустеела и сега пред Чеслав стояла тежката задача да я възроди. Но дори и Петър да имал някакви изгледи да смаже въстанието, те били провалени от действията на императора. Роман не само насърчавал Чеслав, като му подарявал одежди и други полезни и ценни вещи, но поел и върховната власт над новата държава. Петър трябвало да се примири със загубата на Сърбия.^[2]

Останалата част от външнополитическата история на България през онова време представлява низ от нашествия на различни народи, които преминавали оттук на път за Константинопол. През април 934 г. маджарите извършили голям набег на Балканския полуостров. Крайната им цел бил Константинопол, но те се възползували от преминаването си през България. Подробностите не са достигнали до нас, но както изглежда, те се спуснали до Девелт и взели толкова много пленници, вероятно най-вече българи, че една робиня можела да бъде купена само срещу копринена дреха.^[3] През април 943 г. маджарите отново преминали през България на път към Тракия. Не знаем доколко са пострадали българите този път, тъй като Империята веднага сключила примирие.^[4] През 944 г. България отново била нападната от печенегите, подтикнати този път от руската жажда за мът. Целият този епизод показва колко печална роля играела сега България. Русите, чиято столица бил Киев, непрекъснато увеличавали могъществото си. Те били многобройни и контролирали големия търговски път от Балтийско до Черно море. През 941 г. те преодолели печенежката преграда, за да атакуват Константинопол по море. Но макар че императорът прекарал доста безсънни и тревожни нощи, те претърпели тежко поражение. Техният княз Игор жадувал за отмъщение. През 944 г. той склонил печенегите да се присъединят към новия му голям поход по суша. Когато научили за това, българите изпаднали в паника и пратили предупреждение в Константинопол. С обичайното си благоразумие император Роман веднага изпратил на Дунава свои хора, натоварени с дарове, и успял да се споразумее с русите. Но печенегите не искали да се откажат от обещания им набег. Те преминали реката и нахлули в България, където вилнели и плячкосвали на воля. Всички били доволни, с изключение на българите, но те не влизали сметката. Това унижително преживяване

било последвано от няколкогодишно затишие. Но през 958 г. маджарите дошли отново, а след това още веднъж през 962 г.^[5], докато накрая през 965 г. Петър не си спомнил за обичаите на предците си и не потърсил съюз с великия германски крал Отон, за да ги обуздае.^[6]

Трудно е да се каже колко пострадала България от тези нападения. Днес знаем за тях само защото те засегнали Империята и така били в полезрението на гръцките хронисти. Може би е имало и други, насочени единствено срещу България.

За тази отчайваща безпомощност спомагало и вътрешното състояние на страната. Симеон, макар и да водил катастрофална политика, бил достатъчно велик и напълно олицетворявал стремежите на своя народ, за да го увлече изцяло след себе си, без да сръдне неподчинение. При Петър България се разпаднала на враждуващи групировки. По характер той бил миролюбив и набожен, не бил добре със здравето^[7], а освен това бил поел управлението твърде млад — по всичко личи, че след сключването на мира Георги Сурсувул се е отказал от регентството. Петър не бил достатъчно силна личност, за да държи в подчинение и да управлява един народ, разочарован и разединен от пораженията си. В по-стари времена ханът поддържал своето положение, като противопоставял славянското селячество на прабългарската аристокрация. Петър не успял да направи дори и това. През неговото царуване дворцовата партия се превърнала в изолирана клика, на която останалата част от страната не се доверявала. Освен правителството в Преслав, тя вероятно е включвала търговците (естествено, привърженици на мира) и сановниците и несъмнено е била под влиянието на царица Мария-Ирина, която, ако изобщо е притежавала поне част от характерните черти на семейството си, навярно лесно се е налагала над своя хрисим съпруг. Знаем, че е поддържала тесни връзки с Константинопол, като в началото често го посещавала, макар че след смъртта на баща ѝ Христофор, през август 931 г., отишла там само още веднъж заедно с три от децата си.^[8]

Прабългарската аристокрация, така често потъпквана от хановете, все още не била изчезнала, въпреки че по това време навярно вече е била изгубила етническата си обособеност, говорела е славянски език и е била подсилена от по-влиятелните славяни. Сега тя излязла на политическата сцена в ролята на военна групировка. Недоволството ѝ от двореца се проявило още в началото на царуването на Петър, през

929 г., когато той разкрил заговор, целящ да постави на престола брат му Иван. Заговорът бил осуетен, а замесените в него боляри — сурово наказани. Самият Иван бил затворен и заставен да облече монашеско расо. След това Петър известил Константинопол за щастливото избавление. Но император Роман решил да извлече полза от случилото се. В Преслав дошъл негов пратеник и по някакъв начин, несъмнено срещу голям подкуп, освободил княза-съзаклятник. Иван получил дворец в Константинопол и много скоро императорът уредил да бъде освободен от монашеския обет и го оженил за една арменка. Императорските дипломати обичали да държат в ръцете си претенденти за чужди престоли.

Сега Роман можел да използва Иван като заплаха срещу Петър.^[9] След този провал военната групировка се спотаила, докато към края на Петровото царуване не завзела властта.

Народът също бил неспокоен. От време на време той проявявал недоволството си чрез открити беззакония, пример за което е кариерата на един друг от братята на Петър. Първородният Симеонов син Михаил не можел да намери покой сред манастирските стени, където го бил затворил баща му. Някъде около 930 г. той избягал и се отправил към планините в западната част на България, където към него се присъединили голям брой недоволни славяни. Михаил заживял там като разбойнически главатар, а след смъртта му неговата дружина продължила да действа и била достатъчно силна и дръзка, за да се осмели да прави внезапни набези в Империята и дори да плячкоса град Никопол.^[10] Подобни разбойнически дружини вероятно е имало из всички западни области.^[11] Но недоволството на основната част от народа се изразило в много по-различна и по-сериозна форма.

Хората, които са разочаровани, уморени и несигурни в бъдещето, често търсят утеха в религията. Така станало и с българите. След Симеоновите войни цялата страна била залята от религиозна вълна. Един от първите, които тръгнали по този път, бил самият цар, прочут с набожността си и с усърдието си да открива светци. Много от поданиците му го последвали. Към манастирите се стичали тълпи от желаещи да надянат монашеското расо; други се стремели към още по-голяма святост и ставали отшелници, за да прекарат живота си в сурови лишения. Пръв сред тях бил един пастир, наречен Иван, който под името св. Иван Рилски се превърнал в светец-покровител на

България. Дълги години Иван Рилски живял като свят човек в хралупата на един дъб, докато накрая дъбът рухнал и той трябвало да се пресели в една пещера високо в Рила планина. Славата му се разнесла нашироко и веднъж царят, който бил на лов в тези места, си направил труда да открие убежището му и да го посети. Петър бил раздразнен от една проповед, която светецът бил отправил към ловците му. Но след като се срещнал с него очи в очи, той бил дълбоко впечатлен от неговата святост и на драго сърце го взел под покровителството си. Когато през 946 г. Иван умрял, тялото му било погребано тържествено в Сердика (София), но по-късно било върнато обратно в планината, в големия манастир, който днес носи неговото име.^[12]

Но тази религиозна жар имала и друга страна. В най-изопачена форма тя се проявила у собствения брат на царя, Вениамин — единственият, който останал настрана от политическите интриги. Вениамин посветил живота си на черната магия и станал толкова изкусен магьосник, че по своя воля можел да се превръща във вълк ли в каквото животно си пожелае.^[13] Много от сънародниците му проявявали прекомерен интерес към гадателството и нечистите сили^[14], но малцина можели да се надяват да достигнат неговата вещина. Затова, а може би и защото бил твърде отблъскващ, Вениамин, не успял да привлече голям брой последователи. Далеч по-влиятелен и опасен, както в политическо, така и във верско отношение, бил един скромнен поп или селски свещеник на име Богомил.

Поп Богомил, най-значителният еретически водач в цялото Средновековие, е фигура, забулена в неизвестност. Не можем да кажем къде и кога е живял, нито дори точно кой е бил. Единственото, което знаем, е че „в годините на правоверния цар Петър в българската земя. . . се яви поп на име Богомил, . . . който пръв начена да проповяда ерес в българската земя“^[15]; че според обичая на своята секта да се приема второ име, той се наричал и Йеремиа; че му се приписват няколко притчи и проповеди и че неговата ерес процъфтявала преди 956 г. Доста трудно е да се открие дори и същността на идеите, които самият той е проповядвал. От произведенията на богомилите, както са наричали последователите на поп Богомил в Източна Европа, не се е запазило нищо, освен няколко приказки и легенди за библейски лица или светци, а също и някои проповеди — толкова посредствени, че в

тях трудно се долавя и следа от ерес.^[17] По-подробни сведения за богомилските възгледи и обреди сме принудени да търсим в произведенията на техните врагове, но дори и повечето от тях са от по-късно време, а за един-два века ересите, както и официалните религии, могат да се изменят и да развият своите догми. Има обаче и две изключения — два документа, написани против самия Богомил или докато още е бил жив, или скоро след смъртта му.

Константинополският патриарх Теофилакт Лакапин, чичо на царицата — духовник, който можел да се види по-често в конюшните, отколкото в църквата, — дотолкова се разтревожил от разпространяването на богомилската ерес, че писал за това на цар Петър, вероятно около 950 г. През 954 г. Теофилакт претърпял тежка злополука по време на езда, която го направила инвалид за последните две години от живота му.^[18] Теофилакт настоявал всички разпространени ереси да бъдат анатемосани и затова не разграничил павликянското учение от това на Богомил, но някои от думите му ясно се отнасят единствено към богомилите. За нас обаче е по-важно едно значително по обем произведение, написано вероятно около 975 г. от един български духовник на име Козма и насочено изцяло против богомилите.^[19]

От сведенията на Теофилакт и Козма, както и от всички по-късни свидетелства, пред нас се оформя една фундаментална доктрина. Богомилската ерес била, както я наричали по онова време, манихейска^[20], въпреки че с учението на Манес я свързвала само общата дуалистична основа. Богомилите били откровени дуалисти; те противопоставяли Бога и Сатаната, доброто и злото, светлината и мрака, духа и материята, и признавали двете сили за равни, макар че, както изглежда, вярвали в победата на Бога.^[21] Дуализмът винаги е бил естествено и привлекателно учение, но поп Богомил го възприел от павликяните, заселили се в границите на България. Те били арменска секта, която довела до крайност дуализма, заложен в Новия завет, осланяйки се изцяло на онези думи в Евангелието от Йоана (12:31 и 14:30), наричащи дявола „князът на този свят“. Те отхвърляли тайнствата на православната църква, не признавали дори арменската монофи-зитска църква и имали свои собствени обреди и своя църковна организация.^[22] Те отдавна причинявали неприятности на Империята, като от време на време дори образували политически независими

общини.^[23] Едно от средствата за борба с тях било преселването им в Европа и най-вече в Тракия. Но това не охладило техния плам и по времето на Борис проповедниците им вече действували в България.^[24]

Но павликяните били образована секта, добре запозната с теологията. Геният на Богомил се проявил в това, че той приспособил тази сложна арменска религия към нуждите на европейското селячество. Той вероятно е проповядвал павликян-ството така, както го е разбирал.^[25] Но все пак учението му било нещо ново и дотолкова добре съобразено с целите си, че преди да изминат и два века, то се разпространило чак до планините на Испания. Освен в дуализма, изглежда богомилите са вярвали още и в това, че Богородица не е Дева Мария, дъщеря на Йоаким и Ана, а че Христос произлиза от Горния Йерусалим и че животът и смъртта на Христос са илюзия, тъй като Бог никога не би се вселил в нещо толкова греховно като едно тяло от плът и кръв; те отхвърляли Стария завет — както Мойсеевия завет, така и пророците, а от молитвите признавали само „Отче наш“; те не се кръстели, защото според тях това било неуместно напомняне за кръстното дърво, на което бил страдал Бог. Що се отнася до Сатаната, наричан Сатанаил или Самаил, имало две мнения: или че той винаги е бил нечестив, или че е паднал ангел. Първото схващане принадлежало на павликяните и водело началото си от зороастризма; тръгнало от павликянските селища, то изглежда се е радвало на значителна популярност на Балканския полуостров, особено в гръцката му част. Второто схващане било проповядвано от самия Богомил.^[26] Имало и мнения, че Сатаната е по-старият или по-младият Божи син, брат на Христос. По същия начин се раздвоявали и възгледите им за произхода на Адам и Ева, появили се на този свят през 5500 г. преди Христа. Според някои те били паднали ангели, превърнати в човешки същества, според други били създадени от Бога или пък от Сатаната. Твърдяло се също, че Ева била изневерила на Адам: Авел бил неин син от Адам, но тя родила Каин и една дъщеря, Каломела, от Сатаната. Въз основа на тези вярвания бил създаден цикъл от популярни легенди. Смята се, че самият поп Богомил се е произнесъл по такива въпроси, като „от колко части Бог сътвори Адам“, „как Исус Христос станал свещеник“ и „как Исус орал земята“. Възможно е също така той да е авторът и на историята, в която се разказва как св. Сисиний срещнал

дванадесетте дъщери на цар Ирод на бреговете на Червено море и те му казали, че са дошли, за да донесат болести на света.^[28]

Дотук богомилската ерес, макар и да подкопавала официалната религия, нямало с какво да обезпокои светските управници. Но една вяра, която учи, че всичко материално е творение на злото, неизбежно поражда сериозни социални последици. Много от порядките на богомилите били достойни за уважение. За разлика от правоверните българи, които ден и нощ танцували, пиели и пеели под звуците на своите гусли, те били скромни, сдържани, мълчаливи и бледи от постене. Те никога не се смеели на глас и не празнословели; според тях яденето и пиенето били „от лукавия“, затова се хранили съвсем умерено и не докосвали нито месо, нито вино. Но когато се затваряли по домовете си, за да се молят непрестанно по четири дни и нощи^[29], господарите им навярно не са били особено доволни. Нещо повече, тъй като били убедени в греховността на тялото си, те твърдо се противопоставяли на брака и на другите не така законни способности за продължение на рода. И наистина, те така упорито странели от жените, че при по-късните им последователи във Франция, често наричани бугри заради българския произход на учението им, това поведение възбуждало подозренията на правоверните християни. А в своя английски превод името им все още е запазило значението си на порочност. Поп Богомил не можел да очаква от всички свои последователи да се откажат от продължението на рода си. Затова, следвайки практиката на павликяните, той отделил някои от тях, известни като „съвършените“, чието въздържание от полови сношения било пълно, а от телесната храна и удобства — дотолкова, че да не умрат. Те били аристокрацията на богомилите и духовно по-несъвършените им братя се грижели за тях.^[30] Демократичните инстинкти на богомилите ги правели противници на всякаква власт. Отначало те дори нямали обособено духовенство: Богомил и главните му ученици — Михаил, Тодор, Добри, Стефан, Василий и Петър — нямали официално звание; по-късно обаче богомилите явно са признали сановете дякон, поп и епископ^[31], а през XIII в. в България съществувал и духовен властелин, известен из целия християнски свят като Черния поп.^[32] Но онова, което превърнало богомилите в неизбежна заплаха за държавата и наложило преследването им, било убеждението, произтичащо от тяхната неприязън към всичко,

принадлежащо на временния свят, че не е угодно Богу слугата да работи за своя господар или поданикът — за своя цар.^[33]

Методите и мащабите на гоненията, предприети от правителството срещу тази опасна ерес, не са ни известни — както и повечето подробности от българската история през онези години. Патриарх Теофилакт бил препоръчал намесата на светските власти за смазването на ереста и съветът му несъмнено е бил последван. Но богомилството било вяра, заради която нейните последователи биха. минали през всякакви мъчения, и то непрекъснато увеличавало силата си. За успеха му много спомогнала политическата и социална атмосфера в страната. То било израз на недоволството на по-бедните слоеве — славяните, които носели демократизма в кръвта си. Народът отдавна бил враждебно настроен към аристокрацията, която в по-голямата си част все още му била чужда — по произход, макар вече не и по език. Народът бил изгубил досега си и със своя стар съюзник, хана, който сега, в ролята си на цар, смело подражавал на самодържавието и разточителството на Новия Рим. Правверните български свещеници разочаровали народа; те вероятно са били оръдия на двореца, чиито интереси защитавали. Освен това, за разлика от гърците, които отначало заслепили българите със своята култура и ученост, обикновените български свещеници били лениви, покварени и само в малка степен по-образовани от своите паства (богомилите ги наричали „слепи фарисеи“), а по-висшите духовници били откъснати от народа. Контрастът между тях и „съвършените“ богомили бил внушителен; по същия начин обикновените богомили — както бил принуден да признае и Козма — само печелели от сравнението с правверните миряни. Нямало нищо чудно в това, че най-будните измежду угнетените и обезверени селяни смятали този свят за свърталище на злото, а всичко материално — за творение на Сатанаил, и последвали поп Богомил, който бил един от тях и ги разбирал. А вяра като тази, така добре пригодена към нуждите на своето време, не можела да остане задълго затворена в пределите на България. Тя се разпространила на юг до самия Константинопол и из провинциите на Империята; на запад до Сърбия, Босна и Хърватско и чак до Ломбардия и Алпите, където намерила своя втори дом в земите на Лангедок, между Северните и Пиренеите, докато накрая тази клета земя

не била пречистена от кървавата баня на Дьо Монфор и огньовете на св. Доминик.^[34]

Но историята на богомилите във Франция и Италия през следващите векове, както и пагубното им влияние на Балканите, което щяло да продължи чак до отоманското нашествие, е извън обсега на тази книга. По времето на Петър и в годините непосредствено след неговото управление богомилите не били достигнали върха на славата си, но въпреки че действували незабележимо и скромно, дейността им била като червей, разяждащ сърцето на България. Залезът и падането на Първата българска държава до голяма степен се дължали на неуморния труд и нарастващата сила на поп Богомиловите последователи.

Във всичко останало животът на България при царуването на Петър изглежда преминал без особени събития. Вероятно с възстановяването на мира търговията се възродила и процъфтяла, а несъмнено са били разработвани и мините. Из пялата страна се строели църкви, дворци и манастири, въпреки че нито една запазена до днес сграда не може да се отнесе със сигурност към онези години. За изкуствата не знаем никакви подробности — нищо не е стигнало до наши дни. Литературата била на мода — презвитер Козма горчиво се оплаква, че всички пишели книги и никой не ги четял. Повечето от тези книги били преводи на гръцки религиозни и белетристични творби, но съчинението на самия Козма показва напредъка на славянската литература през втората половина на века. То не само било първото значително оригинално произведение, написано на български език, но и се отличавало с далеч по-голяма зрялост на формата и гъвкавост на езика в сравнение с творбите, създадени по Симеоново време — от Храбър или пък Йоан Екзарх.^[35] А богомилите поставили началото на народната литература, като разказвали легенди, които рано или късно били записвани. Те също в повечето случаи били преводи или преработки на гръцки съчинения; в някои дори се откриват следи от индийската митология. Но имало и оригинални творби. Независимо от тази дейност обаче общото равнище на културата и бита било ниско. Дори и в двореца то вероятно не отивало много по-далеч от мебелировката и украшенията, които царицата-гъркиня донасяла от пътуванията си до дома. Когато след смъртта ѝ нейните дъщери посетили Константинопол, те пътували не в носилки като всяка знатна

дама в Империята, а в коли, чиито колела били обковани с остри шипове. Българският пратеник в Константинопол през 968 г. бил още по-нецивилизован: той си бръснел главата като унгарец, пристягал гащите си с меден колан и изобщо не се миел. Кремонският епископ Лиудпранд, пратеник на Отон I, не бил на себе си от гняв, че подобно създание трябва да има предимство пред него — при това самите северни италианци през X в. не били особени привърженици на хигиената.^[36] Но вероятно този пратеник е бил представител на военната групировка — болярин, който презирал упадъчните увлечения в царския двор към телесната чистота.

Така в продължение на четири десетилетия България живяла в тягостна пародия на мир. Най-сетне през 965 г. царица Мария-Ирина, достойна за името си предводителка на миролюбивата групировка, починала. С годините характерът на Петър съвсем не предобивал твърдост. Лишен от умиротворяващото въздействие на жена си, той почти веднага попаднал под влиянието на войнствено настроените боляри, които го съветвали да покаже пред Константинопол смелост и нападателност. А там нещата се били променили. Симеоновият противник, император Роман Лакапин, отдавна бил свален и умрял като покаял се монах. Константин Багренородни, който възстановил законното си положение, също бил вече мъртъв. Дори и синът му — вторият Роман, внук на стария Лакапин — бил умрял. Сега короната на Империята официално принадлежала на две малки момчета, синовете на Роман II — по-малкото и слабоволево дете, наречено Константин, и по-голямото, на име Василий, което по-късно щяло да получи прозвище, ужасно за слуха на всеки българин. Тяхната майка, прекрасната императрица Теофанб, помнейки съдбата на Зоя Карбопсина, си била осигурила властта чрез втори брак: неин съпруг станал главнокомандуваният имперските войски Никифор Фока, внук на първия Никифор Фока и племенник на жертвата от Ахелой. Благодарение на бойната си слава и на тази женитба, сега Никифор седял здраво на имперския престол заедно с доведените си синове — като съимператор и регент на Империята.

Щяло да е по-разумно да не се предизвиква война-император, който бил извоювал Крит от неверниците и жънал победа след победа на изток. Но българите се надявали, че Никифор ще бъде прекалено погълнат от действията си срещу сарацините и лесно ще отстъпи пред

исканията на България, ако тя прояви достатъчно воинствен дух. И така, когато Никифор се завърнал в Константинопол, за да прекара зимата на 965—966 г., след като току-що бил превзел Тарс, при него се явили пратеници на царя, за да получат „обичайния данък“.^[37]

Ставало дума за стария данък, който според договора от 927 г. Империята се задължавала да плаща, докато е жива българската царица. Настояването на Петър да го получи и след смъртта ѝ било неоправдана и агресивна проява, а да бъде наречено „данък“ нещо, което на практика представлявало зестра, изплащана на части, било непостъпително оскърбление. Аудиенцията била кратка и мъчителна. Никифор бил разярен. Той риторично запитал баща си, кесаря Варда, какво означава това искане на данък от ромейски император. След това залял пратениците с порой от обиди, наричайки народа им беден и мръсен, а царя им — облечен в кожи княз.^[38] Отказът му бил категоричен; обсипани с оскърбления и от по-нископоставените придворни, злощастните пратеници били прогонени далеч от очите на Негово императорско величество.

Това бил почти безпрецедентен случай в историята на имперския етикет; той можел да се сравни единствено с начина, по който Александър приел Симеоновите пратеници през 913 г. Но Петър не бил Симеон, нито пък Никифор — Александър. Яростта му била истинска, а не плод на пиянско перчене и не останала само на думи. Той веднага потеглил с голяма войска към границата и дори превзел няколко от българските крепости, които още охранявали пограничния вал Еркесия. Но Никифор нямал желание да навлиза в България, тази опасна страна, където толкова много имперски първенци и войници били намерили смъртта си. Освен това го чакали още войни на изток. Той решил да се справи с България по по-лесен начин, подсказан му от традициите на византийската дипломация. Русите били силен, енергичен народ и се намирили близо до България; те можели да свършат работата вместо него. Но за момента от това нямало нужда. Петър изпаднал в ужас от резултатите на воинствената си проява. Той побързал да помоли за мир, като оттеглил, както може да се предположи, искането си за „данък“ и предал двамата си сина, Борис и Роман, като зложници на императора. Последното не било толкова уничително, колкото изглеждало — подобно на Симеон, двамата младежи просто отивали да се изучат в Константинопол —

единственото място, където можели да получат образование, достойно за цивилизовани царски синове. А това, че там щели да бъдат във властта на императора, било от второстепенно значение.

Този случай накарал Никифор да се замисли. Близо 40 години Империята пренебрегвала България. Но България не била изгубила войнствения си дух. Възпирало я само изтощението, но ако ѝ се предоставело достатъчно време да се съвземе, ерата на Симеон можела да се възроди. Никифор продължил преговорите си с русите.^[39]

При русите бил изпратен патрицият Калокир, син на главния управител на Херсон — имперската колония на Кримския полуостров, която била отправна точка за повечето военни действия в степите. Калокир, прекарал по-голямата част от своя живот в родната си област, бил отлично подготвен да преговаря със съседните варварски племена, тъй като добре познавал езика и порядките им. Нещо повече, той носел със себе си сума, внушителна дори и за онези времена, когато били подкупвани на едро цели народи — 1500 литри злато. Владетелят на русите, езическият варяжки княз Светослав, лесно се поддал на подкупите и ласкателствата на имперския пратеник. Той бил младеж, съвсем наскоро освободен от попечителството на своята строга майка-християнка, Великата княгиня Олга. Светослав вече бил водил успешни войни срещу съседите си от степите, бил амбициозен и горял от желание да се прояви още по-добре. През лятото на 967 г. русите били готови да нахлуят в България.

През юни 967 г. император Никифор се отправил към границата, за да направи преглед на укрепленията — разумна мярка, предвид на войната, която скоро щяла да се развихри отвъд тях. Същевременно той искал да успокои съвестта си за това, че е насъскал народ от варвари и езичници слещу една християнска държава, с която бил в мирни отношения. Затова от границата той писал на царя, обвинявайки го, че така често е позволявал на маджарите да минават Дунава и да проникват в Империята. Петър нямал какво да отговори. Той на драго сърце би предотвратил набезите на маджарите в собствената си страна, ако бил достатъчно силен. Но когато те вече нахлуели, той, естествено, ги насърчавал да се прехвърлят колкото е възможно по-бързо в земите на някой друг владетел. Отговорът му неизбежно бил незадоволителен и така Никифор можел да се смята за оневинен. Уверен, че русите ще

свършат добре работата си, той отново насочил вниманието си на изток.

През август Светослав, заедно с Калокир, минал Дунава начело на 16-хилядна армия. Българите били предупредени и изпратили двойно по-голяма войска, която да попречи на слизането им на южния бряг, но претърпели тежко поражение и потърсили убежище в Дръстърската крепост. Светослав завладял северната част на страната, превзел 24 града и се установил на зимен стан в същия този Онглос, където се бил заселил прабългаринът Аспарух, като избрал за свое седалище Преслав на Дунава или Малкия Преслав — крепостта, която контролирала делтата на реката. Там императорът му изпратил допълнителни средства.^[41] А на следващата пролет той отново нахлул на юг, като опустошил страната още по-безжалостно.

Българите били отчаяни. Здравето на цар Петър било поразено от бедствията: той получил апоплектичен удар, от който така и не се възстановил напълно. Но правителството му запазило достатъчно самообладание, за да прибегне до единствената възможна мярка — то потърсило помощта на печенегите. А те само чакали случай да се намесят. Русите им съперничели по сила, а печенежката слава вече залязвала в сравнение с тази на по-добре организирани орди на варягите. Нещо повече, на път към Дунава Светослав всъщност бил нарушил територията им, тъй като те още бродели из Влашката низина и степите край бреговете на Черно море. През лятото на 968 г. печенегите се събрали и с пълна сила настъпили към Киев. Великата княгиня Олга отбранявала самоотвержено града, но не разполагала с достатъчно хора, а освен това настъпил и глад. Най-сетне вестта дошла до Светослав и за свое съжаление той трябвало да се върне. Той пристигнал навреме, за да спаси столицата си, но народът му го упреквал, че търси приключения в чужди страни, а пренебрегва своята. Но макар че така България си спечелила известен отдых, Светослав бил твърдо решен да се върне.

Болният цар взел и втора предпазна мярка. През същото това лято той потиснал гордостта си и смирено изпратил свой пратеник в Константинопол — неумития велможа, чието предимство така раздразнило кремонския епископ Лиудпранд. Никифор го посрещнал уклончиво, той още не бил решил каква политика да възприеме. Но с напредването на годината от Русия започнали да идват тревожни вестии.

Патрицията Калокир се бил справил твърде добре със задачата да спечели доверието на Светослав и сега възнамерявал да го използва срещу своя император. Той непрекъснато подстрекавал русите да нахлуят отново в България, като може би се надявал с помощта на оръжието им да се домогне до самия императорски престол или пък, което е по-вероятно, дотолкова да отвлече вниманието на императора, че да успее да се върне в родния си Херсон и да се установи там като независим владетел. Светослав охотно приел плановете му. Югът го изкушавал; той искал завинаги да остане в Преслав на Дунава, защото там, както заявил той, била средата на земите му. Там се стичали всички богатства — сребро, платове, плодове и различни вина от Гърция, сребро и коне от Бохемия и Унгария, кожи, восък, мед и роби от Русия.^[42] Това било наистина отлично място за столица — близо до устието на голямата река, вход към богатите балкански земи. Единственото, което майка му Олга можела да направи, за да го спре, било да го задържа при себе си в Киев до смъртта си, тъй като вече била тежко болна.^[43]

От шпионите си Никифор узнал, че положението наистина е сериозно; самият той смятал, че войната в Русия е неизбежна. Той побързал да укрепил владенията си на Кримския полуостров^[44] и същевременно изпратил патриция Никифор Еротик и евхаит-ския епископ Филотей при българския цар, за да му предложат съюз. Българите ги посрещнали с радост, тъй като спешно се нуждаели от помощта на Империята. Било постигнато споразумение за съвместна отбрана на полуострова. По предложение на Никифор съюзът трябвало да бъде скрепен, като две малки български княгини бъдат омъжени за младите багренородни императори. Това условие било прието с ентузиазъм и двете княгини потеглили към Константинопол в коли с обковани колела, за да бъдат обучени в съответствие с бъдещите си отговорни задължения. Но браковете никога не били сключени, а за самите девойки се споменава само още веднъж. Рано през декемврийската нощ, в която императрица Теофано наредила да убият съпруга ѝ Никифор, тя дошла при него, за да обсъдят възпитанието на младите чужденки, а след това излязла, за да се разпореди за настаняването им.^[46] За тях не се знае нищо повече. Те скоро изгубили политическото си значение и вероятно са били омъжени за някои благородни и порядъчни жители на Константинопол.^[47]

Насред тези приготовления, на 30 януари 969 г.^[48], цар Петър умрял. Той царувал близо 42 години — като добър човек, но лош цар. Задачата му била почти неизпълнима — той наследил едно изтощено царство, а сам не бил достатъчно силен, за да го обедини. Поддържайки мира, той предизвикал недоволството на своите болари, но опитът му да прояви войнствен дух към края на царуването си завършил още по-злощастно. А през цялото време той бил изправен пред пасивната, но нарастваща враждебност на селяните-еретици. Животът му не бил от щастливите; още в младостта си той бил разочарован човек, който с горчивина мълвял на Иван Рилски, че колкото и да ламти човек за богатство и слава, те не ще му донесат покой.^[49] А Петър дори не познал и славата. Само смъртта била милостива към него, като му спестила злочестините, които очаквали страната му.

След смъртта на Петър императорът върнал синовете му в Преслав и по-големият, Борис, заел престола. Той вероятно бил около 24-годишен. По характер и способности бил посредствен като баща си; единственото забележително нещо у него била гъстата му червена брада.^[50] Покачването му на престола не довело до промяна в политиката. Всъщност при тези обстоятелства не можело да се направи нищо, освен да се мобилизира, доколкото е възможно, отбраната на страната и да се чака неизбежното нашествие на русите.

Бурята се разразила рано през есента на същата година (969). Великата княгиня Олга била починала през лятото и вече нищо не задържало Светослав в Киев. Той веднага потеглил с войска, съставена от руси, печенег и маджари — негови поданици или наемници — към Преслав на Дунава, а оттам се насочил към сърцето на България. Каквато и защита да бил организиран Борис, тя рухнала напълно под напора на руските орди. Те помели северните области и стигнали до самия Велики Преслав. След ожесточена битка столицата паднала в техни ръце и там те пленили царя, заедно с неговия брат Роман и цялото му семейство.^[53] От Преслав те се придвижили към Филипопол, най-големия град в южната част на царството. Филипопол изглежда направил смел, но безпомощен опит за съпротива. За отмъщение Светослав набил на кол 20 хиляди от жителите му.^[54] Преди да дойде зимата русите били завладели и държали здраво в ръцете си цяла Източна България, чак до тракийската граница с

Империята. Там те останали да презимуват. Калокир все още бил с тях и непрекъснато ги подстрекавал. Сега амбициите му не знаели граници: русите трябвало да го изведат триумфално до Константинопол, а оттам, като император, той щял да им даде за награда своята провинция България.^[55]

В Константинопол настъпила голяма паника, която не стихнала и при разигралата се в двореца трагедия. На 10 декември 969 г. император Никифор бил убит по нареждане на жена му Теофано и на любовника ѝ, неговия пръв пълководец Йоан Цимисхи. За отплата императрицата била изоставена и пратена в изгнание, а двойният предател Йоан станал император.^[56] Йоан бил отличен воин и способен държавник, по-млад и по-безскрупулен от своя предшественик. Империята нямала причини да съжалява за издигането му. Но за България то било злополучно.

Отначало Йоан се опитал да преговаря със Светослав. Той изпратил при него пратеници с предложение да му изплати сумите, обещани от Никифор — навярно Империята е престанала да му изпраща средства, когато Никифор се съюзил с българите; в замяна той поискал от него да напусне земите, които според думите му били законно притежание на Империята. Тези думи сигурно са прозвучали доста странно за българските племена в двора на Великия княз. Но в отговор Светослав поискал императорът да се пресели в Азия; той заявил, че би приел да сключи единствено мир, ако получи всички европейски владения на Империята и ако не му бъдат отстъпени доброволно, щял да дойде сам да си ги вземе. Въпреки този дързък отговор Йоан изпратил второ послание, по-сурово, но все още миролюбиво — вероятно за да спечели време. Светослав отново върнал императорските пратеници с оскърбителен отговор. Така двете страни започнали война.^[57]

Тази война била злощастна за България. Българите, изтощени и разединени, най-после били постигнати от съдбата, която константинополските дипломати отдавна им желали — те паднали под властта на варварите от степите. И сега били принудени да гледат как тези варвари и имперските войски се бият за земята им, знаейки, че който и да победи, те няма да получат обратно независимостта си. Българите представлявали тъжна гледка — царят бил пленник в двореца си, войските му били отнети, за да попълнят редовете на

русите, търговците и земевладелците гледали безпомощно опустошителните резултати от войната, а селяните еретици тънели в мрачно безразличие. Само на запад, докдето русите не стигнали, все още се водел по-активен живот и било живо националното чувство; това щяло да даде плод по-късно.

През лятото на 970 г. русите навлезли в Тракия. Срещу тях императорът изпратил своя шурей Варда Склир. След няколко незначителни схвадки последвала голямата битка при Аркадио-пол — днешния Люлебургаз. Това било оспорвано сражение, изпълнено с героични ръкопашни боеве, но накрая русите били победени и се оттеглили в България, в силно намален състав. Но императорските войски не се възползували от победата си. Вероятно вече приближавала зимата, а Йоан Цимисхи искал да се подготви добре, преди да рискува да изпрати войска през Балкана.^[58]

Но отсрочката се оказала по-продължителна, отколкото предполагал императорът. През цялата есен на 970 г. и през зимата той набирал войски и подготвял флотата си, но в ранната пролет на 971 г. в Константинопол дошла вест за голям бунт в Амасия, начело с Варда Фока, племенник на покойния император. Йоан бил принуден да изпрати войските си в Азия вместо на север. Така годината била изгубена и над България продължил да тегне хомотът на русите. С напредването на годината те си възвърнали част от своята самоувереност и през есента извършили няколко набега край Адрианопол. Те били улеснени от некадърността на местния имперски управител Йоан Куркуа, братовчед на императора — човек прекомерно пристрастен към яденето и пиенето.

До началото на новата 972 г. бунтът на Варда Фока бил потушен, а корабите и войските били почти готови за похода в България. С настъпването на пролетта императорът потеглил от Константинопол, благословен с най-светите реликви в града, начело на огромна, добре обучена и отлично въоръжена войска. Същевременно флотата му, оборудвана с гръцки огън, отплавала към Дунава, за да отреже пътя за отстъпление на русите. В Редесто императорът бил посрещнат от двама руски шпиони, привидно дошли като пратеници. Но той ги оставил да си отидат. Оттам Йоан продължил през Адрианопол и в първите дни на Великите пости прекосил границата, след като предпазливо минал през прохода Верегава и другите клисури на Стара

планина и се насочил към Преслав. По една щастлива за него случайност русите били оставили тези проходи неохранявани. Може би, както предположил самият Йоан, те не очаквали императорът да тръгне на поход през Страстната седмица или, което е по-вероятно, българското население се бунтувало и русите нямали достатъчно войски. Но така или иначе, те пропуснали единствената си възможност да спрат Йоановото настъпление.

На 3 април, сряда, императорът се появил пред Велики Преслав. Отбраната на града била поверена на Светославовия военачалник Свенкел — варят с огромен ръст и безпределна храброст^[60], и на предателя Калокир. Самият Светослав бил при Дръстър на Дунава, откъдето навярно се опитвал да поддържа открито връзка с Русия въпреки имперската флота. Русите веднага влезли в бой, но след страховита и дълго оспорвана битка претърпели тежко поражение и се оттеглили зад стените на града. На следващата сутрин, на Велики четвъртък, императорът получил подкрепления, включително и най-новите му огнеметни машини. Тогава той заповядал атаката да започне.

През нощта Калокир, който бил забелязал сред нападателите отличителните знаци на императора и знаел какво го очаква, ако бъде заловен и разпознат, тихо се измъкнал от града и избягал в Светославовия стан в Дръстър. Свенкел самоотвержено бранел стените на града. Но след като изгубили значителни сили в битката от предния ден, русите не били достатъчно на брой, за да отбраняват успешно огромната външна крепост срещу превъзхождащите ги нападатели, а освен това били безпомощен пред гръцкия огън. След четиричасова отчаяна съпротива някои от тях успели се оттеглят във вътрешната крепост, която всъщност представлявала царския дворец.

Императорските войски нахлули във външната крепост и избили всички руси, които се изпречили на пътя им. Загинали и много от българските жители, обявени за помагачи на варварите езичници. Насред клането те се натъкнали на цар Борис, жена му и двете му деца, които повече от две години били пленници на русите. Злочестото семейство било доведено при императора. Йоан решил да ги приеме благосклонно, като нарекъл Борис княз^[61] на българите, и го уверил, че е дошъл да отмъсти за злините, причинени на България от русите.

Но макар че освободил българските пленници, делата му осезателно се разминали с тези думи.

Междувременно неговите войници обсадили двореца — огромна, добре укрепена група от сгради, образуващи, както при Големия дворец в Константинопол, град в самия град. Русите се съпротивлявали с известен успех, докато накрая императорът прибягнал към помощта на огъня. Сградите на двореца били обхванати от пламъци; част от русите загинали в тях, други били принудени да излязат на открито, където намерили смъртта си. Свенкел, с малка група войници, успял да си пробие път през императорската армия и избягал в Дръстър. Така до вечерта целият Преслав бил в ръцете на императора.

Утрото на Разпети петък настъпило сред купища димящи развалини и улици, задръстени от трупове. Това бил краят на Велики Преслав — градът, който само допреди няколко години бил най-големият и най-богатият от всички градове в Източна Европа, с изключение единствено на Константинопол. Император Йоан прекарал там Великден, като възстановил реда и дал почивка на войската си, а междувременно изпратил на Светослав в Дръстър рязко послание, с което го приканвал или да сложи оръжие и да моли за милост, или да излезе срещу имперските войски, за да бъде сразен. След няколко дни императорът потеглил с цялата си войска към Дръстър. Преди да напусне Преслав, той поправил донякъде разрушените укрепления и преименувал града на свое име, Йоанопол. Оттук нататък той щял да бъде незначителен провинциален град на Империята, отличаващ се единствено с огромните развалини.

Когато разбрал за поражението на войските си, Светослав изпаднал в дива ярост. В лагера му с Дръстър имало голям брой българи заложници или хора, заставени насила да му помогнат; върху тях той излял гнева си. Тъй като подозирал сънародниците им в предателство, знаейки, че в техните очи властта на императора е за предпочитане пред неговата, той решил чрез насилие да ги принуди да му сътрудничат, оковал във вериги българите, който държал в ръцете си, и обезглавил всички знатни граждани и боляри, общо 300 на брой. [62] По-късно, с приближаването на императора, той освободил обикновените българи и ги включил в своята войска, но заповядал на

съюзниците си печенеги безмилостно да ги избиват, ако направят опит за предателство или бягство.

От Преслав Йоан се отправил към старата столица Плиска, а оттам, през един град, наречен Диня, право към Дръстър. Той пристигнал пред града на Гергьовден. Незабавно двете армии започнали сражение в равнината край стените на града. Това била още една сурова героична битка, но на залез слънце русите, претърпели тежки загуби и били изтласкани зад стените на града. Но Йоан не можел веднага да пристъпи към обсада: флотата, която трябвало да отреже пътя за отстъпление на русите, още не била пристигнала. Той прекарал 24 април в укрепяване на лагера си, разположен на едно възвишение наблизо, но на 25 април търпението му се изчерпало и заповядал градът да бъде нападнат. Тази атака се провалила, не успял и един набег от страна на русите, но вечерта императорът видял могъщата си флота да идва откъм устието на Дунав. На 26-и, след трета голяма битка, започнала обсадата на Дръстър. Йоан се надявал да превземе града с един пристъп, но почти веднага разбрал, че това е невъзможно. Сдържайки нетърпението на войските си, той зачакал, като строго охранявал всички достъпи към града.

Седмиците минавали, изпълнени с многобройни схватки. Русите непрекъснато излизали и завързвали кръвопролитни боеве, но все не успявали да пробият кръга на обсадата, а стрелите им не можели да попречат на гръцкия огън да изгаря техните ладии. Сега българите разбрали, че всичко вече е въпрос на време. Много от северните им градове, включително и Констанция (Констанца), изпратили представители в лагера на императора, за да му връчат ключа на своя град и да му предложат помощта си. Но докато Йоан обсаждал Дръстър, съдбата едва не провалила всичко; размирната и отмъстителна фамилия Фока отново вдигнала бунт, този път в самия Константинопол, и само енергичната намеса на скопеца параки-момен Василий, син на Роман Лакапин от една българка, спасила Йоановия престол.

Минавало средата на юли и русите започнали да се отчайват. Те били изгубили някои от доблестните си герои, сред които и Свенкел, защитникът на Преслав, а и храната им привършвала. Най-накрая на 21 юли Светослав свикал военачалниците си на съвет и сред дълги разисквания те решили, по настояване на Великия княз, да направят

един последен опит да си пробият път към свободата. На 24 юли^[63] те излезли на бой, с всичките си сили и отчаяна храброст. Атаката им била така стремителна, че императорските войски едва не отстъпили и за момент съдбата им като че ли висяла на косъм.

В Константинопол всички очаквали с нетърпение вести от Дунава. През нощта на 23 юли една благочестива монахиня видяла насън как самата Богородица, закрилница на града, призовава воина-свещец Теодор ртратилат да се притече на помощ на техния възлюбен слуга Йоан. В разгара на битката при Дръстър сред войниците се явил внушителен воин на бял кон, който сеел смърт сред ордите на езичниците. Когато след това императорът го потърсил, за да му благодари, не можел да го открие никъде. Може и наистина св. Теодор да е спасил Империята. Безспорно в тази битка се случили много необикновени неща. Йоан дори предложил изходът ѝ да бъде решен в двубой със Светослав. Но победата на Империята се дължала най-вече на това, че Йоан приложил изпитаната тактика на престореното отстъпление. Преди да падне нощта, русите били разбити, този път без всякаква надежда да се съвземат.

Сутринта на 23 юли Светослав се примирил със съдбата и изпратил пратеници при императора. Сега той искал единствено да го пуснат да премине реката, без да бъде атакуван от ужасните огнестрелни кораби, и да получи малко храна за гладуващите си оцелели войници.^[64] В замяна той обещал да предаде всички пленници, които държал, завинаги да напусне Дръстър и България и никога да не напада Херсон. Той помолил също да бъдат подновени предишните търговски договори и споразумения относно русите в Константинопол. Йоан Цимисхи, почти толкова изтощен от войната, колкото и Светослав, приел условията му. И така, войната свършила. Никой не се заинтересувал от мнението на България при сключването на договора.

Преди варяжкият княз да се върне в северната си страна, той поискал среща с императора. Двамата владетели се срещнали край брега на голямата река. Йоан пристигнал на кон, с позлатената си ризница, придружен от блестяща свита. Светослав дошъл в малка лодка, като гребял наравно с другите гребци и се отличавал от тях само по това, че простата му бяла дреха била малко по-чиста от техните. На едното си ухо носел златна обица, украсена с два бисера и един гранат,

а от бръснатата му глава се спускали два дълги кичура, белег на ранга му. Бил среден на ръст, много добре сложен, русокос, синеок, с орлов нос и дълги мустаци — истински викинг. Разговорът им бил кратък, но двамата смъртни врагове можали най-сетне да се срещнат очи в очи — шведът, който управлявал Русия, и арменецът, император на ромеите — след дългата борба за земята на българите.

И така, Светослав потеглил безславно обратно към Киев, като се спуснал с ладиите си по Дунав и покрай черноморския бряг стигнал до устието на Днепър. След това той започнал трудното си пътешествие нагоре по реката, през земите на печенегите. Там го заварила зимата и към униженията му се прибавили студът и гладът. В това време печенегите, забравяйки за отредите, които му били изпратили помощ, ликували от неговото поражение и дебнели нетърпеливо. Те не можели да повярват, че се връща с празни ръце. Старият имперски пратеник Филотей Евхайтски се намирал при Куриа, главния вожд на печенегите, и преговарял за мир, според който те се задължавали никога вече да не преминават Дунава. Но когато от името на императора помолил печенегите да проявят милост и да пропуснат русите през земите си, те гневно отказали. Рано през пролетта Светослав отново поел нагоре по Днепър. Печенегите го очаквали в засада при големите прагове и когато се появил, нападнали го и го убили. От черепа му те направили чаша — така, както бил постъпил Крум с черепа на един император.^[66]

Съвсем различно било завръщането на Йоан. Той останал известно време в Дръстър, който преименувал на Теодоропол, в чест на светеца, който се бил сражавал на негова страна. След това потеглил триумфално на юг, следван от българското царско семейство. Цяла Източна България била под властта му, от Преслав на Дунава и новия Теодоропол до Филипопол и Еркесия, чак до морето. Той се надявал скоро да наложи законната си власт инад по-бедните, но размирни западни области. Междувременно Йоан отпразнувал победата си в Константинопол. Дългата и пищна процесия преминала по триумфалния път от Златните врата до „Св. София“. След редиците от воини и пленници вървяла златна колесница, която носела най-ценния трофей — иконата на българската Богородица. Не е известно откъде е била взета тази икона, но императорът извънредно я почитал и я бил загърнал с мантията на българските царе. След нея яздел император

Йоан на белия си кон, а след него вървял пеша царят на българите. В църквата Йоан положил иконата и короната на българските царе в олтара на Божията премъдрост; короната се отличавала с изключителна пищност и красота. След това той отишъл в двореца, където пред всички велможи на Империята българският цар Борис се отказал от престола си.^[67]

Отмъщението застигнало потомството на Крум и Симеон. Най-накрая Империята победила. Императорът се отнесъл милостиво към падналия владетел; той получил титлата магистър и заел мястото си сред благородниците на Империята. Брат му Роман бил скопен. Абдикирането на царя освободило Империята от законните ѝ задължения; сега императорът можел да обяви България за свое владение. Същевременно той сложил край и на независимостта на българската църква. Без много шум била закрыта патриаршията в Преслав, където било преместено нейното седалище след смъртта на Дамян Дръстърски.^[69] Като всяка друга провинция на Империята, и България била подчинена на Вселенския константинополски патриарх.

В Източна България, край старите столици на завоевателите на Балканите, народът бил крайно изтощен от войни, за да се противопостави. Но българи живеели и по склоновете на Витоша и Рила, както и в долините и край езерата на Албания и Северна Македония. Дотам не стигнали опустошенията на русите, нито пълчищата на императора, за да се сражават с българите и да жънат плодовете, които те били поливали с кръвта си. Там българите били горди и непокорни, те не искали и да знаят за разпоредбите, издадени край Босфора. Династията на Крум залязла безславно, но точно когато денят преминавал в нощ и мракът се сгъстявал, небето на запад се озарявало в златно и червено.

[#16 Т.е. преди смъртта на константинополския патриарх Теофилакт. Вж. *Иванов*. Богомилски книги, с. 22 сл.]

[#27 *Писмото* на Теофилакт, с 374 сл.; *Слово* Козмы; *Синодик* на цар Борис, с. 34 сл.; *Euthymius Zigabenus*. Contra Bogomilos, passim; Евтимий Акмонски, у *Ficker*. Die Phundagigiten, passim; Тайната книга (у *Иванов*. Цит. съч.). За вярванията им по-подробно вж. *Иванов*. Цит. съч., с 24 сл. и *Léger*. La Littérature Slave.]

[#40 *Zonaras*, III, p. 512—13, твърди, че Никифор бил подтикнат от маджарско нашествие. Обаче Кедрин (*Скилица*), II, с 372, на когото се основава хрониката на Зонара, загатва, че това е бил само претекст. Явно нашествието, за което говори Зонара, е плод на погрешно тълкуване на този пасаж у Скиляца.]

[#45 Не е ясно кои са били тезь княгини. Те едва ли са били дъщери на Петър и Мария, както често се смята, тъй като техният брак бил сключен 41 години по-рано, а княгините явно са били съвсем млади. Най-вероятно те са били дъщери или на Борис II (макар че, както подразбираме, той надали е бил достатъчно възрастен за това), или на някой по-голям, но вече починал син на Петър.]

[#51 Относно хронологията вж. Приложение X.]

[#52 „Нестор“ твърди, че руската войска наброявала 10 хиляди души (с. 56), но според по-късните гръцки хронисти тя е била 30 пъти по-голяма (300 хиляди души у *Зонара*, с. 524; 308 хиляди у *Кедрин*, II, с. 384). Числото, посочено от „Нестор“, вероятно представлява само броя на русите, но освен тях е имало и печенегите и маджари, а по-късно и българи. Вероятно броят, посочен от *Лъв Дякон* (с. 109) — 30 хиляди души — е приблизително точен.]

[#59 *Leo Diaconus*, p. 126. Този Йоан вероятно е бил внук на пълководеца на Роман I, Йоан Куркуа, брат на дядото на Йоан Цимисхи; баща му се е казвал Роман.]

[#65 Основният извор за този поход е *Лъв Дякон* (с. 105—159), който е бил съвременник на събитията и разказът му е много изчерпателен. Описанието на *Скилица* (*Cedrenus*, II, pp. 392—413) не е така подробно, но съдържа един-два допълнителни факта. Зонара просто го преразказва накратко (III, с 523—32). *La Chronique dite de Nestor* (pp. 53—59) е неточна и прекомерно патриотична, но разкрива някои факти, като например възпиращото влияние на княгиня Олга. Едно отлично съвременно критично описание на войната може да се намери у *Schlumberger*. *Eropée Byzantine*, vol. I, ch. I—III.]

[#68 *Ibid.*, loc. cit. Не е известно кога е бил заловен Роман, нито пък кога е бил скопен. Той се споменава като скопец няколко години по-късно (*Cedrenus*, II, p. 435), като се казва, че е бил кастриран от паракимомен Йосиф. Двете деца на Борис вероятно са били дъщери, тъй като за тях не научаваме нищо повече.]

[1] *Constantine Porphyrogenetus. De Administrando Imperio*, p. 71, разказва колко твърдо решени били българите да запазят добрите си отношения с печенегите. ↑

[2] *Constantine Porphyrogenetus. Op. cit.*, pp. 158—9 датира събитието седем години след българското нашествие. ↑

[3] В книгата си *Emperor Romanus Lecapenus*, pp. 107 ff., съм разгледал по-подробно този набег, споменат смътно от унгарците (*De Thwrocz*, p. 147; *Petrus*

Ranzanus. Index IV, p. 581) и по-определено от *Продължителя на Теофан* (с. 422) и други гръцки хронисти (които го отнасят към април 934 г.). Спрял съм се и на някои подробности, които не могат да бъдат пренебрегнати, макар и някои от тях да са явно невъзможни (например датата 932 г., посочена от *Maçoudi*, прев. Barbier de Meynard, II, p. 58).

↑

[4] *Theophanes Continuatus*, p. 430. ↑

[5] *Theophanes Continuatus*, pp. 462—3,480. Годините не са посочени, но вероятно са тези, ако се съди по мястото на описаните събития в хрониката. Първата година е почти сигурна, тъй като през 943 г. било сключено петгодишно примирие, след което маджарските владетели дошли в Константинопол, за да сключат ново примирие, а то естествено би трябвало да бъде за десет години. И двете нападения били спрени от имперските войски в Тракия. ↑

[6] *Ibrahim-ibn-Yakub*, цитиран от *Златарски*. Известието на Ибрахим-ибн-Якуб за българите, с 67—75. ↑

[7] Според Лъв Дякон той починал от пристъп на епилепсия (*Leo Diaconus*, p. 78). ↑

[8] *Theophanes Continuatus*, p. 422. Доказателство за влиянието на царицата е това, че едва след смъртта ѝ Петър попаднал под въздействието на военната групировка. ↑

[9] *Theophanes Continuants*, p. 419. Това е станало след големите мразове на 928—929 г. ↑

[10] *Ibid.*, p. 420. ↑

[11] През 926 г., преди подписването на мира, а един италиански пратеник, който пътувал за Константинопол, се натъкнал на славянски разбойници на границата край Солун (*Liudprandus. Antapodosis*, p. 83). Навярно мирът почти не е променил тамошното положение. ↑

[12] *Живот Јована Рилског* (ред Новаковић), *passim*, особ. с. 227 сл. (разказа за срещата с Петър); *Иванов*, Св. Иван Рилски, с. 1—20. ↑

[13] *Liudprandus. Antapodosis*, p. 88. ↑

[14] Козма заклеймява разпространеното увлечение по гадателството. ↑

[15] *Слово Козмы*, с. 4. В *Синодика* на цар Борис (с. 32) има едно подобно кратко изречение. ↑

[17] Вж. *Иванов*. Цит. съч., където са дадени важните богомилски съчинения; *Léger. L'Hérésie des Bogomiles*, *passim*; *La Littérature Slave en Bulgarie au Moyen Age: Les Bogomiles*, където са дадени някои от най-популярните им легенди. ↑

[18] Това писмо, чийто ръкопис се намира в Амброзианската библиотека в Милано, е отпечатано в *Известия отд. рус. языка и елов*, т. XVIII, кн. 3. с 356 сл. Автентичността му не подлежи на съмнение. ↑

[19] *Слово св. Козмы пресвитера на еретики* (ред. Попруженко). Козма говори за Петър, сякаш царуването му вече е свършило, но той е бил запознат с духовенството от времето на Симеон. ↑

[20] През Средните векове на Запад, както и на Изток, определението „манихейски“ се е употребявало просто като синоним на „дуалистичен“. ↑

[21] Писмото на Теофилакт, с 364. Крайното възтържествуване на Бога е предсказано в „Тайната книга“, Каркасонски препис, отпечатан у *Venoest. Histoire des Albigeois*, p. 295 и у *Иванов*. Цит. съч., с. 86. ↑

[22] Павликянските възгледи са разгледани у *Conybeare. The Key of Truth*, а също и в трактата на Петър Сицилиец. ↑

[23] Например тяхната република в Тефрика, която била превзета с големи усилия от Василий I през 871 г. Семейството на самия Василий било преселено от Армения в Адрианопол и е възможно първоначално да е изповядвало павликянството. ↑

[24] *Nicolaus Para. Response*, p. 1015. ↑

[25] „Μανιχαϊσμος γάρ ἐστὶ Παυλιανισμὸς συμμιγῆς“; писмото на Теофилакт, с. 363. Приемането на второ име (в случая — на името Иеремия от Богомил) е било обичай, възприет от павликяните. ↑

[26] Константинополските богомили изглежда са били последователи на течението, по-близко до павликянството. То вероятно е било т. нар. Драговичка църква, по името на с Драговица, близо до

Филипопол, разположено в павликянска област. Същата разлика във възгледите изглежда е имало и между катарите и патарените на Запад.

↑

[28] Цитирана у *Léger*. Op. cit. ↑

[29] *Слово Козмы*, с. 36 сл. ↑

[30] *Иванов, Léger, loc. cit. Иванов*, с. 123. ↑

[31] *Иванов*. Цит. съч., с. 29—30. Имената на еретическите водачи са дадени в *Синодика* на цар Борис, цит. място. ↑

[32] За него се споменава в писмото на легат Конрад, писано през 1223 г. (*Gervasii Praemonstratensis*. Ep. 120, p. 116). Но действителното му съществуване не е доказано; на Запад погрешно се е смятало, че всеки източен селски свещеник се е наричал поп. ↑

[33] *Слово Козмы*, с. 40—1. ↑

[34] Някои изследователи отричат, че албигойската ерес е произлязла от богомилството — например *H. Lea*, в своята *History of the Inquisition in the Middle Ages*, (I, p. 90), в бележка под линия отхвърля връзката ѝ с богомилството. Но средновековните писатели (например Райнер Сакони и Монета) откриват в него корените на албигойството, а самите еретици от Лангедок смятали България за родина на своята вяра. За някои историци всяко традиционно мнение е погрешно, но всякакво съмнение по въпроса би трябвало да отпадне при сравняването на славянската богомилска книжнина с латинската литература на катарите и патарените, както е направил *Иванов*, цит. съч. ↑

[35] Вероятно Козма е писал след смъртта на Петър (вж. по-горе, с 149–150), но аз се спирам на него тук, тъй като сам той се е смятал за ученик на Преславската школа от времето на Симеон. ↑

[36] *Liudprandus*. *Legatio*, pp. 185—6. Ибрахим-ибн-Якуб описва облеклото на българския пратеник в двора на Отон I през 965 г. по почти същия начин. Вж. по-горе, с 146. ↑

[37] Съображенията ми за хронологията на Никифоровите войни с България са изложени в Приложение XII. ↑

[38] *Leo Diaconus*, p. 62. ↑

[39] Тезата на Златарски, че Никифор е насочил русите към България, за да ги отклони от Херсон, според мен е неубедителна. Херсон все още лесно е можел да бъде защитен с помощта на печенегите. ↑

[41] Явно това има пред вид „Нестор“, като твърди, че „там гърците му плащали данък“. ↑

[42] *Chronique dite de Nestor*, pp. 53—4. ↑

[43] *Ibid.*, loc. cit. ↑

[44] Именно това ме кара да смятам, че първоначалната цел на Калокир е бил Херсон. ↑

[46] *Leo Diaconus*, p. 86. ↑

[47] Такава била съдбата на княгините от Самуиловия род (вж. по-долу, с 190–191). ↑

[48] Датата (30 януари) е спомената в Службата на цар Петър (вж. Иванов. Български старини, с 83). За годината вж. *Златарски. История*, I, 2, с 589. Както доказва той, върнатата година би трябвало да е 969, макар че не съм съгласен с някои други дати, посочени от него. ↑

[49] *Живот Јоана Рилског*, с 279. ↑

[50] *Leo Diaconus*, p. 136. ↑

[53] *Cedrenus*: II, p. 383; *Chronique dite de Nestor*, p. 55. Според мен тук Преславец означава Велики Преслав, а не както преди — Преслав на Дунава. ↑

[54] *Leo Diaconus*, p. 105. ↑

[55] *Cedrenus*, loc. cit. ↑

[56] *Leo Diaconus*, pp. 84 ff. ↑

[57] *Leo Diaconus*, pp. 105 ff., след приблизителен и неточен разказ за ранната история на прабългарите; *Chronique dite de Nestor*, pp. 55 ff., където епизодът е представен в ласкателна за русите светлина; *Cedrenus*, II, pp. 383 ff. ↑

[58] *Ibid.*, pp. 108 ff.; *Cedrenus*, II, p. 384 ff. Опитите на някои руски историци (например *Дринов. Южные славяне и Византия*, с. 101) да докажат, че всъщност победата е била на русите, са недопустима проява на криворазбран патриотизъм, както изтъква и *Schlumberger (L'Éprouée Byzantine*, I, pp. 37—9), макар че безспорно и броят на жертвите, посочен от гръцките хронисти, е преувеличен, по същите патриотични съображения. ↑

[60] „Σφεύκελος“. *Дринов* (Цит. съч., с. 104) го отъждествява с „Несторовия“ Свеналд, варяжки вожд, който бил служил при Игор и името му се споменавало в мирния договор от 972 г. Но според Лъв Дякон той бил убит при Дръстър. ↑

[61] „Κοίρανον“, а не „βασιλέα“, у *Лъв Дякон*, с 136. Но самият Лъв говори за него като „βασιλεύς“, а *Кедрин* казва, че Йоан го е нарекъл „βασιλέα“ (II, с. 396). ↑

[62] Броят им се споменава от *Скилица* (Cedrenus, II, р. 400), който обаче има навика да преувеличава числата. Той също твърди, че българските пленници в Дръстър наброявали 20 хиляди души. ↑

[63] *Лъв Дякон* (с. 152) определя датата като петък, 24 юли, но през 972 г. 24 юли се е падал в сряда. У *Кедрин* (II, с. 405) денят преди военния съвет на Светослав е посочен като 20 юли, следователно атаката би се паднала на 22 юли. Аз приемам датата, посочена от Лъв Дякон, тъй като обикновено сведенията му са по-достоверни, но като се има пред вид, че той си противоречи, решението на въпроса остава незадоволително. ↑

[64] *Лъв Дякон* (с. 156) съобщава, че оцелели 22 хиляди руси, а 38 хиляди загинали във войната. Данните му може и да са верни. ↑

[66] *La Chronique dite de Nestor*, pp. 59—60, съобщава, че нападението било предизвикано от гърците. *Кедрин* (II, с. 412) доказва, че случаят е бил точно обратният. Тук Филотей Евхаитски е наречен Теофил Евхаитски. ↑

[67] *Leo Diaconus*, pp. 158-9; *Cedrenus*, II, pp. 412–13. ↑

[69] Вж. по-горе, с 143 и бележките към нея. ↑

ГЛАВА III

КРАЯТ НА ЕДНО ЦАРСТВО

В Западна България по времето на руското нашествие живеел един комит, или областен управител, на име Никола. От жена си Рипсимия той имал четирима синове, които нарекъл Давид, Мойсей, Арон и Самуил. Те били известни под общото име комитопули, т.е. синове на комита.^[1] Не се знае на коя област е бил управител Никола, нито пък кога е умрял. По време на абдикирането на цар Борис той вече бил наследен от синовете си и към тях били обърнати очите на западните българи с надеждата, че ще запазят независимостта им. За историята на тяхното въстание не знаем нищо. Очевидно император Йоан Цимисхи не се интересувал от размириците в България след победата си при Дръстър. Вниманието му било насочено най-вече към източната граница. Научаваме само, че следвайки старата политика на Империята, той заселил голям брой арменци-павликяни край Филипопол и по тракийската граница.^[2] Така целял да разрежи и отслаби славянското население, но го отслабил главно в едно отношение, за което, като набожен владетел, би трябвало да съжалява — засилил влиянието на дуалистичната ерес. С по-западните области императорът не се занимавал. Едва след смъртта му през януари 976 г. управниците в Константинопол осъзнали напълно, че там не само има голям брой непокорени българи, но и че те енергично се борят за своята независимост.^[3]

Те вече се били опитали да си осигурят външна подкрепа. През 973 г., по време на Великденските празници, старият император на Запада Отон I се намирал в Кведлинбург и приемал пратеници от разни народи. Сред тях имало и български посланици. Но Отон бил на прага на смъртта, а синът му си имал и други грижи. Мисията не постигнала нищо.^[4]

Междувременно властта над западните земи постепенно се съсредоточавала в ръцете на най-младия от комитопулите, Самуил. Не се знае със сигурност как точно братята са управлявали независимото царство. Вероятно то е било разделено на четири и всеки от тях е

управлявал своята област в своеобразен федеративен съюз с останалите, начело на който е стоял най-старият брат Давид.^[5] Но съдбата облагодетелствувала Самуил. Скоро Давид бил убит от влашки разбойници в местността Хубавите дъбове, между Кастория (Костур) и Преспа, в най-южния край на царството. Мойсей обсадил имперския град Сяр — вероятно през 976 г., при вестта за смъртта на страшния император Йоан. Там Мойсей бил убит от камък, хвърлен от защитниците на крепостта.^[6] Изглежда, Арон е бил с по-кротък характер от братята си и в крайна сметка тъкмо миролюбието му го погубило. Засега той се задоволявал с това да играе второстепенна роля спрямо Самуил, който навярно към 980 г., ако не и по-рано, вече носел титлата цар.^[7]

От сключването на мира при Дръстър до смъртта си през 976 г. император Йоан пренебрегвал западните земи, въпреки че навярно е имал намерение да се занимае с тях по-късно, при удобен случай. След смъртта му младият Василий II, номинален император вече от 13 години, поел изцяло управлението. Но в продължение на четири години останал с вързани ръце заради голямото въстание на Варда Склир в Азия. Чак до 985 г. положението му било несигурно; самият той се веселял и нехаел, докато всички негови министри и военачалници заговорничели против него.

Това бил удобният момент за Самуил. Още през 976 г. комитопулите проявили достатъчно агресивност, за да нападнат Сяр, и въпреки че акцията се провалила, под нейното прикритие те успели да наложат властта си над цялата онази територия от бившето царство на Петър, разположена западно от линията, която тръгвала от Дунав на юг и минавала далеч на изток от София, макар че Филипопол все пак останал източно от нея. Същевременно Самуил се борел да издигне престижа на царството си и да укрепил духовната му мощ, като отказал да се примири с премахването на независимата патриаршия. Старите ѝ седалища Дръстър и Преслав били изгубени, но в София, изглежда, е бил поставен патриарх на име Гаврил или Герман; след това седалището му се пренесло във Воден, а оттам в Мъглен и в Преспа. След смъртта му неговият приемник Филип се установил в Охрид.^[8] Тези странствувания са съпътствували придвижването на Самуиловия двор, който след като останал известно време в София и Воден, през последните петнадесетина години от столетието се установил в

Преспа, а скоро след 1000 г. се пренесъл в Охрид, светия град на Климент и Наум, истинското средище на западнобългарската култура.

[9] Наличието на патриаршия, която контролирал непосредствено, значително укрепило позициите на Самуил, особено като се има предвид, че за разлика от Петър, той не можел да бъде заподозрян в прогръцки настроения. А явно Самуил е действувал много предпазливо и спрямо богомилите. Не разполагаме с преки сведения за това, но по всичко изглежда, че през цялото си управление той никога не е влизал в стълкновения с народа. Вероятно аристокрацията във владенията му е била по-скоро от славянски, отколкото от прабългарски произход, и затова е имало по-малко причини за конфликти, отколкото при царуването на Петър. Възможно е също богомилската ерес да не е успяла да се разпространи надалеч в Македония, където Климент бил въвел православната вяра върху по-демократични основи.

Самуиловото укрепване едва не било провалено от едно конфузно произшествие — бягството на Петровите синове. Скоро след смъртта на император Йоан бившият цар Борис и брат му Роман избягали от Константинопол и се отправили към Самуиловата столица Воден. Самуил едва ли е щял да знае как да посрещне бившия си повелител, а Борис навярно не си е давал сметка, че търси убежище при един бунтовник. Но тук се намесила съдбата. Когато братята стигнали до една горичка на границата, българската стража ги взела за ромейски шпиони и Борис паднал, убит от българска стрела. Роман успял да си спаси живота, като побързал да обясни кой е. Отначало войниците го приветствували като свой цар. Но ентузиазмът им се охладил, когато разбрали, че е скопец, и го отвели при Самуил. Открай време съществувал основен принцип, според който евнух не можел да седи на трона, така че лично Роман не бил опасен. Самуил го взел на служба при себе си и му поверил различни почетни длъжности. [10]

След като се почувствувал сигурен в собствените си владения, Самуил скоро се впуснал в нови нападателни действия срещу съседите си. По цялата граница в Тракия, Македония и по Адриатическия бряг не представали опустошителните набези на българите. Но от 980 г. нататък Самуил съсредоточил ударите си върху Континентална Гърция, като насочил своето внимание най-вече към крепостта Лариса в Тесалия. Всяка пролет, преди да бъде пожъната реколтата, той

нахлувал с войската си в плодородната равнина и заемал позиции край града. Но Лариса била отбранявана от един хитър военачалник. През 980 г. някой си Кекавмен, от арменски произход, бил назначен за стратег на Елада — темата, в която влизала Лариса. Всяка година с приближаването на Самуил Кекавмен бързал да признае властта му — докато бъде прибрана цялата реколта и градът се запаси добре с храна. След това Лариса отново се обявявала за подвластна на императора, който напълно одобрявал тази маневра. По този начин Самуил, който не можел или не искал да щурмува града, го заварвал подготвен да издържи на продължителна обсада. Така три години поред плановете му да завладее Лариса се проваляли. Но през 983 г. Кекавмен бил отзован, а новият стратег не умеел да хитрува и бил прекалено праволинеен в своята преданост към императора. При следващото си нахлуване в Тесалия Самуил бил посрещнат с открита враждебност и унищожил посевите. След като три поредни години правел така, през 986 г. в Тесалия настъпил глад, а когато през същото лято обсадил Лариса, градът скоро бил изправен пред гладна смърт. Жителите му изпаднали в такова бедствено положение, че една жена дори изяла бедрото на умрелия си съпруг. Тогава градът решил да се предаде. Самуил се отнесъл сурово с жителите му, като продал всички в робство, с изключение на рода на един от местните боляри, Никулица. По някакви причини Никулица, който бил роднина на Кекавмен, бил пощаден и в знак на благодарност преминал на служба при Самуил.^[11] Сред пленниците било и едно малко момиче Ирина, чиято красота щяла по-късно да го издигне до пагубни върхове. Самуил отнесъл със себе си и най-светлите реликви на града, мощите на неговия епископ св. Ахил, за да украсят и осветят новата му столица Преспа.^[12]

Превземането на Лариса потресло Константинопол. Там вече нараствала тревогата от българската заплаха. През 985 г., когато голямата комета прекосила небето, поетът Йоан Геометър написал стихотворение, озаглавено с мрачно двусмислие „На комитопула“. В него той предвещавал беди и призовавал своя велик герой, император Никифор Фока, да се вдигне от гроба, за да спаси империята си.^[13] Но макар че Никифор си бил отишъл завинаги, император Василий бил готов да постъпи като достоен заместник на втория си баща. През 985 г. той бил свалил от поста му великия паракимомен Василий, заподозрян в някакъв крупен заговор, чиято тайна си останала

неразгадана.^[14] Стресът около това преживяване напълно променил характера на младия император. Сега той бил на 27 години. Дотогава Василий бил безгрижен, разпътен и ленив; от този момент той се отрекъл от предишния си живот и се отдал на суров аскетизъм, невиждан във Византия, освен сред най-прославените светци. Той закалил тялото си да приема с радост лишенията и укрепил ума си с недоверие към културата. От този момент енергията му била неизтощима; не се колебаел да тръгне на поход във време, когато войските обикновено почивали в зимните си лагери. Сърцето му не познавало страх или жалост. Той се превърнал във злокобна фигура — целомъдрен и суров, приживяващ почти без храна и сън, облечен в строги тъмни дрехи, без нито едно украшение — дори и без пурпурна мантия и диадема на главата. Съсредоточил се върху едно-единствено нещо: утвърждаването и укрепването на личната си власт като император, за благо на Империята. При всичката си дързост и коравосърдечие цар Самуил, който в очите на императора бил просто един български бунтовник^[16], с право можел да се страхува от такъв противник. Но засега промяната не давала плодове. Императорът бил все още млад и необигран.

Нещо повече, първият му опит да премери сили с България завършил катастрофално. През лятото на 986 г., почти веднага след като научил за падането на Лариса, той потеглил с голяма войска към сърцето на Балканите, по стария римски път край Филипопол. Целта му била София, чието превземане щяло да попречи на българите да си възвърнат бившите източни провинции. Настъплението на императора накарало Самуил бързо да се оттегли от Тесалия и заедно с Арон и княза-скопец Роман да се притече на помощ на града. Императорската войска успешно се придвижила нагоре по Марица и през прохода Траянови врата навлязла в Софийското поле. Там тя се настанила на лагер при едно селище, наречено Стопонион, до самия проход, на около 60 км от София, за да изчака ариергарда си. Междувременно Самуил имал достатъчно време да заеме позиции в планините край града. Най-сетне в края на юли Василий потеглил отново и стигнал до стените на София. Но опитът му за обсада се провалил. Дали поради лошо командване или отпадналост (лятото било в разгара си), или пък в резултат на предателство войниците му действували твърде вяло. А междувременно българите ненадейно нападнали отредите, които се

грижели за фуража и продоволствието, и така оставили цялата войска почти без припаси. Само след 20 дни Василий снел обсадата и потеглил обратно. Освен че се чувствал обезсърчен и потиснат, василевсът чул и обезпокоителни слухове. Той бил оставил магистъра Льв Мелисин да пази проходите, през които дошли войските му. Сега domestikът Контостефан разпространил мълвата, че Мелисин, комуто той отчаяно завиждал, бил напуснал поста си и замислял предателство срещу императора. Скоро преди това Мелисин бил изиграл доста съмнителна роля в Сирия и подозренията на императора лесно се възбудили. Василий не можел да остава повече в сърцето на България и да рискува трона си.

Първият ден от отстъплението преминал без особени събития, но вечерта императорската армия, която спряла да пренощува в една горичка, изпаднала в паника от слуха, че българите са заели позиция и от появата на един ярък метеор в небето. На следващия ден, вторник, 17 август, ромеите тъкмо навлезли в теснините, когато Самуил внезапно връхлетял от планините. Настъпило неописуемо клане. Целият обоз на императора бил заграбен. Летописецът на тези събития Льв Дякон бил спасен единствено от бързината на своя кон. Император Василий се добрал до Филипопол с жалки останки от войската си. По пътя той разбрал, че Мелисин през цялото време стоял вярно на поста си, а вероломният заговорник е Контостефан. Унизен и разгневен. Василий се върнал в Константинопол, като се заклел някой ден да отмъсти. Разочарованието на цялата Империя намерило израз в едно ново стихотворение на Йоан Геометър, озаглавено „За претърпяното поражение в българската клисура“.^[17]

За следващите години се знае малко. Очевидно Самуил затвърдил победата си, като нахлул в Източна България, превзел старите столици Преслав и Плиска и наложил властта си чак до Черно море.^[18] Скоро след това той насочил вниманието си на запад, към големия имперски град Драч. Не знаем точно кога и как той паднал в ръцете му; вероятно това е станало преди 989 г. Управлението на града било поверено на Самуиловия тъст Йоан Хрисилий.^[19] Превземането на Драч осигурило на България излаз на Адриатическо море и пряка връзка със Запада. Изглежда, че Самуил вече бил получил признание на царската си титла от папата — вероятно някое оръдие на саксонските императори, като Бенедикт VII. по време на войните на

император Отон II срещу Източната империя през 981 или 982 г. Разбира се, папата не е настоявал — или не е могъл да настоява — признаването на титлата от негова страна да бъде съпътствувано от приемане и на духовното му господство.^[20] Но за момента Самуил не можел да очаква голяма помощ от Запада. Владетелка на Запада била една гъркиня — императрицата-майка Теофано, майка на източния император Василий.

Василий не можел да предотврати териториалното разширение на Самуил. От 986 до 989 г. той отново трябвало да се справя с мощни размирици в Азия — бунтовете на Варда Фока и Варда Скляр. Годината 989 била особено мрачна за Константинопол. На 7 април Северното сияние озарило небето със страховити огнени стълбове, предвещаващи беди. И наистина, скоро дошли вести, че русите са превзели Херсон, а българите — Верея.^[21] Русите скоро отстъпили завоюваното, усмирени от приемането на християнството и поласкани от женитбата на своя Велик княз с невяста от императорското семейство — Василий пожертвувал собствената си сестра Ана, като я дал за жена на Владимир, син на свирепия Светослав. Но Василий не можел да се избави така лесно от българите.

Верея, разположена сред хълмовете на Македония, била една от най-яките крепости, охраняващи подстъпите към Солун. А скоро станало ясно, че именно голямото пристанище е истинската цел на Самуил. След превземането на Верея българите, предвождани от Самуиловия воевода Димитър Полемархий, успели да завладеят с хитрост крепостта Сервия^[22], а български разбойнически банди започнали да опустошават земите на юг чак до егейския бряг. Положението станало толкова сериозно, че Василий бил принуден отново да премине в настъпление. През 988 г. той бил направил опит да се предпази от българските нашествия, като заселил арменски колонии по македонската граница, но това не помогнало. Но към края да 990 г. неговите неприятности в Азия и с русите били уредени и той можел да вземе по-решителни мерки.

Рано през следващата пролет императорът тръгнал към Солун. В края на февруари той минал през тракийското селище Димотика, където се бил оттеглил старият бунтовник Варда Скляр. Василий се срещнал с него и го поканил да го придружи в похода. Но Варда отказал под предлог, че е твърде стар и болен — и с основание, тъй

като след няколко дни, на 7 март, починал.^[23] Междувременно Василий стигнал до Солун, където се помолил пред олтара на св. Димитър, закрилник на града и един от най-отзивчивите светии, които бдели над Империята. Той си осигурил подкрепата и на един жив местен светец на име Фотий, който всяка вечер се молел за него по време на походите му.^[24]

Но за тези походи не знаем нищо, освен че императорът останал в Македония четири години, превзел много градове, част от които разрушил, а в други поставил свои гарнизони и накрая се върнал в Константинопол с много пленници и богата плячка. Сред възвърнатите градове била и Верея.^[25] Съмнително е, че Василий е прекарал всичките тези четири години във война. Вероятно той често се е връщал в столицата си, за да упражнява надзор над управлението. Научаваме за различни арменски военачалници, които поемали командването в негово отсъствие. Изглежда, всички те се сражавали храбро, но в крайна сметка били побеждавани от българите. Най-видни сред тях били принцовете от свалената династия на Таронитите, които от известно време чрез смесени бракове се били сродили с аристокрацията в Империята. За действията на Самуил през тези години се знае твърде малко. Вероятно той се придържал към планините, следвайки старата българска тактика да не влиза в открито сражение, освен когато може да изненада врага в някоя долина или клисура. Но Василий вече бил по-хитър и не му давал такава възможност. Тази предпазливост обаче пречела на императора да доведе делото си докрай. Той никога не рискувал да навлезе в дивите местности, в които се разполагал Самуил^[26] и така, независимо от богатата плячка и превзетите крепости, българската заплаха почти не била намалена, когато през 995 г. императорът трябвало отново да замине спешно на изток.

Василий се оставил за главнокомандуващ на солунския фронт Григорий Таронит.^[27] При вестта за отпътуването на императора Самуил се спуснал от планините и се насочил към Солун. Заблуден от незначителния брой на войската, с която Самуил се появил пред стените на града, Григорий изпратил срещу него малкия си син Ашот, със съвсем малко войници. Те попаднали в засада, устроена от основната част на българската войска, и повечето били избити; самият Ашот бил заловен жив. Когато научил за това, Григорий изгубил

самообладание и веднага тръгнал да спасява сина си. Но той също попаднал в клопката на българите и загинал заедно с почти цялата си армия, макар и да се сражавал храбро.^[28]

Това било много сериозно поражение на солунския гарнизон, но Самуил не рискувал да атакува самия град. След като опустошил областта и отново превзел Верея, той отвел пленниците в столицата си. Василий бил прекалено зает, за да се върне лично в Европа, но изпратил един от най-способните си пълководци, Никифор Уран, да поеме командването. През 996 г. той пристигнал в Солун с подкрепления.

Самуил прекарал 996 г. в Континентална Гърция. Вече от 10 години той държал в ръцете си Лариса, нейната входна врата, и сега успял безпрепятствено да проникне през Термопилската долина и Термопилите, Беотия и Атика до Коритския провлак. В Пелопонес настъпила паника. Поддал се дори и стратегът Апокавк, който се поболял от тревога и не знаел как да организира отбраната. Били необходими целият такт и духовни дарби на св. Никон Метаноите, за да се успокоят разстроените му нерви. Но докато всички със свито сърце очаквали нападението, дошла вестта, че цялата българска войска се оттегля на север.

Никифор Уран бил по стъпките на Самуил из полуострова и успял да върне на Империята крепостта Лариса. Като оставил там по-голямата част от обоза, той продължил през Фарсалската равнина и Отрие и стигнал долината на р. Сперхей. На другия бряг бил лагерът на българите, препълнен с плячката, взета от Гърция. Реката била придошла от поройните летни дъждове и Самуил се чувствувал в безопасност. Но през нощта имперските войски открили брод през буйните води и нахлули в лагера му. Българите били избити, както спели. Самуил и синът му Гаврил Радомир били ранени и едва успели да избягат с малка част от войската. Загубите били огромни. Плячката им била разграбена, а пленниците освободени. Уран се завърнал триумфално в Солун, а оттам — в Константинопол, за да отпразнува тържествено прогонването на нашествениците от Гърция.

Но въпреки тази победа Василий не се решил да предприеме един последен съкрушителен поход — той все още бил прекалено зает в Азия. Затова следващите няколко години станали може би най-славните в Самуиловото царуване. Потресен от разгрома си, отначало

Самуил писал на императора с предложение да му се покори при известни условия, но скоро оттеглил предложението си, когато разбрал, че засега няма да бъде нападнат. Според един разпространен в Антиохия слух той тъкмо преговарял, когато научил, че законният цар (синът на Петър, Роман) бил умрял в Константинопол. Самуил веднага прекратил преговорите и се обявил за цар. Но Роман съвсем не е бил пар, нито пък е бил в тъмница в Константинопол. Той бил скопец, на служба при Самуил, и живял още дълги години. Може би тук трябва да отделим място за историята на последния жив брат на Самуил, Арон, разказана от Скилица. Арон, който бил по-миролюбив, настоявал за споразумение с Империята и вероятно успял да си осигури подкрепата на голяма част от българите. Влиянието и политиката му съвсем не се харесвали на Самуил. Затова Арон бил заловен и убит с всичките си деца. Само синът му Иван Владислав бил спасен от своя братовчед Гаврил Радомир. Така Самуил останал да царува сам, без да дели властта си с никого. Но вестта достигнала до източната граница на Империята в доста объркан вид и местните историци я допълнили и разкрасили.^[32] Жестокостта на Самуил сплашила миролюбивата групировка и когато той решил отново да скъса отношенията си с императора, никой не се противопоставил.

Вътрешният живот на страната през Самуиловото царуване е бяла страница за нас. Знаем само каква е била данъчната система, възприета по онова време: всеки, който притежавал чифт волове, бил задължен да плаща годишно по една крина жито, една крина просо и една стомна вино.^[33] Тоа несъмнено била много стара българска система. Изглежда, че народът — както правоверните християни, така и богомилите — не е протестирали против Самуиловото управление, било от равнодушие или от страх. Затова пък воеводите му доста често го предавали. Това сигурно се е дължало на по-добрите изгледи за материални облаги и удобства, които предлагала Империята, тъй като Самуиловият двор в планините на Македония не се отличавал с изтънченост. Явно комитопулите не покровителствували литературата и изкуствата, както владетелите на Крумовата династия. От друга страна, Самуил бил голям строител. Той не само издигнал яки стени около крепостите си; в тези години били построени и няколко църкви, отчасти запазени и до днес. Църквата „Св. Герман“ край Преспа, църквата, построена на преспанския остров за мощите на св. Ахил от

Лариса, както и църквите „Св. Константин и Елена“ и „Св. София“ в Охрид, който скоро след настъпването на новия век станал столица — всички те свидетелствуват за активната архитектурна дейност на Самуил. Поради разрушенията и добавките на следващите поколения днес е трудно да съдим за стила им. По дух те напомнят провинциалната византийска школа, трърде различаваща се от императорската константинополска школа и силно повлияна от арменската архитектура. Може би Самуиловите архитекти са били арменски пленници от колониите в Македония, но по-вероятно е тези църкви да са били плод на първите амбициозни артистични усилия на местните славянобългари.

В българския царски двор може да е липсвал разкош, но не са липсвали романтични страсти. От жена си Агата Хрисилия царят имал няколко деца, чиито бурни любовни преживявания влезли в страниците на българската история. Самуил бил довел пленения принц Ашот Таронит в столицата си и го държал там затворен. Но най-голямата дъщеря на царя, Мирослава, го зърнала и той пленил сърцето ѝ. Като се зарекла да се самоубие, ако не стане негова жена, тя успяла да измоли освобождаването му. След женитбата им Ашот бил изпратен от своя тъст да помага в управлението на Драч. По-късно двамата съпрузи изменили на царя.^[34]

Приблизително по същото време — вероятно през 998 г. — Самуил, чиито действия на юг и на изток за момента били осуетени, решил да разшири владенията си на северозапад, по адриатическия бряг. Завладяването на Драч му подсказало колко е важно да бъде адриатическа сила. Той бил прекалено предпазлив, за да се опита, подобно на предшествениците си, да завладее долините във вътрешността на Сърбия, затова се придържал към крайбрежието, където му била предоставена една отлична възможност. Княжество Дукля (днешната Черна гора) страдало от мекушавото управление на своя невръстен княз Владимир. Самуил нахлул в земята му, превзел град Улцин и пленил самия млад княз, без да срещне сериозен отпор. Владимир бил изпратен на заточение в Преспа, а Самуил продължил на север и се обявил за върховен владетел на Требине, съседното крайбрежно княжество. В резултат на българското настъпление император Василий, който не можел да си позволи да поддържа военни

части в толкова отдалечени земи, формално отстъпил управлението на Адриатика на своята вярна васална държава Венеция.^[35]

И отново се намесила една от дъщерите на Самуил. Подобно на сестрите си, княгиня Косара била развълнувана от мисълта за хубавия млад пленник и скоро се влюбила в дуклянския княз. Самуил чул молбите на Косара. Владимир бил освободен и върнат на трона си, след като се оженил за Косара. По същото време Владимировият чичо Драгомир бил провъзгласен за княз на Требине. И двамата признавали върховната власт на България и поне Владимир останал верен васал.^[36]

Самуиловата слава стигнала чак до маджарите и техния крал св. Стефан Унгарски изпратил свои представители да сключат съюз с България. Условието на съюза са доста неясни, но знаем, че той е бил скрепен с брачен договор. Стефан изпратил дъщеря си за жена на Самуиловия син и наследник Гаврил Радомир. Но унгарското момиче не било така щастливо в любовта като зълвите си. В царския двор в Охрид живеела една робиня на име Ирина, пленена като дете в Лариса — жена с удивителна красота. Принцесата навярно притежавала чертите на бащиния си народ — народ, с чието име били наричани злите великани-човекоядци — и далеч не можела да се сравнява със сияйната гръцка пленница. Гаврил Радомир забравил високото потекло на жена си, чийто баща бил крал, а в жилите на майка ѝ течала кръвта на западните императори, и я изоставил заради плебейката Ирина. Самуил, който винаги се отнасял с разбиране към чувствата на децата си, приел раздялата и признал брака с Ирина — и без това съюзът с унгарците имал твърде малко значение за него. За по нататъшната съдба на принцесата не се знае нищо. Разведена и изоставена в този суров царски двор, далеч от родината, тя вероятно е потърсила утеха в някой манастир. От брака ѝ се родил един син, Петър Делян, който навярно е умрял млад. Много години по-късно, след падането на Самуиловата династия, под това име се подвизавал един амбициозен неудачник, който се разбунтувал срещу императора.^[37] Но докато още се разигравали тези любовни драми, може би и преди брака с унгарската принцеса, император Василий отново взел оръжието. Около 998 г. положението на Самуил изглеждало така цветущо, че някои от знатните ромеи се готвели да минат на негова страна. Но Василий бил предупреден и заловил двама от тях в Солун — магистър Павел Вов и

протоспатарий Малакин. Те били изпратени на заточение — първият в Константинопол, а вто рият — в Азия. Тогава някои от велможите в Адрианопол, които имали същите намерения — Ватаций и Василий Глава, — незабавно избягали при Самуил. Императорът затворил сина на Глава и го държал цели три дена, но не можал да предприеме други действия.^[38] Вероятно всяка година Никифор Уран е провеждал походи срещу България, но за тях не се знае нищо. През пролетта на 1001 г. обаче Василий сключил мир на източната си граница и вече можел да насочи цялото си внимание на запад. В продължение на четири години той непрекъснато предприемал походи във владенията на Самуил.^[39]

Първият от тях, през 1001 г., бил насочен срещу София. Тръгвайки от Филипопол, където оставил силен гарнизон начело с патриций Теодорокан, Василий преминал Траянови врата и превзел много крепости около София, макар че не нападнал самия град. След това се оттеглил да прекара зимата в Мосинопол (днешната Гюмюрджина), в Югозападна Тракия. Целта на този поход била да откъсне Самуил от източните му области. Затова на следващата година Василий изпратил голяма войска, предвождана от Теодорокан и протоспатарий Никифор Ксифий, да завладее земите между долното течение на Дунава и Черно море, стария център на България. Самият той навярно е чакал близо до София, за да попречи на Самуил да изпрати подкрепления. Ходът му бил успешен; бившите столици Малки Преслав, Плиска и Велики Преслав отново паднали в ръцете на императора.^[40]

През 1003 г. Василий нанесъл удар в Македония. С приближаването на голямата му войска към Верея българският управител на крепостта Добромир се уплашил и се предал без бой. Василий винаги се опитвал да обвърже бившите български военачалници с Империята, като им давал титли, а понякога и постове в достатъчно отдалечени провинции, така че да не представляват опасност. Добромир бил удостоен с титлата антипат и бил изпратен в Константинопол. След Верея императорът нападнал Сервия. Градът бил отбраняван от Никулица, ромейския предател, пощаден от Самуил при Лариса. Никулица се сражавал храбро, но накрая градът паднал. Василий се отнесъл снизходително към защитниците му. Въпреки миналото си, Никулица получил титлата патриций и придружил

императора до Константинопол през лятото на 1003 г., когато Василий сметнал за благоразумно след последните си успехи да се върне за малко в своята столица.

Но предателят не можел да бъде купен с една титла. След няколко дни той избягал и се върнал при Самуил. Според неизменния български обичай по време на императорския поход Самуил останал в планините, като решително отбягвал откритите сражения. След оттеглянето на Василий той се спуснал с войската си и с помощта на Никулица се опитал да си върне Сервия. Но Василий бил добре осведомен и се придвижил бързо. С усилен преход той се върнал на границата на Тесалия, а Самуил и Никулица отстъпили. Скоро Никулица попаднал в засада, бил пленен и затворен в Константинопол. След няколко години той отново избягал. Императорът прекарал следващите един-два месеца в Тесалия, където поправил крепостите, разрушени от българите, и си върнал онези, които още били в техни ръце. Българското население било изселено в областта Волерон — там, където Марица се влива в Егейско море. От Тесалия Василий се отправил на север, към яката крепост Воден, разположена на ръба на Македонското плато, откъдето водите на Островската река се спускали в долината, образувайки внушителни водопади. Един български воевода на име Драгшан храбро отбранявал града, но накрая, вероятно късно през есента, бил принуден да се предаде. Гарнизонът бил изпратен във Волерон, но Драгшан получил разрешение да се засели в Солун. Там той се оженил за дъщерята на един от главните свещеници при храма „Св. Димитър“. По нататъшната му съдба е твърде необикновена. След като жена му родила две деца, той неочаквано избягал в българския царски двор, но скоро бил заловен и по молба на тъста си получил прошка. Не след дълго той избягал повторно, със същия резултат. Този път останал в Солун, докато му се родили още две деца, след което избягал за трети път. Сега вече търпението на императора се изчерпало. Когато го заловили отново, той незабавно бил набит на кол.

След 1004 г. Василий решил да завладее докрай Дунавска България и в самото начало на годината^[41] обсадил Видин на Дунава, най-източната крепост, останала в ръцете на Самуил. Срещу тези добре организирани и внимателно ръководени походи Самуил не можел да направи нищо, но сега се опитал да отвлече вниманието на

императора и почти успял да го принуди да вдигне обсадата. На 15 август, когато жителите на Адрианопол празнували Успение Богородично, българите внезапно нападнали града. Адрианопол бил съвсем неподготвен — никой не очаквал, че Самуил ще се отдалечи толкова от центъра си. Той избивал и рушал, без да срещне съпротива, а след това се оттеглил така ненадейно, както бил дошъл, с богата плячка и множество пленници. Но тази блестящо проведена акция закъсняла: след осеммесечна обсада Видин бил на път да падне. Василий изчакал още малко, превзел града с пристъп — вероятно в началото на септември — и след като поставил в него силен гарнизон, бързо се отправил на юг, за да пресрещне завръщащите се български войски. Походът му нагоре по Тимок и Морава, през враждебни, непокорени земи, бил не по-малък подвиг от Самуиловия поход до Адрианопол.

Императорът се срещнал с българския цар и войската му близо до Скопие, на брега на Вардар реката била придошла, а Самуил бил забравил горчивия урок при Сперхей. Двете армии се разположили на лагер на двата бряга: императорската — със съответните предпазни мерки, а българската — с дръзко безгрижие, уверена, че реката е непроходима. Но един гръцки войник открил брод и императорът се промъкнал незабелязано с войската си на отвъдния бряг. Нападението било така неочаквано, че българите дори не направили опит да се отбраняват. Всички, включително и Самуил, побегнали панически. Лагерът им, заедно с царската палатка и цялата плячка от Адрианопол, паднал в ръцете на императора.

След битката българският управител на Скопие предал на императора ключовете на града. Това бил Роман, евнухът, синът на Петър, последната издънка на Крумовата династия.^[42] Василий го посрещнал благосклонно и го направил патриций. Той завършил необичайната си кариера като управител на Абидос.

От Скопие тръгнал на изток, срещу крепостта Перник, която охранявала долината по горното течение на Струма. Но Перник бил разположен в непристъпна местност и бил отбраняван мъжествено от най-способния Самуилов воевода, Кракра. След като изгубил много хора и се убедил, че Кракра е неподкупен, Василий снел обсадата и късно през зимата на 1004 г. се оттеглил в изходната си база във Филипопол. Оттам той скоро се завърнал в Константинопол.^[43]

Така за четири години Самуил изгубил половината си царство. От Железни врата на Дунава до Солун, цялата източна част на Балканския полуостров била в ръцете на императора, с изключение единствено на София, Струмица и няколко крепости около Перник и Мелник, по западните склонове на Родопите. Имперски гарнизони били разположени по границата с Тесалия и по течението на р. Вардар. Походът бил един от най-блестящите в историята на византийското оръжие. Той показал, че при добро командване имперската армия все още е най-съвършената военна машина, която тогавашният свят познавал. Той показал още, че българите, въпреки цялата си храброст и дързост, въпреки хитростите и клопките, вече не могат да й бъдат достоен съперник. Като всеки голям български пълководец, Самуил избягвал откритите сражения и разчитал на бързината, на засадите и внезапните нападения. Но сега той бил изправен пред противник, който можел с усилен преход на премине и през най-дивата вражеска земя, без да се остави да бъде изненадан в някоя долина или планински проход; противник, който бил забравил за всичко друго и бил твърдо решен, че няма да спре да воюва, докато България не изчезне от лицето на земята.

Дори и привържениците на Самуил започнали да осъзнават истинското положение. През 998 г. имперските сановници изменили на императора, за да дойдат при Самуил, изгряващото величие. Но сега, с вероломна предвидливост, собствените му служители започнали да преминават на служба при императора. Всяка измяна била тежък удар за Симеон. Пялата му сила се опирала на неговите управители, воеводи и подчинените му войници. Обикновенният му народ, изглежда, бил прекалено беден и безучастен или, като богомилите, преднамерено пасивен, за да го подкрепи или да се опълчи срещу него. И макар че засега чужди войски не били достигнали високопланинските езера, където била столицата му, Самуил можел с право да бъде изпълнен с мрачни предчувствия за бъдещето.

През 1005 г. язвата на предателството разяла сямото сърце на неговото семейство. Дъщеря му Мирослава и мъжът ѝ Ашот Таронит избягали от Драч, в чието управление той участвал, и отишли в Константинопол. Ашот отдавна жадувал да се върне в предишния си дом и бил убедил княгинята, че съпружеският дълг стои над синовния.

Но Мирослава не била единственият изменник на семейството. Ашот донесъл на императора писмо от тъста на царя, Йоан Хрисилий, под чието командване останал Драч. Йоан предлагал да предаде града на имперските войски срещу известно възнаграждение за себе си и титлата патриций за двамата му синове. Предложението било прието. Патрицията Евстатий Дафномил пристигнал с флота в Адриатика и поел управлението на града. Ашот получил магистърски сан, а Мирослава — званието зости и с това станала една от най-видните придворни дами на Империята.^[45]

Загубата на Драч била тежък удар за Самуил — както за чувствата, така и за могъществото му. Той вече нямал излаз на Адриатическо море, освен през Дукля, княжеството на неговия предан зет Владимир.

Събитията от следващите девет години се губят в неизвестност. Изглежда, че след 1006 г. император Василий всяка година е нахлувал в България^[46], а през 1009 г. Самуил претърпял тежко поражение при селището Крета, вероятно близо до Солун.^[47] През всичките тези години имперските войски напредвали все повече към столицата на Самуиловите владения. Само планините на Северна Македония и Албания останали в Самуиловите ръце, както и долината по горното течение на Струма, защитавана от Кракра. Вероятно от Кракра Самуил научил, че всяка година императорът нахлува с войските си през тясната клисура Кимбалонгус или Клидион (с. Ключ), която води от Сяр към долината на Струма. Самуил съставил план да завземе прохода и така да спре императора или да го принуди да направи обход, при който българите да се окажат връзани дълбоко в тила на ромейската войска. През 1014 г. Самуил приложил на дело плана си и завзел клисурата, като преградил входа ѝ с дървена стена. Същевременно той изпратил други военни части, водени от Несторица, към Солун, за да отвлекат вниманието на императора. Но Несторица бил разбит от имперския стратег Теофилакт Вотаниат, който след това се присъединил към императорската войска, приближаваща Кимбалонгус.

При вида на здравите български прегради Василий се поколебал, а след няколко неуспешни атаки съвсем се обезсърчил. Но неговият военачалник, филипополският стратег Никифор Ксифий, предложил да направи обход с част от войската през гористите планински склонове и

да нападне Самуил в гръб; той се надявал на успех. Василий приел плана. Ксифий поел през горите на Беласица и успял да излезе в гръб на Българската войска. На 29 юли Василий устремно атакувал преградната стена. В същия момент Ксифий внезапно нападнал българите в тил. Така изненаданите българи попаднали в клопка. Много от тях паднали убити, а още повече били пленени. Самият Самуил се спасил само благодарение на твърдостта и мъжеството на своя син и успял да избяга в крепостта Прилеп. Пленниците наброявали 14 или 15 хиляди. Василий, чиято снизходителност се била изчерпала, решил да даде на царя суров урок. Всички пленници били ослепени, като на всеки сто души бил оставен един с по едно око. Така, водени от еднооките си другари, те били изпратени при своя цар.^[48]

Междувременно Василий се насочил на север, за да си разчисти сметките със западнородопските области, храбро отстоявани от Кракра. Той стигнал до Струмица и превзел съседната крепост Мацукион. Оттам той изпратил войска, начело с Вотаниат, да изгори преградите, издигнати от българите по пътя към Солун. Вотаниат изпълнил успешно задачата си, но на връщане попаднал на българска засада и загинал заедно с всичките си войници. Тази победа окуражила българите, но не им помогнала особено. Императорът продължил похода си през областта — една от многото, наречени Загория, „отвъд планините“ — и дори най-силната и непристъпна крепост, Мелник, се предала в негови ръце. След превземането ѝ той се оттеглил за известно време в Мосинопол и там, на 24 октомври, в лагера му пристигнали радостни вести.^[49]

Ослепените жертви от Кимбалонгус най-сетне стигнали при своя цар. Самуил бил в Преспа, болен от тревога и страх. При вида на ужасяващото шествие, в което била превърната могъщата му войска, той не издържал и получил апоплектичен удар. Дали му малко студена вода и той дошъл на себе си, но след това отново загубил съзнание и след два дни, на 6 септември 1014 г., починал.^[50]

Това бил краят. Последният лъч на залязващото слънце озарил България при теснините на Кимбалонгус. Сега паднал здрач, изпълнен със забързани смътни фигури, които трескаво се мъчели да предотвратят неизбежната нощ. Девет дни след смъртта на Самуил синът му Гаврил Радомир, когото гърците наричали Гаврил Роман, бил провъзгласен за цар. Навярно по времето на бащината си смърт той е

бил някъде далеч с войската си и му е трябвало известно време, за да се върне. Въпреки цялата си храброст и внушително телосложение Гаврил Радомир не притежавал величието на баща си. Той далеч не бил способен да внуши такова страхопочитание и уважение и почти веднага тронът му се разлюлял.^[51]

При вестта за смъртта на царя Василий веднага възобновил похода си. От Мосинопол той навлязъл в долината на р. Черна и стигнал чак до големия град Битоля, където имало дворец на Гаврил Радомир. Разрушаването на този дворец било единственото насилие, извършено от императора този път. От Битоля Василий се върнал обратно — той сметнал за неразумно да се изкачва в планините през най-лютата зима — и се спуснал по р. Черна, а в това време войските му превзели Прилеп и Щип (Ступион). Оттам той през Воден се върнал в Солун, където пристигнал на 9 януари 1015 г.

В началото на пролетта той потеглил отново. С помощта на предателство българите си били възвърнали Воден, затова Василий настъпил с цялата си войска срещу града и го принудил да се подчини. И този път гарнизонът бил изпратен в колонията във Волерон, а за да е сигурен, че ще удържи града, императорът построил две нови крепости — Кардия и Св. Илия. След това се върнал в Солун. Докато бил там, при него пристигнал един гръцки войник, с прозвище Хиротмит (тъй като бил с отрязана ръка), с писмо от царя, в което той обещавал да се покори. Но Василий заподозрял измама и върнал пратеника без отговор. Същевременно той изпратил войска под командуването на Никифор Ксифий и Константин Диоген да обсади Мъглен, една от най-силните крепости в Македония, останали в български ръце. Начело с тукашния управител Илица и кавхан Дометиан, един от най-близките съветници на царя, крепостта се отбранявала така ожесточено, че се наложило самият Василий да дойде и да ръководи обсадата. Едва след като заповядал да отбият реката, която течала покрай града, и да подкопаят основите на градските стени, гарнизонът бил принуден да се предаде. Императорът изселил войниците далеч в Армения, а градът разрушен и опожарен. Същата съдба постигнала и съседната крепост Енотия.^[52]

Пет дни след падането на Мъглен, през август, Хиротмит отново се появил в лагера на императора, този път със сензационна новина. Докато ловувал край с. Петриск, на Островското езеро, цар Гаврил

Радомир бил убит от своя братовчед, княз Иван Владислав, сина на Арон, чийто живот бил спасил навремето.^[53] Иван Владислав станал владетел на онова, което било останало от България. Заедно с Гаврил Радомир загинала и жена му, красивата Ирина от Лариса.^[54] Хиротмит довел със себе и няколко слуги на Иван Владислав и донесъл писма с обещания за подчинение и покорство. Отначало Василий бил на път да им повярва, но приблизително по същото време братът на кавхан Дометиан, също кавхан, преминал на страната на императора и бил посрещнат добре от него. Вероятно той му разкрил двуличието на писмата. Василий веднага потеглил към вражеската страна и навлязъл в планинските области на Македония, край Острово и Соск, като по пътя си ослепявал всеки заловен българин.^[55]

Смъртта на Гаврил Радомир хвърлила страната в още по-голямо безредие. Иван Владислав бил узурпатор, навярно просто водач на някоя от съществуващите групировки, и в настъпилия хаос всеки български военачалник се заел със собствените си интереси. Но Иван Владислав бил безскрупулен и енергичен. Под натиска на императора той се оттеглил на северозапад в албанските планини, за да сплоти силите си. Там той повикал дуклянския княз Владимир да се посъветва с него като със свой васал — Иван Владислав навярно искал да си осигури възможност за отстъпление в княжеството му и бил разгневен от това, че хрисимият Владимир клонял към мир с императора. Добрият княз бил готов да тръгне, но жена му Косара, дъщеря на Самуил, не се доверявала на убиеца на брат си и тъй като се страхувала за живота на своя съпруг, решила да отиде вместо него. Иван Владислав я посрещнал така сърдечно, че накрая, след като сигурността на Владимир била гарантирана под клетва пред българския патриарх Давид^[56], Владимир тръгнал за царския двор. Още с пристигането си на 22 май 1016 г. той бил обезглавен и тялото му не било предадено на земята, докато не извършило толкова много чудеса, че дори и убиецът му бил изумен. Косара получила разрешение да го погребее в Крайна, край Шкодрен-ското езеро, а самата тя, с разбито сърце, станала монахиня в един близък манастир.^[57] Убийството премахнало опасността от предателство в тила на Иван Владислав, но иначе не постигнало нищо, освен че увеличило всеобщия хаос. Българите скоро изгубили властта си над Дукля.

Междувременно императорът проникнал дълбоко в сърцето на македонските планини, в загадъчната област на високопланинските езера и долини, където била столицата на Самуил. В ранната есен на 1015 г. той достигнал и самата столица, Охрид. Но едва бил завзел града, когато научил, че Иван Владислав атакува Драч. Като оставил гарнизон в Охрид, Василий веднага се притекъл на помощ на големия пристанищен град. Но тогава дошла по-лоша вест. Тръгвайки към Охрид, Василий бил оставил значителна войска, командувана от стратега Георги Гонициат и протоспатария Орест, за да охранява пътищата към планините. Но Георги бил подмамен в засада от българския воевода Ивац, бележит и опитен пълководец, и загинал заедно с всичките си войници. Василий бил принуден да остави Драч на произвола на съдбата (гибелта му обаче била предотвратена) и да се спусне бързо от планините по следите на Ивац, за да си освободи пътя. Но Ивац го избегнал и се оттеглил на юг: той успял да върне на българския цар Охрид, който отново станал негова столица. Императорът отишъл в Солун, а оттам — в Мосинопол. Там разделил войските си на две части: едната, под командването на Давид Арианит, изпратил срещу Струмица, а другата, водена от Ксифий — срещу София. Арианит успял да превземе крепостта Термица, близо до Струмица, а Ксифий — няколко крепости край София, сред които и Бояна. Самият император тръгнал за Канстантинопол, където пристигнал през януари 1016 г.

По-късно през същата година Василий подновил военните действия и лично повел войските си към българските области по горното течение на Струма. Главно огнище на съпротивата им бил Перник — крепостта, която все още се държала, под ръководството на храбрия и верен Кракра; той оставал верен на всеки цар, който се възкачвал на трона. Василий отново се опитал да превземе Перник с пристъп и отново това му струвало толкова много жертви, че накрая се отказал от обсадата. С настъпването на есента той се оттеглил на юг в Мосинопол, където прекарал зимата и дал почивка на войниците си.

През първите хубави дни на 1017 г. старият император отново поел на поход. Той изпратил Давид Арианит и Константин Диоген в земите по горното течение на Вардар, а сам превзел крепостта Лонгон. [58] Имперските войски пленили огромен брой хора и стада говеда и овце — основното богатство на страната. Императорът разделил

пленниците на три части, като едната разпределил между войските си, другата дал на своите руски наемници, бъдещите прочути варяжки дружини, а третата оставил за себе си. От Лонгон Василий настъпил на юг към Кастория (Костур). Но докато обсаждал яките му стени, той получил писмо от стратега на Дръстър, в което се съобщавало, че Иван Владислав и наместникът му в Родопите, Кракра, се опитвали да се споразумеят с печенегите, които чакали в пълна готовност отвъд Дунава. Василий не искал да рискува. Той веднага вдигнал обсадата и бързо се отправил на Север, за да бъде наблизно, ако стане нужда. По пътя си той превзел и опожарил крепостта Бозоград, или Вишеград^[59], заповядал да се укрепят разрушените стени на Верея и стигайки до Остров и Молиск, разрушил всички български крепости, които все още били непокътнати. Там той научил, че съюзът на българския цар с печенегите се е провалил, тъй като печенегите не желали да рискуват, като си навлекат гнева на страшния стар император.

Василий отново се върнал на юг и превзел крепостта Сетина (днешното село Сетина на р. Брод, в края на долината на р. Черна). Там имало Самуилов дворец, в който Василий открил големи хранителни запаси. Дворецът бил опожарен, а храната — раздадена на войниците. Царят бързо пристигнал с войските си в околността, за да предприеме нещо. Тогава Василий изпратил срещу него Константин Диоген с войските от европейските теми. Но Константин попаднал в клопката на Иван Владислав и бил пред прага на гибелта, когато Василий, разтревожен за съдбата на войските си, се появил внезапно с набързо сформирани отряд и се включил в битката. Българите, които почти били удържали победа, се стъписали. С викове: „Бягайте, бягайте, императорът!“^[61] те се пръснали на всички страни. В безредното бягство много от тях загинали; били пленени 200 конници в пълно бойно снаряжение и цялото имущество на царя, както и неговият племенник.

След тази победа Василий потеглил към Воден и подсилил гарнизона му. След това, през януари 1018 г. той се върнал в столицата си.^[62]

С всеки нов поход императорът все повече заздравявал своите позиции в България. Но Иван Владислав, с неукротимата си енергия, не се отчайвал. Едва Василий се бил оттеглил, той се спуснал от планините, за да атакува с всичките си останали сили крепостта Драч.

Това било последното му начинание. Както се биел пред стените на града, бил нападнал от един воин, в когото изведнъж му се сторило, че разпознава дуклянския княз Владимир, убития от него светец. Той неистово се развикал за помощ, но помощ не дошла. И така, неизвестният воин, бил той призрак или някой случаен грък, или пък български заговорник, сразил царя.^[63]

Смъртта му означавала край за България. Синовете му били млади и неопитни и дори най-разпалените български воеводи започнали да разбират, че по-нататъшната съпротива е безсмислена. Веднага щом научил новината, императорът потеглил към Константинопол. Докато прекосявал полуострова, много от противниците му идвали да се помирят с него. В Адрианопол го чакали синът и братът на Кракра, които носели вестта, че храбрият воевода слага оръжието и му предава непристъпната си крепост Перник. Василий ги приел благосклонно и ги почел с високи санове; Кракра бил удостоен с титлата патриций. В Мосинопол дошли пратеници от Битоля, Моровизд и Липлян^[64], които предали ключовете на своите градове. В Сяр самият Кракра се явил пред императора заедно с воеводите на още 35 крепости, които му били подвластни. Скоро дошъл и Драгомъж, воеводата на Струмица. Със себе си той довел Йоан Халд, пленен от Самуил преди 22 години, когато били разгромени Таронитите. Императорът дал на Драгомъж титлата патриций и продължил към Струмица. Когато приближил града, дошли нови пратеници, начело с българския патриарх Давид.

След смъртта на Иван Владислав, вдовицата Мария поела управлението и по съвет на патриарха решила да предаде България на императора при някои условия, гарантиращи сигурността на семейството ѝ. Най-големият ѝ син Пресиян и двама от братята му се противопоставили на тази политика, напуснали Охрид и отишли в планините. Но по-голямата част от двора я подкрепила. Сега Давид носел две писма до императора. По същото време пристигнали и воеводата Богдан, управител на „вътрешните крепости“, който до такава степен бил привърженик на Империята, че дори убил войнствения си зет. За награда бил удостоен с титлата патриций.

От Струмица Василий отишъл в Скопие, където поставил силен гарнизон, командуван от Давид Арианит. Самият той триумфално се върнал обратно в Щип, оттам в Просек на р. Вардар и продължил на

юг, а след това на запад, стигайки до Охрид. Пред портите на града императорът бил посрещнат лично от царицата, заедно с всички членове на царското семейство, които се намирили там — трима от синовете ѝ, шестте ѝ дъщери, един незаконороден синове от Самуил, както и двете дъщери на Гаврил Радомир и петимата му сина, единият от които бил ослепен. Василий благосклонно приел капитулацията им. В Охрид той намерил и съкровищницата на българските царе, която нямал време да отвори при предишната си краткотрайна окупация на града. Тя била пълна със златни монети, златоткани дрехи и златни корони, обсипани с бисери. Златото, възлизащо на 100 центинария, той раздал на войската. След това, като оставил в града силен гарнизон, командван от Евстатий Дафномил, поел на юг. В лагера му се явили още българи — Несторица и младият Добромир, с всичките си хора. Дори и Пресиян и братята му, най-големите синове на царицата, се спуснали от дебрите на планината Томор, където Василий бил пратил по следите им преследвачи, и се предали в ръцете му. Василий ги приел в Преспа. На Пресиян той дал титлата магистър, а останалите направил патриции. Било средата на август.

В Преспа пред Василий склонил глава, макар и не по своя воля, още един виден българин. Воеводата Ивац, горд и независим, се бил затворил в двореца си на р. Девол, заобиколен с прекрасни градини. Близо два месеца императорът преговарял с него, увещавайки го да се предаде доброволно. Но Ивац хранил оргомни амбиции да стане цар и се опитвал да печели време. През август, според обичая си, Ивац поканил свои приятели и роднини да празнуват заедно празника Успение Богородично. Тъй като преговорите все още продължавали, Евстатий Дафномил помолил да бъде приет на празника. Ивац бил изненадан, но и поласкан, че един враг се оставя в ръцете му, и го приел сърдечно. След гощавката Евстатий поискал да говори насаме с Ивац. Те се уединили в една отдалечена градина. Когато останали сами, гъркът неочаквано повалил българина, запушил му устата и му избол очите. Двама слуги на Ивац чули първите му приглушени викове и повикали останалите. Всички българи се стекли на мястото, разярени от тази злоупотреба с гостоприемството на техния приятел. Но Евстатий ги изчакал спокойно и когато се събрали, се обърнал към тях с дълга реч, убеждавайки ги, че е истинско безумие да се противопоставят на Империята. Неговите думи, както и увереността

му им направили силно впечатление и те осъзнали безсилието си срещу могъщия император. Те благоразумно се покорили на съдбата и заедно с Евстатий и ослепения Ивац отишли в Преспа при императора. За награда Евстатий бил назначен за стратег на Драч и получил цялото имущество на Ивац.

По същото време Никулица, предателят от Лариса, който се криел в планините, след като бил изоставен от последователите си, се отказал от съпротивата и една вечер се предал на императора. Но Василий не пожелал да го види и направо заповядал да го хвърлят в тъмница в Солун.

От Преспа Василий направил обход през Драч, Колония и Дринопол, без да уреди нещата там, и дошъл в Костур. Там той заварил две от дъщерите на Самуил, които били доведени в лагера му. Когато видели там царица Мария, яростта им била безгранична. Едва ги удържали да не я убият на място. За да избегне подобни недостойни сцени за в бъдеще, Василий изпратил плененото царско семейство в Константинопол. Подобно на княгиня Косара, царицата била удостоена с титлата зости. А самият император, който нямал повече работа тук, се отправил на юг, за да посети своята провинция Елада. На път през Тесалия той видял купища български кости, белеещи се все още по бреговете на Сперхей, където хиляди българи били избити от Никифор Уран, и се удивил на могъщите укрепления, построени след битката, за да охраняват Термопилите. После той прекосил Беотия и се озовал в славната Атина.^[65]

Междувременно Ксифий приемал капитулацията на останалите свободни българи. Той подсилил гарнизоните в Сервия и Соск, а докато се намирал в крепостта Стаги в Тесалия, дошъл да се предаде и последният непокорен воевода, Елемаг, управител на Берат (Белград). С това настъпил краят на българската независимост; единствено далеч на север воеводата на Сирмиум, Сермон, се задържал още няколко месеца като независим владетел и дори сечал свои собствени монети. На през 1019 г. Константин Диоген угасил това последно пламъче^[66], а дори и князете на Сърбия и Хърватско побързали да признаят върховната власт на императора.^[67]

Император Василий видял делото на своя живот изведено докрай. През цялото си управление, повече от 40 години, той се борил, за да унищожи царството на българите. Най-после това било

постигнато и през идните векове той щял да остане известен с прозвището Българоубиеца. Тук, в църквата „Св. Богородица“ в Атина, той отслужил благодарствен молебен към Твореца — в храма, наричан в чест на една по-ранна дева Партедон^[68].

[#15 *Psellus*. *Chronographie*, pp. 16—19 — портрет и характеристика на Василий U.]

[#29 *Ibid.*, loc. cit. Верей, която Василий си възвърнал през 991 г., трябвало отново да бъде извоювана през 1003 г. Следователно тя трябва да е била превзета от Симеон сега.]

[#30 *Ibid.*, loc. cit.; *Nicon Metanoitë*, ed. Lampros, pp. 74—5. Този епизод трябва да е станал сега (а не както твърди Шлюмберже — през 986 г.) — при единствения известен за нас случай, когато Самуил е проникнал до Коринтския провлак.]

[#31 *Cedrenus*, loc. cit.; *Sathas*. *Chronique de Galaxidi* и *Schlumberger* (Op. cit., II, pp. 139 ff.) отнасят към този момент българското нападение на с Галаксиди на залива Лепанто (вж. по-горе, с 250, бел. 115).]

[#44 Цялата вътрешна история при царуването на Самуил е толкова слабо позната, че дори и такива обобщения трябва да се правят с известни уговорки. Изглежда обаче, че Самуил никога — нито тогава, нито по-късно — не се превърнал в народен герой, както Симеон, макар че Симеон причинил далеч по-големи злини на страната си.]

[#60 По всяка вероятност близо до Остров.]

[1] У Дринов (Цит. съч., с 88) и *Jireček* (*Geschichte*, pp. 173, 186, 189) и в друга трудове се говори за някои си Шишман, който бил баща на комитопулите. За неговото съществуване се съди единствено по Зографския поменик на българските царе, съставен вероятно едва през XVIII в. (вж. *Златарски*. Цит. съч., с 638—9). „Грамотата на Пинчия“ (вж. *Forum*. *Шлугисум Sacrum*, III, pp. 111 — 12), в която българският цар през 974 г. е наречен Стефан, е не по-малко съмнителна (*Златарски*, цит. място). Имената Никола и Рипсимия се срещат в един надпис на Самуил и в преписа на Скилицовата хроника, направен от епископ Михаил Дево л ски. (*Prokič*. *Die Zusätze*, p. 28). ↑

[2] *Cedrenus*, II, п. 382. ↑

[3] *Cedrenus*, II, p. 434, съобщава, че комитопулите въстанали след смъртта на Йоан Цимисхи, но знаем, че те са били независими през 973 г. (вж. по-долу). Вероятно западнобългарският въпрос не се е повдигал до смъртта на Йоан, когато българите са преминали в открито настъпление. Теорията на *Дринов* (цит. място) за независима Западна България, която се отцепила през 963 г. се основава на съществуването на митичния Шишман и на един пасаж у *Кедрин* (II, с. 347), който явно е бил вмъкнат не на място. Обаче теорията на *Дринов* е била възприета още и от *Иречек*, *Шлюмберже* и *Кеймбриджката* история на Средните векове. ↑

[4] *Annales Hildesheimenses*, p. 62. По същото време пристигнало и пратеничество от Константинопол. ↑

[5] *Златарски*. Цит. съч., с 640, категорично разделя страната между четиримата. Според мен увереността му е необоснована. ↑

[6] *Cedrenus*, II, p. 435. Той споменава за смъртта на Арон заедно с тази на Давид и Мойсей, въпреки че всъщност той е загинал покъсно. Легендата за отеглянето на Давид в манастир, като цар Давид, провъзгласен за светец, която се разказва от *Паусий* (*История славеноболгарская*, с. 33, 63, 66, 70) и в *Стематографията на Жефарович* (творби от XVIII в., макар и съставени въз основа на по-стари източници), очевидно няма историческа стойност. Вж. *Златарски*. Цит. съч., с 646—7. ↑

[7] За съдбата на Арон вж. с 174. Що се отнася до Самуил, смятам, че той вече се е наричал цар по време на бягството на Борис и Роман (вж. с 168—169), но Константинопол докрай не признал титлата му. ↑

[8] Според *Дюканжовия списък* на българските архиепископи (цит. съч. с 175) Гаврил-Герман, първият патриарх след 972 г., имал за седалище Воден, а след това Преспа. Според грамотите на Василий II за българската църква, дадени у *Geher* (*Byzantinische Zeitschrift*, K, pp. 44—5), може да се съди, че София (Сердика, Трианица или Средец), Воден, Мъглен и Преспа са били седалища на патриарха. В *Дюканжовия списък* за седалище на Гавриловия приемник Филип е посочен Охрид. ↑

[9] *Златарски* (Цит. съч., с 640) посочва София като столица на Арон, но аз не мисля, че страната е била разделена толкова строго. Според мен столицата се е местела заедно със седалището на

патриарха. През 896 г. (при превземането на Лариса) столица на Самуил е била Преспа (*Presbyter Diocleae*, р. 294). В 1002 г. столица е бил Охрид (вж. *Златарски*. История, I, 2, с. 702—3). ↑

[10] *Cedrenus*, II, р. 435. разказва за бягството на братята и смъртта на Борис и заявява, че за Роман ще разкаже повече след това, което и прави на стр. 455. *Яхия Антиохийски* (прев. у *Розен*. Император Василий Болгаробойца, с. 20—1) описва събитията по-подробно, като дабавя, че Роман бил провъзгласен за цар, и продължава разказа си така, сякаш Роман е водил войната срещу Василий. Но явно Яхия не е съзнавал, че като скопец Роман не е можел да заеме престола. *Златарски* (Цит. съч., с 650—60) приема от Яхия, че Роман е бил цар, а „Комитопул“ му е служел. Но е било немислимо един скопец да стане цар. Нещс повече, Яхия, който е бил далеч от мястото на събитията, очевидно през повечето време е обърквал Роман със Самуил, особено що се отнася до смъртта му (с. 58), чието описание е съвсем объркано. Смятам, че в своя критичен преглед на книгата на *Розен Успенски* с право не приема Яхия твърде сериозно. ↑

[11] *Cecaumeni*. Strategicon, ed. Vassilievsky and Jernstedt, pp. 65—6. Този Кекавмен бил внук на стратег. Датата се доказва от сведения, дадени в същия ръкопис от анонимен автор, чийто дядо Никулина, вероятно баща на изменника от Лариса (пак там, с 96), бил стратег на Елада през 980 г. Вж. предговора (пак там, с. 4, 7) и превъзходното описание на събитията у *Schlumberger*. Op. cit., pp. 622 ff. ↑

[12] *Cedrenus*, II, р. 436. ↑

[13] *Joannes Geometrus*. Cannina, р. 920. ↑

[14] Този епизод е описан чудесно у *Schlumberger*. Op. cit., pp. 573 ff. ↑

[16] В кореспонденцията си с константинополското правителство *Кекавмен* говори за „бунтовника Самуил“ (*Strategicon*, р. 65). Според *Матей Едески* (с. 34) през 986 г. Василий заповядал на българските бунтовници да му се покорят. *Асохик* (с. 124—5) посочва като причина за войната случая с българския цар, който поискал жена от императорския род, но с измама му била натрапена друга. Вероятно тази история е измислена отначало докрай. ↑

[17] *Joannes Geometrus*. Carmina, р. 934. Лъв Дякон сам е взел участие в похода, който описва много живо (с. 171—3), макар че не споменава за предателството на Контостефан. За него се съобщава от

Скилица (*Cedrenus*, II, pp. 436—8). Това, че епизодът е пропуснат от Лъв Дякон, не хвърля съмнение върху достоверността му. Несъмнено по това време Василий е искал да го скрие от войниците си. Нещо повече, Лъв споменава за слуха, че проходите са били завардени от българите. Асохик споменава за похода, но с измислени подробности.

↑

[18] Василий е трябвало да ги превзема отново при похода си от 1001 г. (вж. с 176—177). Вероятно те са били завзети от българите в този момент. Наистина, нападението на Василий срещу София предполага, че му е било известно намерението на Самуил да предприеме поход на изток. ↑

[19] Както *Яхия* (с. 27), така и *Йоан Геометър* (*Carmina*, p. 955) загатват за Самуиловите агресивни действия на запад около 988—9 г. Вероятно те имат пред вид най-вече превземането на Драч, който останал в Самуилови ръце до 1005 г. (вж. с 180). ↑

[20] *Инокентий III* (Ер. р. 1112) споменава, че Самуил е получил папско признание на царската си титла. ↑

[21] *Leo Diaconus*, p. 175. ↑

[22] *Sesautenus*. *Strategicon*, pp. 28—9. Тук не е посочена дата, но по всичко изглежда, че това е бил най-удобният момент. Димитър заловил имперските военачалници, докато се къпели извън стените на града. ↑

[23] *Яхия Антиохийски*, с. 27. ↑

[24] Възхвала на св. Фотий Солунски, у *Васильевский*. Один из греческих сборников, с. 100—1. ↑

[25] *Яхия*, с. 27—8. *Скилица* (*Cedrenus*, II, p. 447) просто съобщава, че Василий посетил Солун, за да прегледа укрепленията му и да се помоли на св. Димитър. *Асохик* (II, с. 145) споменава за възвръщането на Верея и разказва за арменските войници. ↑

[26] *Ибн-ал-Азир* (*Розен*. Цит. съч., с. 246) съобщава, че Василий бил стигнал до средата на българските земи. Това вероятно се отнася до предишния му поход до София, наричана по това време *Средец*. ↑

[27] *Cedrenus*, loc. cit. ↑

[28] *Cedrenus*, II, p. 449. ↑

[32] *Яхия* (у *Розен*, с. 34); *Cedrenus*, II, p. 435. Според мен *Яхия* не заслужава особено доверие по отношение на събитията в България. Много по-вероятно е разказът на *Скилица* да е верният. Знаем, че *Арон*

е бил жив през 986 г. (от Михаиловия препис на Скилица, Prokič, р. 29). По всичко изглежда, че това е бил най-вероятният момент, когато прогръцката политика се е превърнала в заплаха, а смъртта му може да обясни произхода на историята на Яхия. ↑

[33] *Cedrenus*, II, р. 530. Василий запазил тази система. ↑

[34] *Cedrenus*, II, р. 451; Prokič, р. 29. ↑

[35] *Presbyter Diocleae*, pp. 294—5. Датата не е посочена, но вероятно това е била причината Василий да отстъпи формално Адриатика на Венеция. (*Dandolo*, р. 227). ↑

[36] *Ibid.*, loc. cit. ↑

[37] *Cedrenus*, II, р. 529; Prokič, pp. 31, 36. ↑

[38] *Cedrenus*, II, pp. 451—2. ↑

[39] У Кедрин (II, с. 452) първият поход е с дата 999 г. Но от Яхия (у Розен, с. 42), който е меродавен извор по източните въпроси, знаем, че Василий се е върнал от Изтока едва през 1001 г. Следователно Кедрин сигурно греши с две години през целия този четиригодишен период. ↑

[40] *Cedrenus*, loc. cit. ↑

[41] Вероятно през януари, тъй като Видин паднал след осеммесечна обсада скоро след нападението на Адрианопол. Василий, както научаваме от Пеел, без всякакво колебание воювал и в най-дълбока зима. ↑

[42] Тук разбираме, че той бил наричан още и Симеон, по името на своя дядо, но няма причини да смятаме, че става дума за някой друг син на Петър, а не за скопеца Роман. ↑

[43] *Cedrenus*, II, pp. 452—6, относно целия поход. ↑

[45] *Cedrenus*, II, р. 451. Той разказва за това не на място — след като говори за завладяването и женитбата на Анют. Датата обаче откриваме у Лупус Протоспатарий, хронист от гр. Бари, на отсрещния бряг на Адриатическо море. (*Lupus Protospatharius*, ad ann. 1005, р. 41). Теодор, за когото се споменава, че е извършил сделката, несъмнено е бил син на стария Йоан Хрисилий. Не е ясно кой всъщност е управлявал Драч. Не е много вероятно Йоан да е бил подчинен на мъжа на внучката си, който при това бил чужденец, макар че това е загатнато у Кедрин, който нарича Хрисилий просто един от управителите. Но в епископ Михаиловия препис на Скилица той е

наречен „*πρωτεύων*“. Вероятно се е бил оттеглил поради напредналата си възраст. ↑

[46] *Cedrenus*, II, р. 475, съобщава, че Василий нахлувал в страната ежегодно. *Матей Едески* (с. 37) споменава, че Василий повел дълга война срещу българите през 1006 г. ↑

[47] За него се съобщава в житието на св. Никон Метаноите (*Васильевский*. Цит. съч., цит. място). Вж. *Златарски*. Цит. съч., с 849—50. ↑

[48] *Cedrenus*, II, pp. 475, 459. Според него пленниците са били 15 хиляди, а според *Кекавмен* (*Strategicon*, р. 18) — 14 хиляди. *Michael Attaliates* (р. 229) също споменава битката. ↑

[49] *Cedrenus*, II, р. 460. ↑

[50] *Ibid.*, II, р. 458. Датата на смъртта му се съобщава в преписа на епископ Михаил (*Prokič*, р. 30), Спомената е и у *Lupus Protospatharius* (р. 41, ad ann. 1015). ↑

[51] *Cedrenus*, II, р. 458—9. Той съобщава, че Гаврил Радомир бил провъзгласен за цар на 15 септември, индикт XIII. т.е. 15 септември 1015 г., но това трябва да е било записано погрешно вместо 15 октомври, индикт XIII, т.е. 15 октомври 1014 г. Тази дата съответствува на датата на Самуиловата смърт, 6 октомври, както и на 24 октомври, деня, в който Василий научил новината. Тук Кедрин греши по отношение на пленницата от Лариса. Както се посочва в преписа на епископ Михаил (вж. с 176), тя е била жена на Гаврил Радомир, а не на Самуил. ↑

[52] *Cedrenus*, II, р. 461—2. ↑

[53] *Ibid.*, II, pp. 459, 462. Петриск не е Петрич в долината на Струма. В Рилския манастир се пази един ръкопис от XV в. — възхвала на св. Димитър, — в който се описва подробно смъртта на Гаврил Радомир, а за нейно място се посочва Соск (*Златарски*. Цит. съч., с 850—2). Несъмнено царят е пребивавал в Соек, но е бил на лов край с Петриск на Островското езеро, където е станало убийството. *Яхия* (у *Розен*, с 58—9) предава събитието много объркано, като нарича участниците с имената на техните бащи. Датата би трябвало да е август 1015 г., тъй като Гаврил Радомир царувал по-малко от една година. ↑

[54] *Ibid.*, р. 469. ↑

[55] Ibid., II, p. 462. *Дуклянският презвитер* (с. 295), споменавайки за убийството, казва, че то се е дължало на интригите на Василий. Разказът на Скилица определено противоречи на това твърдение. Презвитерът вероятно е бил чувал за последвалите преговори; макар че в българския двор несъмнено са ставали много предателства. ↑

[56] Патриарх Давид, който на няколко пъти се появява у Кедрин (вж. по долу), не е споменат в Дюканжовия списък, но почти със сигурност е едно и също лице с Йоан, който наследил Филип (вж. погоре, с 168). В преписа на Михаил Деволски той е наречен Йоан — както на това място, така и По-нататък. (*Prokic*, Op. cit., pp. 32, 33; *Joan Скилица*, с. 146). ↑

[57] *Cedrenus*, II, p. 463; *Presbyter Diocleae*, pp. 295—6, с дата 22 май. Годината трябва да е била 1016. ↑

[58] Местоположението ѝ не е известно; вероятно се е намирала недалеч на север от Костур. ↑

[59] Вероятно недалеч на север от Костур. ↑

[61] „Βεζείτε, ὁ Τσαῖσαρ“ ↑

[62] *Cedrenus*, II, pp. 462—8. Не е известно кой е бил този племенник на царя. ↑

[63] Ibid., pp. 466—7. Дуклянският презвитер разказва за чудодейната намеса на Владимир. ↑

[64] Тук Битоля е наречена Пелагония, по името на областта, чийто главен град била. Другите градове, „Моровиздос“ и „Липениос“, се намирали близо до Битоля. ↑

[65] *Cedrenus*, II, pp. 470—6. ↑

[66] *Cedrenus*, II, p. 477. Относно монетите на Сермон вж. *Schlumberger*. Op. cit., p. 417. ↑

[67] Ibid., p. 476; *Lucius*, p. 297. ↑

[68] *Cedrenus*, loc. cit. ↑

ЕПИЛОГ

Българската държава вече не съществувала. Изтерзана от вътрешната си слабост и от неизтощимата, вечно възраждаща се сила на Империята, накрая тя била покорена и в продължение на близо 170 години България щяла да се числи към имперските провинции. За историята ѝ през тези години се знае малко, а и не е наша задача да ги разглеждаме тук. С мъдрата умереност, присъща на великите византийски държавници, които предпочитали по възможност да се съобразяват с местните обичаи и инситуции, император Василий въвел съвсем малко промени, засягащи обикновения български народ. Страната била разделена на две теми — България и Паристрион. В първата влизала по-голямата част от Самуиловото царство, а във втората — Дунавската област и старите столици. Вероятно бившите погранични крепости, като Филипопол, вече са били включени в съществуващите теми на Империята. Управителят на тема България носел титлата проноит и очевидно бил един от управителите, които получавали заплатата си от данъците на местното население. Но Василий наредил да се запази Самуило-вата данъчна система — плащането в натура. И макар че някои управители по-късно предизвикали бунтове с опитите си да променят системата, тя всъщност просъществувала през цялото имперско владичество. Що се отнася до църквата, в България Василий направил отстъпки, на каквито не се радвала никоя друга негова провинция. Цялата църковна организация била променена, а патриаршията — закрыта. Но българският архиепископ, поставен в Охрид на мястото на патриарха, бил съвсем слабо зависим от константинополския патриарх, а тридесетте български епископи и 685-те свещеници били подчинени единствено на него. Не е известно доколко тези 30 епархии, учредени от Василий, са съвпадали със старите епархии в българската държава, но всичките им седалища са били български градове в разцвета на Самуиловото могъщество. Василий дотолкова разчитал на верността на българската църква към новата власт, че в няколко диоцеза той

разширил юрисдикцията ѝ за сметка на диоцезите на предишните имперски провинции — явно в областите, населени предимно със славяни, които биха предпочели славянското богослужение. Не ни е известно до каква степен е възнамерявал да упражнява контрол над църквата — лично или чрез Константинополския патриарх. Той оставил българския патриарх Давид като архиепископ на България, но след смъртта на Давид правителството на Империята започнало да назначава архиепископи гърци, освен в един случай, когато бил поставен покръстен евреин. По този начин цялата църковна организация била обвързана тясно с Константинопол. Един от тези архиепископи бил Теофилакт Евбейски, който запълвал времето си в тази дива страна, пишейки жития на мъчениците ѝ и на великия ѝ светец Климент.

Общо взето, България се примирила с присъединяването си към Империята. Болярството, изтощено от съпротивата, охотно приело изгодните служби, дадени му от императора. Търговците, естествено, приветствували мира. Онези представители на селячеството, които изобщо имали политически възгледи, в преобладаващата си част били последователи на богомилската ерес и еднакво се противопоставяли на всяка власт, но съпротивата им била пасивна. През следващите 60 години некомпетентното управление на имперските служители на два пъти подтикнало българите към големи въстания, но и двете скоро били потушени. А когато управлението било задоволително, България предпочитала да не нарушава спокойствието си — докато към края на XII в. при слабото управление на династията на Ангелите в цялата Империя настъпил хаос, а Западна Европа ѝ нанесла удар в гръб.

Що се отнася до действащите лица от последните сцени — князете и княгините на България и големите ѝ военачалници, — те се претопили сред сановниците на Византия. Те вървели пред императора при триумфалното му влизане в Константинопол; след това мъжете получили постове и титли, а жените — съпрузи от аристокрацията. Нищо не се споменава за съдбата на неколцината потомци на цар Самуил, но повечето потомци и роднини на Иван Владислав се радвали на доста високо обществено положение. Най-големият от синовете му, Пресиян, направен магистър, когато предал, станал стратег на важната тема Букеларион, но накрая се скарал така зле с останалите сановници, че трябвало да бъде пратен в изгнание. Арон,

като катепан на Васпуракан, по-късно изиграл важна роля в арменските походи на Империята. За Траян, Радомир и най-малкия син нямаме сведения, но вторият син, Алусиан, след като бил издигнат в патриций (когато се предал на Василий), а по-късно — и в стратег на тема Теодосиопол, позорно се замесил в българското въстание от 1048 г. — въстанието, разпалено от един самозванец, който твърдял, че е Петър Делян, синът на цар Гаврил Радомир и унгарската принцеса. Алусиан първо изменил на императора заради Петър Делян, а след това предал него на императора. От шестте дъщери на Иван Владислав една се омъжила за Роман Куркуа, който се замесил в раздорите на Пресиян и бил ослепен. Друга, княгиня Екатерина, за кратко време седяла на самия престол на Империята, като жена на сприхавия император Исак Комнин. Що се отнася до следващото поколение, синът на Алусиан, вестархът Самуил Алусиан се отличил с храбростта си в отчаяното сражение при Манцикерт, водено от Роман Диоген, а дъщеря му било първата жена на този злополучен император. Синът на Арон, Тодор, станал стратег на тема Тарон в Армения, а дъщерята на Траян, Мария, се омъжила за Андроник Дука. Една от техните дъщери, Ирина Дукина, като жена на император Алексей Комнин станала основателка на този велик род. И така, след дълги странствувания през династиите Ангел и Хохенщауфен, през Кастилската, Хабсбургската и Бурбонската династия, кръвта на последния цар на Първата българска държава преминала във вените на първия цар на днешна България и на сегашния му наследник.^[2]

Първата българска държава вече не съществувала. Краят ѝ не бил неизбежен и предопределен — освен ако не приемем, че всичко е предопределено. Но историята е дотолкова изпълнена с прищевките на съдбата, че е безсмислено да гадаем какви биха могли да бъдат не изминатите пътища. Независимо от всичко, Първата българска държава била замислена от съдбата в най-величествени мащаби. Началото било скромно — номадите дошли на Балканския полуостров, но постепенно, благодарение на способните ханове от рода Дуло, се задържали там и силата им нараснала, така че дори хаосът и пораженията, последвали изчезването на рода, не могли да ги прогонят оттам. След това стигаме до Кардам и бързия подем, до величието на Крум и неговите наследници, когато България се наредила сред великите сили на Европа и всички, и Изтокът, и Западът, я уважавали и

се страхували от нея, а оттам до Борис, — християнския княз, най-великият сред българските владетели, който надхитрил папата и използвал патриарха, за да изгради в страната си такава църква, каквато желяел. След Борис дошъл Симеон и с него — върхът на възхода. Защото Симеон бил същински герой от антична гръцка трагедия; преуспяващ и тържествуващ, предизвикващ твърде дръзко съдбата, той изтощил България с прекалено много победи и умрял в разочарование. Сега пътят тръгнал надолу, през дългия следобед на Петровото царуване, когато поп Богомил дал външен израз на недоволството на един обезверен народ. Първите вечерни сенки се разстлали застрашително редом с ужасите на руските нашествия, но преди да падне нощта, слънцето залязло сред величествени отблясъци. Но трагедията се отклонява от канона: България не носела в себе си всички кълнове и причини за своя упадък и разгром. Когато четем българската история, пред очите ни винаги стои Константинопол. Именно Византия, Империята, решила съдбата на България. Прабългарите дошли на Балканите по време, когато Империята била слаба, когато Римският свят бил разтърсван от първите внезапни удари на исляма, и се установили там, преди Империята да се е съвзела. Но от средата на VIII в. могъществото ѝ постепенно започнало да нараства, макар че възходът ѝ останал скрит зад подема на България и зад периодичните неуспехи — обикновено по-тежки и драматични наглед, отколкото били в действителност. В самия апогей на Симеоновата мощ и на българската държава, при срещата на Симеон с Роман Лакапин, истината излязла наяве. Въпреки всичките поражения на своите войски истинският победител бил императорът. След това краят бил толкова неизбежен, колкото може да бъде неизбежно каквото и да е на този свят. И макар че се проляла много кръв, преди България да бъде покорена докрай, продължителността на борбата се дължала по-скоро на Самиуло-вия гений и на раздорите в Империята, отколкото на някакво колебание в крайния изход.

Но България няма от какво да се срамува. Тя трябва по-скоро да се гордее с величието на своите владетели, които успели, както никой друг нашественик преди тях, да вкоренят един народ пред самия праг на най-могъщата империя в християнския свят. Византия не само превъзхождала съседите си със своето материално богатство и организация; като наследница на стария Рим, тя пазела непокътнат

идеала и престижа на Световната империя, а цивилизацията ѝ била най-високоразвитата в тази половина от света. Рано или късно тя неизбежно щяла да погълне близките си съседи от Балканския полуостров въпреки блестящата поредица от ханове, успели да споят в един народ славяните, прабългарите и всички останки от други племена на полуострова. Наистина, от време на време някои от големите владетели, примамени към Константинопол сякаш от зова на морски сирени, се опитвали на свой ред да го завладеят. Но за щастие не успявали; това би било ужасна грешка, както доказало най-голямото престъпление в историята — разоряването на великия християнски град от кръстоносците през 1204 г.

И наистина, поглъщането от Империята не се оказало толкова страшно за България, защото то не се осъществило прекалено рано. Българските владетели разполагали с време да изградят у народа си самосъзнание, достатъчно силно, за да оцелее. Междувременно мирът и проникването на гръцката култура дошли като благодат за изнурената страна и дали на българите повече, отколкото биха могли да научат в една продължителна борба за независимост. Сега те имали своите спомени и още нещо по-важно — своята славянска църква, която да им напомня кои са, и всичките учения на поп Богомил и неговите последователи не успели да унищожат това наследство. И така, когато ударил часът и Империята престанала да бъде източник на познания и блага, България била готова отново да се обедини около знамето на независимостта, издигнато от благородния род на Асеновци в Търново.

Струвало си всичко това да бъде преживяно — струвало си не само за България, но и за други страни. Прабългарите дали организация на славяните и ги издигнали над хаоса, като увлекли с примера си и цялото славянство. Сръбските племена се възползвали от този пример; нещо повече, ако между тях и Империята не се простирала България, те може би никога нямало да се освободят от влиянието на Константинопол и да се превърнат в самостоятелен народ, преди да е станало твърде късно. А заедно с това България като защитна стена предпазила Империята от много разрушителни варварски нашествия. Но голямата заслуга на България към Европа била готовността ѝ да приеме и развие наследството на Кирил и Методий, така лекомислено отхвърлено от моравците. Началото на

това дело било поставено в Константинопол и било значително подпомогнато от патриарх Фотий и император Василий, с онази своеобразна смесица от филантропия и политическо коварство, присъща на Византия. Но то било доведено докрай от българина Борис, който така превърнал целия Балкански полуостров и всички руси в свои длъжници. На неговия пример тези страни дължат своята вяра и своите църковни организации, съответстващи на интересите им, които подкрепяли техния дух през мрачните времена под ярема на свирепи неверници.

Макар че понякога ликът на България се засенчва от облаци, тя може да бъде доволна от своята история. Първата българска държава ѝ завещала славни спомени. Нейният величествен път се губи в мрака на далечни времена, минавайки през Самуил и неговия кипящ от страсти двор край високопланинските езера на Македония; през Симеон на златния му трон, в копринени одежди, натежали от бисери; през Борис, който излязъл пред озарения си от сияние дворец, заобиколен от ангели; през Крум, който сред родове от покорни наложници вдигал наздравници към своите боляри с черепа на един император; през Тервел, влязъл в Константинопол редом с друг император, чийто нос бил отрязан; през Аспарух и братята му и техния баща, хан Кубрат, и през хунските вождове; назад през забулените в мрак векове до свръхестественото бракосъчетание, от което се появил на бял свят техният род — бракът на бродещите скитски магьосници с демоните от пясъците на Тюркестан.

[#1 Църковната уредба е описана в грамотите на Василий, публикувани от *Geizer*. *Byzantinische Zeitschrift*, I, pp. 245 ff.; II, pp. 2 ff. Най-доброто цялостно описание на реорганизацията в България по времето на Василий е това на *Schlumberger*. *Eropée Byzantine*, vol. II, pp. 418—32, където оскъдната информация е обобщена и разгледана цялостно.]

[2] За съдбата на Иван Владиславовне потомци се споменава на различни места у *Cedrenus* — II, pp. 469, 483, 487, 497 (за Пресиян), 469, 470, 531 (Алусиан), 469, 573—4 (Арон), 469, и у ProkiC, pp. 34 (Траян и Радомир), 678 (Самуил Алусиан), 483 (жената на Роман Куркуа), 628, 650 (императрица Екатерина). *Psellus*, p. 63—4 Нарича

Алусиан брат, а не син на Иван Владислав, но знаем, че Иван Владислав не е имал живи братя. *Bryennius*, р. 19, нарича Екатерина дъщеря на Самуил, но ако се съди по датите, това е малко вероятно, а у Кедрин откриваме косвени доказателства срещу това. Вж. също *Prokit*, р. 36, *Bryennius* (pp. 106—7) разказва и за женитбата на Мария, дъщерята на Траян, като нарича Траян син на Самуил. Но *Пронин* (с. 34) доказва, че това е невярно. Вриений вероятно е бил чувал само за Самуил, но не и за Иван Владислав. Самоличността на Ароновия син Тодор е установена по сведения, дадени у *Скабаланович*. *Византийское государство*, с 198. *Attaliates* (р. 123) споменава Самуил Алусиан. ↑

ПРИЛОЖЕНИЯ

ПРИЛОЖЕНИЕ I

ИЗВОРИ ЗА РАННАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

Изворите за историята на Първата българска държава като цяло не създават особени затруднения, освен с оскъдността си, която ни задължава да помним, че разполагаме само с едностранчиви сведения за почти всички събития и затова трябва да се отнасяме към тях предпазливо, готови да отхвърлим предразсъдъците и незнанието на автора винаги когато у нас се породят съмнения.

Основните извори са дело на писатели, хронисти, житиеписци и епистографи от Константинопол и Империята, писали предимно (а след VI в. — изцяло) на гръцки. Всъщност с единственото значително изключение на Именника на българските ханове, който разглеждам в Приложение II, до IX в. ние трябва да разчитаме изключително на тях. За историята на прабългарите до идването им на Балканския полуостров разполагаме с откъслечни сведения в богатата историческа книжнина, писана по времето на Юстиниан I или скоро след това — например историческите съчинения на Прокопий, Агатий, Менандър, Малала и други. По отношение на българската история те не се нуждаят от коментар, а останалите проблеми, които създават, са отлично систематизирани от Бъри в Приложение I към четвъртия том на неговото издание на „Упадък и разгром на Римската империя“ от Гибън. От средата на VII в. до IX в. почти единствените извори, с които разполагаме, са две гръцки истории, написани от патриарх Никифор и св. Теофан, и двете създадени в началото на IX в. За този период, изглежда, и двамата са използвали един и същ извор (или извори), за съжаление неизвестен за нас, още повече, че и двамата са имали сходни силно изразени антииконоборчески възгледи. Никифоровата история завършва със 769 г. Тя е слабо произведение, явно писано с цел да се хареса на масовия читател и ценно за нас единствено поради недостига на исторически творби от онова време. Теофан е много по-надарен писател, въпреки че последната част на неговата „Хронография“, която достига до 813 г., е дотолкова пропита с антииконоборческите му възгледи, че в нея са пропуснати събития,

представящи в благоприятна светлина неговите противници. Подобно фалшифициране на събитията от последните години в не по-малка степен е присъщо и на един много ценен фрагмент, известен като „Scriptor Incertus de Leone Armenio“^[1], творба от значение за изследователите на българската история, тъй като занимава предимно с по-късните походи на Крум. Незадоволителна е и хронологията на Теофан. Той си служи с годината от сътворението на света, годината от съответния индикт и годината от управлението на императора и халифа (преди това — на персийския шах). Тъй като всяка година започва в различен ден, резултатите невинаги съвпадат, както би трябвало да се очаква.

От IX в. нататък сведенията стават по-пълни, тъй като вече придобиват стойност както латинските, така и местните български извори. За момент ги оставяме настрана, за да отбележим повишената активност на гръцките хронисти към края на IX в. и началото на X в., които са описвали събитията от IX в. Най-старият е Георги Монах, чието съчинение се опира на Теофан, но продължава до 842 г. Интересът му към църковната история обаче го прави склонен да пренебрегва външната политика. Но основните извори за този век са два цикъла от хроники, писани в средата на X в. Единият се състои от историята на Генезий, достигаща до 886 г. — важно, но предубедено съчинение, явно писано под официална протекция, и хрониката, известна като Продължение на Теофан, книга I—V, също създадена по поръчение на император Константин Багренородни, който лично добавил една глава за своя дядо, Василий I. Другият цикъл се състои от кратките хроники, основаващи се на хрониката на загадъчния Логотет, която достига до 948 г. Неговото съчинение не е публикувано, но славянският му превод и редакциите на Льв Граматик и Теодосий Мелитински вероятно доста точно възпроизвеждат оригинала. Близо до него е и Продължението на Георги Монах. Книга VI от Продължението на Теофан до 948 г. се опира на Логотет, като се прибавени някои разпространени предания; от 948 до 961 г. тя очевидно се опира на съвременна информация.^[3]

След 961 г. броят на хронистите отново намалява. За управлението на Никифор Фока, Йоан Цимисхи и ранните години на Василий II разполагаме с ценните свидетелства на един техен съвременник, Льв Дякон. А за царуването на Самуил и българските

войни на Василий II разчитаме единствено на хрониката, писана от Йоан Скилица в средата на XI в. и отнасяща се до периода 811 — 1079 г. Скилица е почерпил материала си от всички преходни хроники, обхващащи този период, но твърди, че е избегнал техните предразсъдъци — с други думи, въвел е нови. Скилица е използвал и един или повече други извори, не достигнали до наши дни. Съчинението му (до 1057 г.) е било преписано дословно (някъде около 1100 г.) от Кедрин и е включено в една иначе маловажна компилация. То е най-достъпно в този си вид. Но има и един друг препис на Скилица, осъществен от българския епископ Михаил Деволски, който вмъкнал различни добавки — най-вече имена и дати, — всички с голямо значение за българските историци, които иначе нямаше да научат за тях^[4]. Останалите гръцки хронисти, засягащи по-накратко периода на Първата българска държава, като Зонара, Манаси, Глика и други, тук нямат голямо значение за нас. Освен хрониките, през целия период са били писани и различни жития на светци. Най-важните сред тях са творбите на Теофилакт, гръцкия архиепископ на Охрид, от края на XI в. Теофилакт е написал съчинение за ранните български мъченици и е редактирал житието на св. Климент, прочутия апостол на Кирило-Методиевото дело. И в двата случая той вероятно е ползувал местните български предания и може би някои писмени източници, затова творбите му трябва да се считат за първите самобитни образци на българската историческа литература. Има и други, чисто византийски произведения, в които от време на време се срещат сведения, хвърлящи неоценима светлина върху българската история — жития на патриарси, като например *Vita Nicephori* от Игнатий, *Vita Ignatii* от Никита или много важната анонимна творба *Vita Euthymii*, или пък жития на местни светци, като *Vita S. Lucae Junioris*, *Vita S. Niconis Metanoeite*, *Vita S. Mariae Novae* и други. Непреднамереният и случаен характер на сведенията ги прави още по-достоверни, въпреки че всички местни житиеписци рядко използват дати. Още по-важни, макар и малко на брой, са поредиците от писма на различни гръцки духовници и държавници — кореспонденцията на патриарсите Фотий, Николай Мистик (последната от огромно значение относно царуването на Симеон) и Тефилакт, на император Роман Лакапин и, най-интересната от всички, на имперския пратеник Лъв Магистър, която включва някои от Симеоновите отговори. По отношение на тези писма

не бива да се забравя, че авторите им са били политически ангажирани, твърдо са държали на възгледите си и са преследвали определени цели — следователно, сведенията им са дълбоко пристрастни. Това с особена сила важи за великите патриарси. Към житийните произведения трябва да причислим и Списъка на българските архиепископи (цитиран у Дюканж) и грамотите на Василий II за българската църква след завладяването на България. Най-накрая, съществуват и различни гръцки трактати, от които най-известни и важни са съчиненията на император Константин Багренородни и преди всичко — своеобразният компендиум от история, етнография и дипломати-чески съвети, известен като *De Administrando Imperio*. За съжаление, колкото и да е странно, Константин никъде не говори пряко за България — тема, по която трябва да е разполагал с изобилна информация.^[5] Още по-важни (тъй като се отнасят до неясния период на Самуиловото царуване) са двата трактата, обединени под общото заглавие „*Strategicon*“ на Кекавмен, единият писан от самия Кекавмен, а другият — от негов роднина, вероятно наричан Никулица. За авторите не се знае почти нищо, освен че техни роднини са изиграли значителна роля в българските войни на Василий II. Трактатите съдържат поредица от общи предписания, често подкрепени с исторически примери. За българите се споменава и в любопитния „*Lexicon*“, съставен в X в. от Свидас^[6].

Малкото източни извори трябва да се разглеждат във връзка с гръцките. Арабските географи почти не са се интересували от България на Балканите, а арабските и арменските хронисти само повтарят, и то съвсем рядко, откъслечни факти, достигнали до тях чрез Империята, макар че арменците са проявявали колеблив и непостоянен интерес към приключенията на арменските войници в българските войни на Василий II. Само двама от източните хронисти наистина са се интересували от Балканите. Александрийският патриарх Евтихий, като християнин, следял събитията в императорския двор.^[7] Хрониката му свършва с 937 г., а той самият починал през 940 г. Продължителят му, Яхия Антиохийски, починал през 1040 г., е по-важен за нас. По негово време Антиохия е била християнски град, подвластен на Империята, следователно той е бил в течение на цялата тогавашна имперска история. Той често дава важни сведения за българските войни на Василий II, но според мен значението на тези сведения е било

преувеличено.^[8] Стремехът към повече информация за този неясен период не трябва да ни изкушава да забравим, че Яхия безспорно е имал объркани представи за събитията в България — например за отношенията между комитопулите и синовете на Петър, които очевидно са му били съвсем неясни. Информацията му вероятно е почивала на слухове, стигнали до Антиохия в доста изопачен вид. Най-ценното у Яхия е точността, с която описва източните походи на Василий — верните дати ни дават възможност да коригираме хронологията на Василиевите походи в България.

До IX в. не съществуват латински извори за българската история — освен съчиненията на онези ранни имперски историци, като Енодий или гота Йордан, които от време на време споменават за прабългарите до идването им на Балканския полуостров. В IX в. поради териториалното си разширение на запад България установила връзки със Западната империя. У каролингските летописци започват да се появяват елементарни, но точно датирани сведения за българските войни и пратеничество. След идването на унгарците в края на века тези сведения практически се преустановяват. Но покръстването на България и църковната политика на Борис въввели страната в тесни взаимоотношения с Рим и за известен период папската кореспонденция хвърля светлина върху българската история. С най-голямо значение е дългото писмо на Николай I в отговор на Борисовите запитвания дали е желателно запазването на някои български обичаи и порядки. Същевременно някои сведения за България са отбелязани и в официалните папски жития.^[9] След като Борис се обърнал към Източната църква, информацията в папските извори секва, но епизодично за българите се споменава у италианските хронисти, например у Лупус Протоспатарий, който творял в имперския град Бари, и у венецианските и далматинските писатели, особено когато по Самуилово време българското влияние се разпространило до Адриатика. По-късно за българите се споменава ретроспективно и у първите унгарски историци. Освен тези хронисти и църковни писатели има и един латински автор, който заради личното си участие в политиката спрямо Изтока заслужава специално внимание — това е кремонският епископ Лиудпранд, чиито родственици, както и той лично, неведнъж били изпращани с мисии в Константинопол. Лиудпранд е ненадежден като историк — той е имал слабост към

клюките и сензационните слухове. Но за сметка на това е бил съвременник на събитията, обичал е живописните подробности, а освен всичко друго, до второто си пратеничество е бил наблюдателен и непредубеден. Затова той се нарежда сред най-авторитетните източници.

Славянските извори са малко на брой, но повечето са от голямо значение. Именникът на българските ханове е разгледан по-долу; освен него не разполагаме с никакви славянски свидетелства за българската история до покръстването. Литературата на покръстването в Моравия и житията на Кирил и Методий засягат моменти от българската история и поставят началото на поток от славянски житийни произведения, всичките от съществено значение. За Първата българска държава бих посочил най-вече „Житието на св. Наум“ и в по-малка степен — „Чудесата на св. Георги“. Със зараждането на българската литература, естествено, се появява нов ценен източник на сведения, макар че повечето от произведенията са били преводи от гръцки.^[10] Но техните пролози и послесловия не само споменават някои дати, но дават представа и за тогавашната култура. Срещат се и оригинални творби с голяма значимост, като тези на Храбър и Козма. На тях съм се спръл с повече подробности по-горе (стр. 117). Освен тези извори има и една важна руска хроника, известна, несъмнено погрешно, като „Хроника на Нестор“. Тя почива отчасти върху български превод на Георги Монах и неговия продължител, отчасти върху различни гръцки и славянски религиозни творби и отчасти върху устни сведения и местни руски документи.^[11] Там, където засяга българската история, стойността ѝ е очевидна, но тя заслужава внимание и по отношение на хронологията, която съм разгледал във връзка с Именника на българските ханове. Местната богомилска книжнина, макар че в по-голямата си част се отнася към по-късен период, е важна заради светлината, която хвърля върху политическото положение на сектата.

Освен тези литературни извори, съществуват и различни археологически свидетелства. Тук имам предвид разкопките на някои важни обекти, свързани с ранната българска история. Разкопките в Преслав на Дунава постигнаха незначителни резултати, но работите, извършени в Плиска, хвърлиха обилна светлина върху цивилизацията по време на хановете от IX в. Разкопките във Велики Преслав засега не

са постигнали очакваните резултати. Към тези паметници причислявам и надписите, написани на простонароден гръцки език, с които хановете от IX в. са увековечавали, върху каменни колони или плочи, различни важни събития. Значението на тези исторически паметници е очевидно.^[12] Разбира се, винаги съществува възможност бъдещите разкопки и откриването на нови надписи да наложат корекции в досегашните ни познания за ранната българска история.

[#2 В два периода, през по-голямата част от VII в. и в средата на VIII в., датите не съвпадат.]

[1] Един пример за необходимостта от допълнителни доказателства при *Scriptor Incertus* е даден в Приложение VII. ↑

[3] При кратките хроники се позовавам най-вече на Продължителя на Теофан, тъй като неговата хроника е най-пълна. Но на места тя е изпъстрена с легенди, към които трябва да се отнасяме с резерви — например легендата за Симеоновата смърт, чиито подробности противоречат на Логотет. В такива случаи се позовавам и на по-старата версия. ↑

[4] Тези много важни допълнения са обобщени от *Prokič. Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes* и са разгледани по-подробно в труда му Јован Скилица. ↑

[5] За съчиненията на Константин Багренородни вж. коментарите на *Bury. The Treatise De Administrando Imperio; The Cérémonial Book*. ↑

[6] С българите е свързано и едно неясно, но явно важно сведение в разказа на Камениат за превземането на Солун. ↑

[7] Например интересът му към Симеоновите планове за брачен съюз. Вж. Приложение X. ↑

[8] От Розен, който всъщност го е открил, и от Златарски. Отношението на Успенски и Шлюмберже е по-сдържано. ↑

[9] Информация за богомилите е дадена на места у някои от покъсните латински автори, писали за албигойците, но те донякъде излизат от нашия обсег. ↑

[10] Тези славянски житийни произведения са били грижливо редактирани от различни учени-слависти и проблемите, които поставят, са разгледани там. ↑

[11] За изворите на „Нестор“ вж. преговора към *Léger*. La Chronique dite de Nestor. ↑

[12] Разкопките в Плиска и повечето от тези надписи са отразени цялостно в албума Абоба — Плиска, съставен от Успенски и Шкорпил.

↑

ПРИЛОЖЕНИЕ II

ИМЕННИКЪТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ

Именникът на българските ханове е документ с такова значение за ранната българска история, че изисква специално внимание. Той съществува в два практически еднакви преписа, единият съхраняван в Санкт Петербург, а другият — в Москва. Написан е на старославянски и представлява списък на българските владетели от Авитохол до Умар, със съответните дати. Но най-забележителното в него в това, че думите, които явно обозначават началната година от управлението на всеки хан, са на неизвестен език, очевидно прабългарски. На съвременен език Именникът гласи следното#:

[# Цитирано по Венедиков, Иван. Медното гумно на прабългарите. С, 1983, с. 12–13. — Б. пр.]

„Авитохол живя 300 години. Родът му Дуло, а годината му дилом твирем.

Ирник живя 100 години и 5 години.# Родът му Дуло, а годината му дилом твирем.

[# Тук у Венедиков е дадено 150 години — Б. пр.]

Гостун-наместникът, 2 години. Родът му Ерми, а годината му дохс твирем.

Курт държа 60 години. Родът му Дуло, а годината му шегор вечем.

Безмер — 3 години. Родът му Дуло, а годината му шегор вечем.

Тези 5 князе държаха княжеската власт отвъд Дунав 515 години с «остриганите глави». И след това дойде отсам Дунав Исперих княз. Също е и досега.

Исперих княз — 61 година. Родът му Дуло, а годината му вер ениалем.

Тервел — 21 години. Родът му Дуло, а годината му текучитем твирем.

... 28 години. Родът му Дуло, а годината му дванш ехтем.

Севар — 15 години.^[1] Родът му Дуло, а годината му тох алтом.

Кормисош — 17 години. Родът му Вокил, а годината му шегор твирем. Този княз измени Дуловия род, сиреч Вихтун.^[2]

Винех — 7 години. Родът му Укил, а годината му шегор алем.

Телец — 3 години. Родът му Угаин, а годината му сомор алтем. И той бе заради другиго.

Умор — 40 дни. Родът му Укил, а [годината] му дилом тутом.“

Веднага става ясно, че се налага една поправка: за да се получи от годините на първите петима владетели сбор от 515 години, трябва управлението на Ирник да стане 150 години.^[3] Но не можем да направим нищо повече, преди да сме открили значението на прабългарските думи. Разполагайки единствено с Именника, това е невъзможно, макар че българинът Тудор Доксов, писал в началото на Х в., явно е използвал същата система. Но въпреки че някои учени^[4] са се опитвали да изяснят въпроса, прибъгвайки към тюркското и монголско езикознание, те не са успели да открият никакво съответствие между тази система и което и да е известно на нас летоброене. Едва преди около 30 години, когато руски учени откриха при разкопки Чаталарския надпис, бе намерена някаква допирна точка. Там Омуртаговото основаване на Преслав е датирано през 15-и допълнително сведение. Затова ще разгледам общо заключенията на основните изследователи, посочвайки кои от тях приемам. Първият сериозен изследовател на въпроса е Бъри. През 1910 г. той публикува тълкувание на прабългарските думи^[5], което според него отговаря на всички известни факти, макар че внася поправки в текста за покъсните владетели, за да го съгласува по-добре с данните на гръцките хронисти. Теорията му се основава на цикъл от 60 лунни години — цикъл, разпространен сред източните племена; първата дума в изразите (например дилом) означава единиците, а втората — десетилетията. Бъри твърди, че при тази система се избягва опасността от грешки, породена от езиковите сходства. За съжаление така получените дати противоречат на известните ни исторически факти, както изтъква и Маркварт.^[6] По-точно, излиза, че прабългарите трябва да са преминали Дунава 20 години по-рано.

Критиката на Маркварт е основателна, но не е градивна. През 1914 г. обаче професор Микола от Хелзинки отново прибъгва до помощта на езикознанието и намира ключ към проблема.^[7] Той предлага 12-годишен цикъл, където всяка година носи името на някое

животно. Следователно първата прабългарска дума е съществително име, а не числително — хипотеза, изказана вече от Петровски. Аналозиите с тюркски и кумански думи (напр. дванш = тюрк. *davšan*, заек; тоф = кум. *taok*, кокошка) и редът на годините в съответните цикли дават възможност на Микола да преведе тези прабългарски думи и да определи последователността им в цикъла. Вторите думи той приема за числителни редни, означаващи месеците, и чрез езикови аналогии открива реда ми.

Езиковедските доводи на Микола звучат убедително и вече са общоприети. Но неговите дати не съвпадат с датите, известни от гръцките извори, особено при хановете, живели по времето на Копроним. За да постигне по-добри резултати, след известно време Микола внася някои поправки, но опитът му е безуспешен.^[8] Проблемът остава незадоволително решен, докато проф. Златарски не се заема с него.

Златарски, който първоначално приема теорията на Бъри, с някои изменения^[9], сега^[10] се присъединява към първото тълкуване на Микола, т.е.: сомор = мишка, първа циклова година; шегор = вол, втора циклова година; вери = вълк, трета циклова година; дванш = заек, четвърта циклова година; дилом = змия, шеста циклова година; тох = кокошка, десета циклова година; етх = куче, единадесета циклова година; дохс = свиня, дванадесета циклова година. Месеците са; алем — първи, вечем — втори, тутом — четвърти, алтом — шести, ехтем — осми, твирем — девети. Тези думи претърпяват една-две промени в текста, всичките напълно приемливи — например текучитем е съкратено до етх. Тудор Доксовото бехти се приема за име на петия месец. Но Златарски внася две важни поправки в теорията на Микола и по-ранните теории. Първо, той приема система от лунни години; второ, започва ново летоброене от 680 г. от Р. Хр., когато прабългарите основали държавата си на юг от Дунава.

Би ни отнело твърде много време да разгледаме подробно неговите аргументи. Тук мога да кажа само, че те ми се струват солидни и оправдани от постигнатите резултати. До 680 г. от Р. Хр. Златарски приема циклично летоброене, започващо с годината на рождението на Христос: например Авитохол започнал да управлява през 150 лунна година от Р. Хр., която е шеста циклова година. От известието на Йоан Никиуски можем да съдим, че Кубрат е умрял

някъде около 642 г., т.е. 662 лунна година. Следователно управлението на Безмер е завършило през 665 лунна година: и ако извадим 515 години, продължителността на управление на първите петима владетели, ще получим 150-а лунна година. Съвпадението на първата циклова година с рождението на Христос ми се струва произволно и може би е съвсем случайно, макар че е любопитно съвпадението на 679 слънчева година от Р. Хр. (в която прабългарите се установили на Балканския полуостров) със 700 лунна година от Р. Хр. — мистично число, което без съмнение би привлякло вниманието на всеки грък. А Златарски убедително доказва, че Именникът трябва да е бил написан първоначално на гръцки, вероятно скоро след смъртта на Умор (Умар), и следователно от грък. Златарски изтъква също, че продължителността на отделните управления не е изчислена точно, а от цикловите години на заемането на властта и смъртта на владетеля. Но при възкачването на Исперих възниква едно затруднение. Ако Безмер е управлявал 3 години и негов приемник е бил Исперих, то управлението на Исперих би трябвало да започне не в година „вери“, а през петата циклова година. Златарски разрешава противоречието, като отъждествява Безмер с Баян (Исперих без всякакви съмнение е Аспарух) и приема, че Исперих се е отцепил от Безмер две години преди смъртта му. Може би обяснението наистина е приблизително такова, въпреки че лично аз предпочитам Безмер и Баян да си останат отделни личности. Баян е истинско прабългарско име и не прилича много на Безмер. Нещо повече, струва ми се, че хронологията изисква между Кубрат и Аспарух да е имало още едно поколение.

С 680 г. започва нов цикъл. Тук Златарски прави изчисленията в обратен ред от годината на възкачването на Телец, за която знаем от Тоефан, че е била 761—762 г. от Р. Хр.^[11] Според нашето тълкуване на Именника то е станало през ноември 761 г. Първата трудност, която възниква, е че според Именника периодът между основаването на българската държава и възкачването на Телец е $2312 + 21 + 28 + 15 + 17 + 7 = 111$ лунни години, което е прекалено много. Следователно трябва да отхвърлим като неточна посочената продължителност на някои от управленията. Нещо повече, тъй като в Именника продължителността на отделните управления противоречи на датите, така, както ги тълкуваме, единственото разумно решение е да коригираме броя на годините там, където е в разрез с наличните данни.

Пресмятайки годините по системата на Именника, Златарски намалява управлението на Тервел на 17 години, на неизвестния владетел — на 6 години, това на Север е увеличено на 16 години, на Кормисош не е променено, а на Винех е намалено на 6 години. Това прави общо 85 лунни години, т.е. около 82 слънчеви години — 679—761 г. След Телец Златарски вмъква двете години на Сабин, за чието съществуване по онова време узнаваме от гърците. Така годината на Умор става „дилом“, както е според Именника. Без управлението на Сабин тя би била „дванш“.

Крайните резултати от изчисленията на Златарски са следните:

Авитохол заема властта през март 146 г. от Р. Хр.^[13]

Ирник — март 437 г.

Гостун — септември 582 г.

Курт — 584 г.

Безмер — 642 г.

Исперих — 643 г.

Отцепването му: януари 645 г.

Начало на българското летоброене: януари 680 г.

Тервел заема властта през декември 701 г.

Неизвестен владетел — 718 г.

Севар — 724 г.

Кормисош — 739 г.

Винех — 756 г.

Телец — 761 г.

Сабин — 764 г.

Умор — 766 г.

Тези резултати, естествено, не могат да претендират за абсолютна сигурност, но доводите, с които ги подкрепя Златарски, ми се струват убедителни.

По-нататък Златарски показва, че Тудор Доксов и неговите съвременници са пресмятали иначе необяснимите дати по българското летоброене. Като определят за година на сътворението на света 5505 г. преди Христа, те започват българската ера с 6185 г. от сътворението на света, но след това използват лунни години. Така за дата на покръстването на България се сочи както 6376 г., така и 6377 г. от сътворението на света, но Тудор Доксов нарича годината „етх бехти“. И така, $6376 - 6185 = 191$, което дава единадесетата година от 12-

годишния цикъл. Нещо повече, както показват изчисленията на Златарски, петият месец на 191 лунна година се равнява на слънчева година 184,62 до 184,71 от българска ера, което е септември 865 г. Златарски също така се опитва да докаже, че и руският хронист, известен като „Нестор“, датира събитията в Империята по същата хронологична система. Самб по себе си това е вероятно, тъй като „Нестор“ е черпел сведенията си за Империята от български преводи. Но макар и Златарски да изтъква интересния факт, че тук „Нестор“ е използвал система от лунни години, смятам за невъзможно да твърдя със сигурност, че той е възприел изцяло системата. За да се получи съответствие при някои от примерите, са необходими поправки в текста. Мисля, че „Нестор“ не е бил запознат с тънкостите на българското летоброене и просто е бил объркан. Датите му нямат доказателствена стойност.

Има още един момент, който си заслужава да бъде изяснен. 515, броят на годините, през които се смята, че са управлявали първите петима ханове, от Авитохол до Безмер, традиционно са били приемани просто за времето, прекарано от прабългарите в степите преди първото преселване на Аспарух. Но е крайно невероятно те да са се задържали на едно място за толкова продължителен период. Числото 515 има друго значение. Според хронологичната система на Африкан, широко използвана в Константинопол, 680 г. от Р. Хр., т.е. първата година от българското летоброене, се равнява на 6180 г. от сътворението на света. Но 6180 години представляват 515 цикъла от по 12 години. Някой грък, който е бил запознат с прабългарската система от 12-годишни цикли, но не е знаел, че те използват лунни години, може би е осведомил прабългарите, че до момента на преминаването им през Дунава са изминали 515 цикъла. Тези 515 цикъла са се превърнали в 515 години, които за по-голям реализъм са били приписани на петимата прабългарски ханове, чиито имена са били известни. А първите двама от тях са получили закръглените, но твърде продължителни управления от съответно 300 и 150 години, така че да се получи необходимото число — макар че, както посочвам по-долу, в случая с възкачването на Ирник това е било исторически оправдано.

Това още веднъж подчертава големите трудности, пред които ни изправя Именникът — трудности, които всеки негов тълкувател трябва да има предвид. Почти е сигурно, че той е бил написан за

прабългарите от гръцки роби и съчетава някоя източна хронологична система със схващанията на тези непросветени гърци, основаващи се на суеверия и случайни съвпадения. Ето защо нито една отделна теория за тълкуването му не е достатъчна и само поради тази причина смелата хипотеза на Бъри е била обречена на провал.^[14]

[#12 Продължителността на Испериховото управление след преминаването на Дунава.]

[1] Във факсимилетата на двата ръкописа тук разчитам „ει“, което би трябвало да означава 15. Но Бъри, Маркварт и Микола единодушно го приемат за 5. ↑

[2] Това тълкуване е малко съмнително; след „Дуло“ текстът гласи „Врекшеви Хтун“. ↑

[3] *Jirecek. Geschichte*, pp. 127 ff. Но *Бъри* (Цит. съч.) смята тази поправка за ненужна. ↑

[4] Например *Kuun* (*Relationum Hungarorum*); *Radioff* (*Die Alttürkischen Inschriften*). ↑

[5] *Byzantinische Zeitschrift*, vol. XIX, pp. 127 ff. ↑

[6] *Marquart. Die Altbulgarische Ausdrücke*, pp. 1 ff. ↑

[7] *Миккола. Тюркско-болгарское летосчисление*, с. 243 сл. ↑

[8] *Idem, Die Chronologie der Türkischen Donaubulgaren*, p. 11. ↑

[9] *Златарски. Имали ли са българите свое летоброене*. ↑

[10] *Златарски. История*, I, 1, с. 353—82 — цялостно изложение на становището и аргументите му. ↑

[11] *Theophanes, pp. 667—8*. ↑

[13] Естествено, месеците са приблизителни, тъй като лунните месеци не съвпадат със слънчевите. ↑

[14] В Годишника на Националния музей на София, 1922—1925 г., *Фехер* прави задълбочено изследване на гръцките сведения, имащи връзка с датите в Именника. Но не смятам, че неговите заключения непременно изискват промяна в предложената по-горе хронология. ↑

ПРИЛОЖЕНИЕ III

ЕРНАХ И ИРНИК

Не е възможно да не забележим поразителната прилика между името Ирник, втория владетел в Именника, и Ернах или Ернак, най-младия и любим син на Атила. Твърде рисковано е обаче да се отъждествяват лица, чиито имена по една случайност си приличат, особено при полуварварските племена, където много често няколко отделни имена произлизат от един и същи корен. Макар че, от друга страна, извънредно рядко се случва двама души да носят едно и също име, както е разпространено в по-цивилизованите общества.

Професор Златарски смята, че е погрешно и безсмислено да отъждествяваме тези две личности.^[1] Действително, трябва да признаем, че ни е известно твърде малко за Ернах след смъртта на Атила (453 г. от Р. Хр.). Приск съобщава само, че заедно с брат си Денгизих той управлявал един остатък от държавата на Атила в Малка Скития (дн. Бесарабия), откъдето братята често нападали Империята, и при едно от тези нападения Денгизих бил убит. Златарски изтъква, че: 1) според Именника Ирник поема управлението през 437 г., а не през 453 г.; 2) балканските българи произхождат от източния клон на прабългарите, утигурите, които живеели на изток от Дон; 3) ако Ернах е Ирник, то и той, и Атила би трябвало да принадлежат към рода Дуло, а това име никъде не се споменава във връзка с тях.

Всички доводи на Златарски са неопровержими, но ми се струва, че не са подкрепени от необходимите доказателства. Всъщност първият и третият звучат доста неубедително. 1) Когато на един владетел се приписва управление от 150 години, явно би било прекалено наивно да се очаква, че датата на възкачването му е точна. При тези обстоятелства една грешка от 16 г. е напълно допустима. 3) Няма причини да ни е известно родовото име на Атила. Имената на варварските родове често са се изменяли със смяната на поколенията, а освен това ми се струва, че аргументът би бил убедителен само ако знаехме със сигурност, че Атила *не е* принадлежал към рода Дуло. 2) Този довод е по-силен. Напълно приемам, че ядро на Кубратовата

държава са били утигурите. Смятам обаче, че тук не бива да забравяме уногондурите. Те представлявали остатъка от Атило-вата държава, който Ернах и родът му успели да задържат. Под натиска на аварите те или насилствено били изтласкани на изток, или мигрирали сами, с цел да избягат извън аварската граница. Вероятно един от техните вождове е оглавил бунта на прабългарите срещу аварите и така е застанал начело на обединената прабългарска държава. Би било естествено центърът на държавата да е разположен в територията на утигурите, която е била най-малко подложена на аварски нападения. Струва ми се, че тази теория не само оборва довода на Златарски, но и обяснява разпространеността на името уногон-дури, което не би могло да бъде производно или сгрешено, а би трябвало да назовава конкретно племе.

При това положение, особено като се има предвид забележителното сходство в имената, би било проява на свръхкритичност да отричаме идентичността на Ирник и Ернах и произхода на прабългарския владетелски род от Атила.

Сега възниква въпросът дали Атила трябва да се отъждествява с Авитохол. Ако Ернах е Ирник, то второто отъждествяване не е от особено значение. Лично аз се съмнявам в него: приемам името Авитохол, както и Атила, за форма на Авит, тюркската дума за прародител, която придобила ново значение; когато библейските предания стигнали до степите и тюрките, хазарите и хуните решили, че са потомци на Яфет.^[4] Впрочем унгарските историци доказвали този произход, като поставяли 34 поколения между Яфет и Атила^[5]). Така получената прилика между имената на Авитохол и Атила вероятно е спомогнала то да се вкорени по-дълбоко в съзнанието на прабългарите, но аз мисля, че всъщност Авитохол е бил далечен прародител, основател на тяхното племе. Не бива да забравяме, че Атила заема такова видно място в нашата история само защото дейността му е била насочена предимно към завладяването на Запада. Ернах, който е бил определено източен владетел, може и да е водил завоевателни войни на изток, за които не знаем нищо, и може би е бил по-значителна фигура от Атила в източната традиция.

[#2 *Priscus Fragmenta*, p. 587.]

[#3 Вж. по-горе, с. 29.]

[1] *Златарски*. История, I, 1, с. 40—2. ↑

[4] Вероятно Атила е умалителна форма на Авит. „Охол“ със сигурност произлиза от „oghul“, син. ↑

[5] Например De Thwroc. ↑

ПРИЛОЖЕНИЕ IV

ХРИСТИЯНСТВОТО СРЕД СЛАВЯНИТЕ ПРЕДИ IX В.

Византия често е била укорявана от църковните писатели за това, че твърде късно е дала на балканските славяни благата на християнството — едва през IX в. Тези нападки са несправедливи. В края на VI в. и през VII в. вълните на аварските, славянски и прабългарски нашествия позволявали само изолирани мисионерски начинания, а през VIII и началото на IX в. ожесточената иконоборческа полемика в Империята изключила възможността за активна църковна политика извън пределите ѝ. В резултат на това, с едно голямо изключение, християнството се разпространявало сред балканските славяни единствено чрез влиянието на местни духовни центрове, които били оцелели сред бурите. Имената им откриваме в полуофициалните *notitiae* — списъците, изготвени от Епифаний (през VII в.), Василий (в началото на IX в.), в публикуваната от Де Боор *notitia* от IX в. и в тази на Льв Философ (началото на X в.), както и в списъците на епископите, присъствували на различните събори. Тези списъци са добре обобщени от Дворник.^[1] Но не бива да забравяме, че докато изброените *notitiae* са доста надежден извор (като се изключат грешките при преписване или поради нехайство), то липсата на представители от дадена епархия на някой събор не означава непременно, че тя вече не е съществувала. Проучването на тези сведения показва най-общо, че по бреговете на Балканския полуостров християнските центрове водели пълноценен живот, но с изключение на Егейското крайбрежие, във вътрешността почти нямало християнски средища. По черноморския бряг градовете на юг от Месемврия се появяват във всички списъци. От северните градове Одесос (Варна) явно се е задържал до началото на IX в., когато несъмнено е бил окончателно превзет от прабългарите. По-близо до вътрешността, Марцианопол, последният християнски град на старите мизийски провинции, се задържал едва до VII в., след което вероятно е бил разрушен от прабългарите. На юг Адрианопол неизменно оставал център на християнството, както и Филипо-пол, до присъединяването

му към България през IX в. Но Сердика, въпреки че със сигурност е била владение на Империята до IX в., не се споменава никъде. Вероятно тя е била гарнизонен град без особен религиозен живот. Между Родопите и морето християнството продължавало да съществува. В Македония, която била изложена в по-голяма степен на нашествия, оцелели само големите градове близо до Солун. Във вътрешността на Гърция славянските племена останали езичници до IX в., когато окончателно попаднали под политическия контрол на Империята. Като цяло можем да кажем само, че там, където славяните били подвластни на Империята, местните епископи разпространявали сред тях християнството. Но отвъд границите християнските градове били унищожени; не съществувала и мисионерска дейност, освен от страна на отделни християни, пленници в дворовете на езическите владетели, като например Омуртаговия роб Кинам.

Но има и едно изключение. В *De Administrando Imperio* (с. 148—149, 153) Константин Багренородни съобщава, че император Ираклий (610—614 г.) поискал духовници от Рим, за да покръстят хърватите и сърбите, което било изпълнено успешно. Този епизод е бил подлаган на съмнение^[2], но е напълно правдоподобен. През по-голямата част от управлението си Ираклий бил в отлични отношения с Рим, а по това време Илирик все още бил римска църковна провинция. Нещо повече, Ираклий бил енергичен владетел, който, естествено, е искал да разреши проблема със славяните. Константин свързва покръстването с политиката му спрямо славяните — със споразумението да признае заселването им в тези земи, ако те признаят господството му. Почти без съмнение това е самата истина, но Константин е пропуснал да спомене, че успехът на Ираклий бил съвсем краткотраен. В предишната глава от своето съчинение (писана по-късно) той говори за хърватите (с. 145), които поискали духовници от Рим през IX в., и за сърбите, които били изцяло християнизирани едва по времето на Кирил и Методий. Най-разумно е да приемем, че амбициозното мисионерско дело на Ираклий наистина е съществувало, но не е постигнало нищо трайно. А и без съмнение то не би могло да даде какъвто и да е резултат на Балканския полуостров източно от Сърбия.

И така, християнството сред балканските славяни преди IX в. почти със сигурност е било разпространено единствено сред онези славяни, които се били подвластни на Империята — ако изключим

пограничните области, където се простирало влиянието на гръцките (а на северозапад — на латинските далматински) градове, а също така и изолираните усилия на няколко пленници християни. След управлението на Ираклий състоянието на Империята, както и на целия християнски свят, не позволявало по-цялостно покръстване на Балканите.

[1] *Dvornik*. *Les Slaves, Byzance et Rome*, pp. 60—99. ↑

[2] *Jirecek*. *Geschichte der Serben*, I, p. 104. ↑

ПРИЛОЖЕНИЕ V

ПРАБЪЛГАРСКИТЕ ТИТЛИ

Известна светлина върху административното устройство на ранната българска държава хвърлят достигналите до нас наименования на някои прабългарски титли — въпреки че от тях не е възможно да се направят много заключения, тъй като е трудно да се каже кои титли представляват длъжности и кои — просто почтени звания.

Във всички надписи владетелят е назован *ханът* или *Великият хан*, *κάνας* или *κάνας*, с епитета *ύβιϋή* или *ύβηϋη* — дума, която явно отговаря на куманската *öweghü*, издигнат, прославен^[1]. Надписите добавят титлата „ὁ ἀρχ Θεοῦ ἀρχων“, вероятно въведена от гръцките писари, които я смятали за задължително звание на всеки владетел. Титлата *хан* изчезва с приемането на християнството и въвеждането на славянската писменост и се заменя с *княз*, а по-късно — с *цар*.

Основният дял на аристокрацията били *болярите* — *βαιλάδες* или *βοηλάδες* — титла, която станала обща за източните славяни. В IX в. е имало три категории *боляри*: шестимата велики боляри, външните боляри и вътрешните боляри.^[2] В средата на IX в. имало 12 велики боляри^[3]. Великите боляри вероятно са представлявали доверения съвет на хана; вътрешните боляри навярно са били придворните служители, а външните боляри — длъжностните лица в провинциите.^[4] Много от лицата, споменати в надписите от IX в. са *боляри*. Кавханът Исбул и багатурът Цепа също са наречени *боляри*, но аз съм склонен да смятам, че *болярите* са били служители с граждански функции. Втората част от аристокрацията, вероятно по-низшата, били *багаините*. Предполагам, че това е била кастата на военните, но тази титла се появява само в надписите — събирателно (при един случай Омуртаг дал дарове на своите *боляри* и *багаини*) или поединично, обикновено в съчетание с титлата *багатур*.^[5] Освен с тези звания, почти всеки български поданик, чието име е увековечено в надпис, е наречен „θρεπτός άνθρωπος“ на хана. Тези „Θρεπτοι άνθρωποι“ били безсъмнение невисок болярски ранг, обикновена охрана на хана.^[6]

Титлата *багатур* — βαγατούρ или βοуотор — се среща на няколко места в надписите, а българския военачалник, който претърпял поражение в Хърватско през 927 г., Константин нарича ἀλογοβοτούρ, явно вместо ἀλο-βοуотор.^[7] Тази дума е тюркската *bagatur*, която в руски откриваме като „богатыр“ — юнак. Тя вероятно представлява военен чин. Представката „ало“ може би означава „главен“ или „водач“ (Банг я отъждествява с тюркското *alp*, *alpur*) или пък просто е собствено име. Титлата *вагантур*, открита в списъка на българските пратеници в Константинопол през 869—870 г. (виж по-долу), явно е същата, като *багатур*.

Коловър — καλοβρός или κουλού βρός — се среща само в надписите и вероятно е титла или чин, произлязла от тюркската дума *golaghuz*, водач.^[9] Боляринът Цепа освен *багатур* бил и *коловър*.

Титлата *жупан* се среща в надписите, веднъж като ζουπάν и веднъж като κόπανος. И в двата случая се споменава името на носителя ѝ. Сред южните славяни *жупан* означава племенен вожд, така че Успенски и Бъри основателно приемат, че тук титлата значи глава на някои от прабългарските родове^[10].

Титлата *сампис* не се среща в надписите, но в Плиска св. Климент бил подслонен от Есхач, σαμψής το αξίωμα, двама от пратениците през 869—870 г. носели тази титла, а Симеон, зет на цар Симеон и пратеник през 927 г., бил οοσάμψος или ούσάμψις, което явно е вариант на думата.^[11] Вероятно *самписът* е заемал придворна служба.

Титлата *таркан* по всяка вероятност е означавала висок военен чин. Тя е от тюркски произход: един тюркски пратеник в двора на император Юстиниан II (ок. 570 г.) е наречен *tagma*, „αξίωμα δε αὐτοῦ τάρχάν“.^[12] Онегавон, който се удавил в р. Тиса, бил *таркан*, както и жупан Оксун.^[13] Когато св. Климент дошъл в Белград, той бил посрещнат от Боритаркан, „τω τότε φυλάσσον-τι“, „υλοστράτηγος“ на хан Борис.^[14] Боритаркан, вероятно означава таркан Борис; по ранг той явно се е равнявал на стратег в Империята, т.е. той е бил военен управител на област. Затова си позволявам да предположа, че титлата *таркан* е била равна на стратег в имперската йерархия. Българските областни управители — те били десет по времето на Борис — били наричани от гръцките и латински автори *комити*^[15]. Не можем да

кажем дали това е превод на някоя прабългарска титла или пък прабългарите са възприели думата κόμης. През 927 г. пратеникът *сампис* Симеон, зет на покойния цар, бил наречен още καλουτερχάνος, а в X в. било прието на българските пратеници да бъдат задавени учтиви въпроси за здравето на „синовете“ на техните владетели, „ο κανάρTM κείνος και ό βουλίας тарκάνος.“^[16] Мисля, че явно трябва да приравним καλουτερκάνος с καναρτικείνος; *калутар-канът* и *булиастарканът* стоели начело на *тарканите* и постовеите им вероятно са се заемали само от членове на ханското семейство. *Булиас* може би е свързано с думата *болярин*, но само по себе си това не е от голямо значение.

Най-важният военен сановник в страната бил *кавханът*. По времето на Маламир кавхан Исбул, παλαιός βοϊλάς (главен *болярин*) на хана, явно бил най-важният човек в България след хана. Той построил за хана водопровод на свои разноски и го придружавал във време на война, очевидно в ролята на главнокомандуващ.^[17] Разбираме, че през 922 г. Симеон е бил придружен от своя *кавхан*.^[18] Един век по-късно имало двама *кавхани*, Дометиан и неговият брат, но може би те не са заемали поста едновременно. Дометиан бил пленен от Василий II, а скоро след това брат му изменил на българската кауза. Дометиан бил συμπλαρέδρος на цар Гаврил Радомир.^[19]

Титлата *табере*, или може би *илтабаре* (ст. тюрк. ältäbär) , се среща само при пратениците от 869—870 г. Званието Μηνικός се появява неколkokратно. През 922 г. Симеон е бил придружаван от „αμα κακάνω και μηνικψ“. През 926 г. българските военачалници Книн, Имник и Ицвоклия нахлули в Сърбия. През 927 г. сред българските пратеници, освен Георги Сурсувул и калутаркан Симеон, били и един родственик на царя, Стефан, а също и Маготин, Крон и Миник. Според Златарски Имник е собствено име, а Миник — титла.^[22] Аз лично смятам, че първият пасаж трябва да се чете „αμα καυκάνω Μηνικφ“, като Миник, погрешно наречен от Константин Имник, е бил тогавашният *кавхан*. Останалите имена, които се появяват в историята на Първата българска държава, поради липса на доказателства за обратното, трябва да приемем за собствени имена, а не за титли.

Във връзка с тези титли трябва да кажем няколко думи за списъка на българските пратеници на константинополския събор от 869—870 г., даден у Анастасий Библиотекар. Според него те са били

„stasiszerco borlas nesundicus vagantur il vestrannatabare praesti zisunas campsis et Alexius sampsi Hunno“^[23]; „... zerco borlas“ и „nesundicus“ явно са Цервула и Сундика, българските сановници, на които папа Йоан VIII изпратил писмо и които се споменават в Чивидалското евангелие като Зергобул и Сондоке — „borlas“ не е правописна грешка на „boëlas“^[24]; „vagantur“ е *багатур*, титлата на Сундика. „Il vestrannatabare“ вероятно е „Vestranna iltabare“, т.е. *илтабаре* Вестрана. Както campsis, така и sampsi явно означават *сампис*. Следователно списъкът би трябвало да се чете: „Стазис, Цервула, багатур Сундика, илтабаре Вестрана, сампис Престизисунас и сампис Алексий Хуно.“ Вероятно Хуно е призиме. Златарски отъждествява Стазис с Петър, а Престизисунас с българското име Пресиам или Пресиян. Второто предположение звучи правдоподобно. Но фактът, че Петър често се появява като главен пратеник на Борис по църковните въпроси, не означава, че той трябва да е едно и също лице със Стазис.

[#8 Marquart. Op. cit.. p. 40 n.]

[#20 Вж. Marquart. Op. cit., p. 41.]

[#21 Theophanes Continuatus, loc. cit., p. 413; Constantine Porphyrogenetus. De Administrando Imperio, p. 158.]

[1] Marquart. Die Chronologie, p. 40. ↑

[2] Constantine Porphyrogenetus. De Ceremoniis, I, p. 681. При посрещането на български пратеници било прието да се осведомяват за здравето им. ↑

[3] Idem, De Administrando Imperio, p. 154. Те били пленени заедно с престолонаследника Владимир от сърбите. ↑

[4] Присъединявам се към становището на Златарски. Кой са били вътрешните и външните боляри. ↑

[5] Например в случаите, цитирани в Абоба — Плиска, с. 201—2; 190—2. ↑

[6] Вж. Абоба — Плиска, с. 204 сл. Успенски стига до това заключение. ↑

[7] Абоба — Плиска, с. 190—2; Const. Porphyrogenetus. Op. cit., p. 158. ↑

[9] Ibid., p. 41. ↑

[10] Abova — Pliska, s. 199; Bury, Eastern Roman Empire, p. 334. ↑

- [11] *Vita S. démentis*, p. 1224; *Anastasius Bibliothecarius* (вж. по-долу); *Theophanes Continuants*, p. 413. ↑
- [12] *Menander. Fragmenta*, p. 53. ↑
- [13] Aboba — Pliska, s. 190, 191. ↑
- [14] *Vita S. démentis*, p. 1221. ↑
- [15] „Ταριδήνα κόμητα“, *Theophylactus*. Op. cit., p. 201. Българинът, който се противопоставил на завръщането на адрианопоските пленници, бил κόμης на областта (*Georgias Monachus Continuants*, p. 818), бащата на Самуил бил „комес“ (*Cedrenus*, II, p. 434), ενός τών παρά Βουλγάρους μέγα δυναθεντων κομητος; България била разделена „intra decem comitatus“ (*Annales Bertiniani*, p. 85, ad ann. 866). ↑
- [16] *Theophanes Continuants*, p. 413; *Constantine Porphyrogenetus. De Ceremoniis*, p. 681. ↑
- [17] Абоба — Плиска, с. 230–1, 233. ↑
- [18] *Theophanes Continuatus*, p. 401. ↑
- [19] *Cedrenus*, II, p. 462. ↑
- [22] *Златарски. История*, I, 2, с. 421–2, 475–6, 523–4. ↑
- [23] *Anastasius Bibliothecarius. Praefatio in Synodum VIII*, p. 148. ↑
- [24] Вж. *Златарски. Цит. съч.*, с. 794—800 — приложение, посветено на този въпрос. ↑

ПРИЛОЖЕНИЕ VI

ПОГРАНИЧНИЯТ ВАЛ ЕРКЕСИЯ

Дългият земен насип^[1], който се простира по северната граница на Тракия от Девелт до Макроливада и в общи линии личи и днес, представлява проблем за историците по отношение на годината на изграждането си. Че е строен от прабългари, знаем от преданията и от археологическите данни; такава е и историческата вероятност. Знаем също, че трябва да е бил издигнат някъде между идването на прабългарите през 679 г. и покръстването през 865 г.

Валът приблизително съвпада с пограничната линия, известна в българо-византийските договори като „границата при Милео-на“. Тази граница била определена за първи път с договора между Тервел и Теодосий III през 716 г. и вероятно била потвърдена с договор между Кормисош и Константин V2. Златарски приема, че Валът е бил построен по времето на Тервеловия договор^[3], а Шкорпил — по времето на Кормисош^[4]. И двете предположения са приемливи, но както изтъква Бъри^[5], те оставят неизяснено едно условие в договора между Омуртаг и Лъв V от 815 г. Договорът, записан в Сюлейманкьойския надпис, потвърждава границата при Милеона (с може би едно или две изменения), а във второто условие се говори за уреждането на въпроса с разни области по граничната линия, която трябва да бъде направена „εως εκεί γεγονεν οροθεσία“, т.е. до окончателното определяне на границата. Като добавя думите „Απολείψει/ν“ и „φρούρια“ на две неясни места — прочит, който ми се струва по-убедителен от този на Златарски^[6], — Бъри доказва, че имперските войски е трябвало да се изтеглят от пограничните крепости, докато се прокарва границата. Това може да означава единствено, че на границата щели да бъдат извършени конкретни строителни работи. За това несъмнено е било необходимо пасивното съдействие на имперските погранични гарнизони, които, ако пожелаели, можели да се намесят и да провалят всичко. Следователно се налагало временно да бъдат изтеглени.

Намирам аргумента на Бъри, с неговата блестяща находчивост, за убедителен. А примерът на Златарски за употреба на думата „όρθεσία“ в друг смисъл — „ή των Χ χρονών όρθεσία“ в посланието на източните патриарси до Теофил (с. 368), където явно се има пред вид граничната линия, определена с 30-годишния договор, — не променя очевидното значение на „όρθεσία“ тук. Всъщност мисля, че фразата в договора не допуска какъвто и да е друг превод, освен този на Бъри, и затова приемам неговите заключения.

Действително, българите едва ли биха имали достатъчно време да построят такова огромно съоръжение, освен при гарантираната сигурност на Омуртаговия мир. Нещо повече, ако границата при Милеона вече е била охранявана от землени насипи, изглежда странно, че в Омуртаговия договор границата се определя така подробно по линията на Вала, щом като неговите очертания вече са били отдавна установени. Странно е също (въпреки че е всеизвестно колко е опасно да се спори a silentio), че за вала не се споменава нищо по време на походите на Копроним, при положение, че тогава той вече е съществувал. Всъщност гръцките историци започват да го споменават едва при управлението на Никифор Фока. Но от малкото сведения, с които разполагаме, можем да съдим, че в края на IX и началото на X в. имперските нашественици са се придържали към крайбрежието.

[#2 *Theophanes* (р. 775) говори за договор между Теодосий и Кормисош (Кормесий). Вероятно е имало два договора (вж. по-горе, с.).]

[1] Наричан от гърците „ή μεγάλη σούδα“ (*Cedrenus*, II, р. 372) и сега известен по тези места като Еркесия (*jerkesen*, тур. = окоп). ↑

[3] *Златарски*. История, I, 1, с. 179–80, 300. ↑

[4] Абоба — Плиска, с 568. ↑

[5] *Bury*. The Bulgarian Treaty of 814, *passim*. ↑

[6] Двете версии са следните, като се започне от средата на четвърти ред: Бъри: . . . μέσον τών β ’ [Απολείψειν τα] πολλά γε Φρ[οῦρια με]σον βαλζηνας κτλ.

Златарски: . . . μέσον τών β ’ [ποταμών επι. . . μ?]λα γέφ[υρα και με]σον βαλζηνας κтл,

Оъ β ' би трябвало да се отнася до втората точка, тъй като първата точка несъмнено е била въведена с α '. Златарски вмъква β ' по-надолу, но е неоправдано да се отхвърля това β '. Не намирам за убедителна и свързващата фраза на Златарски. [↑](#)

ПРИЛОЖЕНИЕ VII

УСПЕШНИЯТ ПОХОД НА ЛЪВ АРМЕНЕЦ

Историците не са склонни да признаят на Лъв V дори единствения успешен поход, който му се приписва — този край Месемврия през 813 г. Той е отбелязан само от Генезий, от Продължителя на Теофан и в по-късните хроники, основаващи се върху тях. Най-подробни са сведенията на Продължителя на Теофан. Самият Теофан, както и Scriptor Incertus, биографът на Никифор, Игнатий, и Георги Амартол — четиримата историци, които са били съвременници или почти съвременници на похода, не споменават нищо за него. Мълчанието им дава основание на Хирш и други днешни историци да смятат, че походът е мит, съчинен от автора на извора, който са ползували Генезий и Теофановият продължител, за да обясни произхода на топонима Βουνοϛ Λέοντοϛ — Лъвова могила.^[1]

Но, както посочва Бъри^[2], Теофан завършва хрониката си с превземането на Адрианопол, което със сигурност е станало преди този поход: Георги Амартол изобщо не се е интересувал от външнополитическите събития, а и четиримата историци са били толкова отявлени противници на иконоборците и следователно така са ненавиждали Лъв V, че мълчанието им по отношение на една така похвална за него акция е напълно разбираемо. Игнатий и Scriptor Incertus са особено жлъчни към него. От друга страна, подробният разказ на Теофановия продължител не прилича на по-късно съчинена история.

Златарски приема похода като действителен, но за място на събитията определя Бурдизо (дн. Бабаески) в Тракия, а не околностите на Месемврия, и го датира след смъртта на Крум. Съображенията му са следните: 1) Само Продължителят на Теофан споменава определено място във връзка с похода, а от всички разкази се подразбира, че се е провел на имперска територия. 2) Дори Продължителят на Теофан съобщава, че се е провел на територията на Империята. 3) Месемврия и областта ѝ са били завладени от Крум през 812 г. 4) Лъв и войската

му трудно биха могли да стигнат до Месемврия за толкова кратко време, щом скоро преди това войските са били в Аркадиопол.^[3]

Тези възражения почиват на предположението, че Месемврия е била в български ръце. Но няма сведения, че Крум е оставил гарнизон в Месемврия след превземането ѝ — той, изглежда, просто е разрушил града и го е изоставил, както обикновено постъпвал с превзетите вражески крепости, например Адриано-пол. А и по-нататък Месемврия се споменава в изворите като имперски град.^[4] Нещо повече, бреговата ивица на Бургаския залив била изцяло отстъпена на България едва при регентството на Теодора.^[5] Месемврия била от голямо значение за Империята и тя несъмнено би направила опит да си я върне възможно най-скоро. Походът на Лъв V явно е бил предприет с тази цел и с допълнителни намерения след това България да бъде нападната във фланг; войските несъмнено са се придвижили по море, което при благоприятно време е можело да стане изключително бързо. Нещо повече, използвайки Месемврия за своя база, войските биха могли да поддържат тясна връзка с Константинопол по море и да се снабдяват с всичко необходимо; докато областта, опустошена предишната година от Крум и навярно останала незасята през този сезон, сигурно не е била в състояние да изхрани българската войска. Ето защо, смятам, че доводите на Златарски лесно могат да бъдат оборени и че не е нужно да разкрсяваме и без това напълно убедителния разказ на Теофановия продължител. Най-вероятната дата е есента на 813 г., преди смъртта на Крум. Съществува известна вероятност този поход всъщност да е бил успешният поход, предсказан на Лъв V от Саватий, но по всичко изглежда, че той изобщо не се е състоял.^[6]

[1] *Hirsch*. *Byzantinische Studien*, pp. 125—6. ↑

[2] *Bury*. *Eastern Roman Empire*, pp. 356—7. ↑

[3] *Златарски*. *История*, I, 1, с. 425—32 и най-вече с. 429. ↑

[4] Тя несъмнено е принадлежала на Империята при следващото ѝ споменаване под управлението на Василий I (*Theophanes Continuatus*, p. 308). ↑

[5] Вж. по-горе, с. 81—82. ↑

[6] Вж. по-горе, с. 71. ↑

ПРИЛОЖЕНИЕ VIII

МАЛАМИР И ПРЕСИЯН

Между двамата най-големи познавачи на българската история от IX в., Златарски и Бъри, се е водила истинска война по отношение на продължителността на Маламировото управление и идентичността на Маламир и Пресиян. Според Бъри, който приема хипотезата на Иречек, Маламир е управлявал от смъртта на Омуртаг (около 831—832 г.) до 852 г. (възкачването на Борис) и е имал и прабългарско име Пресиян, което е престанал да използва по време на управлението си. Според Златарски той е управлявал от 831 до 836 г. и е бил наследен от своя племенник Пресиян, който управлявал до 852 г.^[1]

За съществуването на Маламир знаем не само от надписите, но и от известието на Теофилакт .Охридски, единствения историк, които се е опитал да опише цялостно управленията на хановете от Крумовия род и взаимоотношенията между тях. Той явно е разполагал с някой по-стар извор, който не е достигнал до нас. Теофилакт съобщава, че Омуртаг е имал трима синове — Енравота, Звиница и Маламир (Μαλλομηρός). Маламир наследил баща си и на свой ред бил наследен от своя племенник, сина на Звиница. Няколко реда след второто си твърдение той Нарича българския хан „ὀριθής Βωρίσης“ — фраза, която обикновено е била поправяна на „ὀ ρηθείς Βωρίσης“. Маламир се споменава също и под името Валдимер или Владимир в разказа на Логотет за адрианополските пленници, където, няколко реда по-долу, изведнъж се говори за Михаил (Борис) като за хан. Но цялата информация на Логотет е мъглява; Владимир е наречен баща на Симеон.^[3]

Дотук сведенията не ни пречат да приемем, че Маламир е бил наследник на Омуртаг и предшественик на Борис. Но в един надпис^[4], открит във Филипи, се говори за „... ἄνος ὁ ἐκ Θεοῦ ἀρχων“, който се споменава редом с кавхан Исбул. Освен това, Константин Багренородни говори за „Πρεσιάμ ὁ ἀρχων Βουλγαρίας“, който водил битка със сърбите около 840 г. Борис-Михаил, твърди той, бил син на Пресиам.^[5] Следователно, излиза, че Пресиам, или по-вероятно

Пресиян или Прусиян (известно българско име)б е бил отделен хан — „... ἄνος“ в надписа от Филипи.

Въз основа на тези сведения както Бъри, така и Златарски съставят своя теория и всеки я подкрепя със собственото си тълкуване на Шуменския надпис, в който се споменава Маламир. Златарски отхвърля тълкуването на фразата „ὁ ρηθείς“ у Теофилакт, казвайки, че тъй като името на Борис още не е било споменато, той не може да бъде „ρηθείς“; Маламир без съмнение е бил наследен от своя племенник, но това е бил Пресиян, докато Борис, както казва Константин Багренородни, е бил син на Пресиян. Златарски приема, че внезапната поява на Михаило-вото име в разказа за Кордил в 835—836 г. означава смяна на хана по това време, като името Михаил е написано погрешно вместо Пресиян. Така, с допълнителната помощ на Шуменския надпис, Златарски създава личността хан Пресиян, който наследил престола през 836 г.

Но Бъри приема четенето „ὁ ρηθείς“; всъщност Златарски не предлага задоволителен заместител, а с довода си, че името не се споменава по-рано, като че ли изпада в дребнавост. Бъри изтъква, че е странно Теофилакт да пренебрегне напълно управление от близо 16 години — и то вероятно години от жизнено значение за укрепването на християнството в България — и същевременно да отдели такова внимание на управление от пет или най-много десет години (Омуртаг може да е починал едва след 827 г.) Освен това той оправдано се отнася със съмнение към стойността на всеки аргумент, основаващ се на разказа на Логотет. Той не приема и тълкуването на Шуменския надпис, направено от Златарски. Неговият извод е, че Маламир е бил Пресиян, но е приел официалното славянско име Маламир около 847 г., непосредствено след създаването на надписа от Филипи, за който Бъри се присъединява към мнението на Златарски, че се отнася приблизително към този период. Той обяснява сведенията на Константин за роднинските връзки на хана, казвайки, че Борис е бил осиновен от Пресиян-Маламир.

Златарски му отговаря, като повтаря доводите си и разкрива едно слабо място в хронологията на Бъри. Според Бъри излиза, че Пресиян трябва да е сменил името си между изсичането на надписа от Филипи и създаването на Шуменския надпис, т.е. в 847 г., и всички надписи, съдържащи името Маламир, трябва да се отнесат към краткия период

847—852 г.^[7] Тук обаче Златарски не е справедлив; самият той приписва на Маламир едва петгодишно управление. Той не е склонен да повярва и в това, че един хан би приел „официално“ име по средата на управлението си.

Но основният спор е свързан с Шуменския надпис.^[8] Изсечен (както и двамата се съгласяват) около 847 г., в него се говори за нахлуване на хана в Тракия заедно с кавхан Исбул. След като говори за „Κροῦμος ὁ πάππᾱ μου“ и за това как „моят баща Омуртаг“ сключил мир с гърците и живял добре (καλά) с тях, надписът продължава (четвърти ред в средата): και οι Γρικοί ἐρήμωσαν ὁ Μαλαμίρ μετ(ια) τοῦ καυχάνου Ἡσβούλου ἐπ ----(αλα)----(εις) τους Γρίκούς τοῦ προβάτον το κασ —

след това продължава да разказва за безспорно военни действия, като отново споменава Исбул в деветия ред, в който малко преди това има изтрито място. Златарски добавя думата „ἐλαρχε“ като последна в петия ред. В началото на шестия ред, след „αλα“ той разчита „ε . . . ισεις“ и допълва фразата до „καλά ἐζησε εις“. В резултат на това той приема, че Маламир също е живял в мир и военните действия са дело на друг хан, т.е. Пресиян. На факсимилето от надписа в албума „Абоба — Плиска“ (таб. XLV) се виждат ясно „αλα“ и „εις“ (знакът за „ε“ може да означава и „και“). Но дори и останалите букви, които Златарски твърди, че разчита, да са верни, те несъмнено трябва да бъдат допълнени по някакъв друг начин. Според мен възраженията на Бъри са основателни: 1) Маламировото „καλά ἐζησε“ би предхождало „οι Γρικοί ἐρήμωσαν“, с което се отбелязва започването на война. 2) „καλά ἐζησε“ няма смисъл в съчетание с думите, които следват — поправките, внесени там от Златарски, са неубедителни. 3) Споменаването на Исбул явно означава военни действия. Всичко това, заедно със споменаването на Крум като дядо на хана и Омуртаг като негов баща, би трябвало да ни убеди, че надписът без съмнение принадлежи на Маламир.

Поради тази причина и поради съображенията на Бъри, изложени по-горе, се съмнявам в съществуването на хан Пресиян, управлявал, както твърди Златарски, от 836 до 852 г. Има и още един второстепенен аргумент срещу неговите схващания. По времето, когато подарил на Маламир водопровод, Исбул е назван „ο παλαιός αὐτοῦ βοϊλάς“, така че по всяка вероятност той е бил на солидна

възраст и е имал старшинство сред болярите. Но според Златарски водопроводът е бил построен преди 836 г.; след 847 г. обаче Исбул е водил не един поход. По-склонен съм да вярвам, че когато е станал „παλαίος“, му е било разрешено да се оттегли, вместо да остава на активна служба още десет години.

Не по-малко се съмнявам обаче и в това, че хан Пресиян е приел официалното славянско име Маламир. Владетелите нямали обичай да сменят имената си по средата на своето управление, освен когато, подобно на Борис, приемали нова религия. Подобен жест от страна на хана към неговите славянски поданици е малко вероятен. Доказателствата за съществуването на хан на име Пресиян ми се струват несъстоятелни. Надписът от Филипи не е от голямо значение — има и други думи, завършващи на „ανος“, освен „Пресианос“, а собственото име невинаги предхожда непосредствено титлата „ὁ ἐκ θεοῦ ἀρχων“. Напълно възможно е думата да е била „κάνας“, написана погрешно. Сведенията на Константин имат по-голяма стойност. Но те са в пълен разрез с тези на Теофилакт, който изобщо не споменава Пресиян. Тук Константин се е занимавал с историята на Сърбия и е ползувал сръбски извори: той не е съпоставял тези пасажии с някое друго съчинение за българската история — тема, която е пренебрегвал. А сърбите, тогава все още изостанал народ, спокойно биха могли да сбъркат един блестящ български пълководец със самия владетел. Освен това да победиш върховния владетел било далеч по-престижно. Нещо повече, когато в земите им нахлул следващият владетел, те, естествено, го взели за син на предишния нашественик. Присъствието на Исбул в двата надписа от този период, в които се говори за войни, навежда на мисълта, че Маламир не е предвождал лично войските си, а навярно дори и не ги е придружавал. Струва ми се малко вероятно да е прекарал три години в походи из Сърбия. В един двор, където е било разпространено многоженството, той не е оставил син — значи е напълно възможно да не е бил твърде здрав.

Смятам, че Пресиян е бил един от висшите военачалници в страната, вероятно потомък на ханския род — но е бил увенчан с корона и е имал син-владетел само във въображението на невежите сърби.

[#2 *Theophylactus. Historia XV Martyrum* pp. 193, 197.]

[#6 *Златарски* (цит. място) лесно доказва, че Пресиам вероятно е Пресиян.]

[1] *Bury*. Op. cit., pp. 481—4; *Златарски*. Известия, с. 49 сл.; История, I, 1, с. 447—57 (отговор на възраженията на Бъри, отправени към изводите му в Известия). ↑

[3] *Leo Grammaïcus*, pp. 231—2 (Βαλδίμερ); Logothete (славянски превод), pp. 101—2 (Владимир). ↑

[4] Надписът, открит от Вилоазон; вж. по-горе, с. 238, бел. 53. ↑

[5] *Constantine Porphyrogenetus*. De Administrando Imperio, p. 154. ↑

[7] Те всъщност са само три: Шуменският, този, в който се говори за водопровода, и възпоменателният надпис на Цепа. ↑

[8] Абоба — Плиска, с. 230 сл. ↑

ПРИЛОЖЕНИЕ IX

КИРИЛИЦАТА И ГЛАГОЛИЦАТА

Не всички от най-ранните славянски ръкописи са написани с една и съща азбука. Някои са с кирилско писмо, от което произлизат всички азбуки на днешните православни славяни, а други — с по-сложно писмо, познато като глаголица, което днес е запазено само в няколко изолирани хърватски села. Често е бил повдиган въпросът кое от тях е по-ранно и кое е било създадено от Кирил.

Базирайки се на една Кирилова игра на думи, основана на правописна грешка в еврейската версия на Исая, проф. Минс^[1] доказва, че Кирил е знаел еврейски. По-ранният опит на Сной да докаже, че той е знаел и коптски, трябва да се счита за неуспешен.^[2] Ако Кирил е знаел еврейски, не е трудно да се види откъде са били взети буквите на кирилицата, за които няма съответствия в гръцката азбука — единственото изключение са няколко гласни, които по всичко приличат на произволно съставени. Следователно струва ми се неоправдано да се предполага, че Кирил не е създал кирилицата. Но целият проблем е бил допълнително усложнен от предположението, основано предимно на палимпеести, че глаголицата е била създадена преди кирилицата, както и от настойчивите и до известна степен неуместни опити тя да бъде изведена от гръцкото, латинското или руническото писмо^[3] — изобщо да бъде доказано, че е всичко друго, но не и преднамерено и самостоятелно създадена азбука. Становището, че глаголицата е предшествовала кирилицата, се крепи и на един пасаж в ръкопис на житието на св. Климент^[4], в който се казва, че Климент създал азбука, различна от Кириловата — от това се прави изводът, че Климент е създал кирилицата. Но автентичността на този пасаж е твърде съмнителна.

Но нека се обърнем към историческите факти. Когато моравците поискали учител, императорът им изпратил Кирил — след незначителен период от време, през който светецът, освен че е създал азбуката, явно е превел и едно от евангелията и е съставил сборник от поучителни слова. Но вече е общоприет факт, че Кириловият превод на

Библията е написан на диалекта на македонските славяни и че двете азбуки, кирилицата и глаголицата, са пригодени към този диалект. Единственият възможен извод е, че Кирил, който е бил предприемчив филолог, вече е експериментирал със славянския език, говорен в околностите на родния му Солун, и е бил създал кирилицата за него. Когато пристигнал в Моравия, той разбрал, че азбука, която е толкова сходна с гръцката, се посреща с подчертана враждебност и затова прикрил произхода ѝ, като изменил гръцките букви, но запазил повечето от буквите, измислени от него, и ѝ придал известно единство чрез свободно използване на орнаменти.^[5] От това можем да съдим, че по всяка вероятност правителството на Империята вече е възнамерявало, с помощта на Кирил, да покръсти балканските славяни — както българите, така и собствените си поданици, — когато неочаквани събития призовали големия мисионер в по-далечни земи и променили изцяло положението.^[6]

В България са били открити глаголически ръкописи, датиращи до XIII в., главно от района на Охрид и Рила. Почти е сигурно, че Климент е донесъл със себе си азбуката от Моравия; и ако в добавката към ръкописа от Атос има нещо вярно, то там се има предвид не че Климент е създал кирилицата, а че е въвел азбука, различна от онази, която местното население е познавало като азбука на Кирил. Но българите, които получавали образование в славянските училища в Константинопол, явно са използвали кирилицата. Тя станала и официалната азбука, използвана в Преслав^[7] (в трактата на Храбър, изглежда, става дума за нея, а не за съперницата ѝ). Поради по-голямата си опростеност и удобство с течение на времето тя изместила глаголицата — азбука, чието единствено достойнство било, че задоволила определена политическа необходимост.

[1] *Minns*, *Saint Cyril Really Knew Hebrew*, *passim*. ↑

[2] *Snoj*. *Staroslavenski Matejev Evangelij*, *passim*. ↑

[3] *Taylor* и *Ягич* я извеждат от гръцкото курсивно писмо, а *Wessely* (*Glagolitisch-Lateinische Studien*) — от латинското курсивно писмо. Вж. препратките у *Ягич*. Графика у славян; *Entstehungsgeschichte*. Латинският курсив е неубедителна първооснова,

a *Rahlfs* (Zur Frage nach der Herkunft) доказва, че създаването ѝ въз основа на гръцкия курсив е исторически невъзможно. ↑

[4] Открит от Григорович в Атон през 1825 г. Днес е общоприето, че той няма никаква стойност. ↑

[5] Тук приемам обяснението на *Минс* (Цит. съч.) — единственото, което според мен се основава на здравия разум. ↑

[6] *Brückner* (Thesen zur Cyrillo-Methodianischen Frage, p. 219) довежда тази теория до крайност, като отрича мисията при Ростислав. *Bury* (Op. cit., pp. 396—9) застава на по-умерена позиция. ↑

[7] Няколко глаголически надписа, твърде повредени, за да могат да се разчетат, са били открити в Преслав и Патлейна редом с надписите на кирилица, но последните са далеч по-многобройни. ↑

ПРИЛОЖЕНИЕ X

СИМЕОНОВИТЕ ПЛАНОВЕ ЗА БРАЧЕН СЪЮЗ С ИМПЕРИЯТА

По време на втората война на Симеон с Империята научаваме за плановете му да свърже семейството си с императорския двор. Единствените две известия за това са твърде смътни, но от тях става ясно, че въпросът е бил от голямо значение. В написаната няколко години по-късно кратка тенденциозна хроника, обхващаща управлението на непълнолетния Константин VII, Евтихий Александрийски посочва като повод за Симеоновата война отказа на императора, от чието име управлявала майка му Зоя, да даде сестра си за жена на сина на българския владетел, както искал Симеон.^[1] През зимата на 920—921 г., когато Роман здраво държал властта в ръцете си, патриарх Николай пратил на Симеон писмо, в което му напомнял, че преди време е искал да се сроди с императора, но тогавашното правителство на Империята му е отказало. Сега, пишел той, се откривала такава възможност. Роман желал да ожени или някой императорски потомък за българска княгиня, или обратното. Николай особено подчертавал факта, че сега Симеон можел да осъществи стремежа си. Но очевидно Симеон пренебрегнал предложението. В отговор той поискал детронирането на Роман.^[2]

Почти е сигурно, че Евтихий е бил погрешно осведомен за лицата, предвидени в брачните плановете. Единствената сестра на Константин, която не била починала още в детските си години, била заварената му сестра Августа Ана, родена много преди 892 г.; след смъртта на майка ѝ Лъв я коронясал временно за императрица, а през 898 г. я предложил за жена на Луи Провансалски. Този брак не се осъществил, но оттук нататък за Ана не се споменава повече. А като се има предвид от какво значение е бил тогава всеки жив член на императорското семейство, това мълчание ни дава повод да предположим, че скоро след това е починала. Едва ли е възможно тя да е била обект на настойчивите брачни домогвания на Симеон. Но освен

може би нея, през 913—919 г. е имало само един неженен член на императорското семейство и това е бил самият император.

Следователно Симеон трябва да е имал за цел да ожени младия император за една от дъщерите си. Това е далеч по-правдоподобно; като тъст на императора той е щял да заема положение, от което би могъл да се домогне до императорския престол — както всъщност успял да направи Роман. И това обяснява пренебрежението му към предложенията на Николай от 920—921 г. Тогава било твърде късно — Константин вече бил женен за Елена Лакапина, а баща ѝ бил император. Единственото, което можел да направи Симеон, било да настоява гневно за абдикирането на Роман.

Възниква въпросът кога точно Симеон е направил предложението. Най-естествената възможност за това е била срещата му с Николай през август 914 г.; вероятно предложението му било прието благосклонно и Симеон получил смътно обещание за женитбата. В желанието си да бъде сключен мир, Николай бил склонен да приветствува това предложение. Но майката на императора, Зоя, явно е била на друго мнение. Следователно нейното идване на власт е дало повод на Симеон отново да вземе оръжието. С това може да се обясни и мълчанието на Николай по въпроса, докато всичко не се превърнало в минало: като се имат предвид собственото му обещание и отказът на правителството, на което служел, да го изпълни, Николай явно се е чувствувал твърде неловко, за да споменава за това. Такава е според мен истината, която се крие зад тези неясни загатвания за женитба. Симеон възнамерявал да се възкачи на императорския трон, омъжвайки дъщеря си за онзи, който го заемал, а Николай почти обещал да му осигури това. Единствено майчината любов на Зоя и фактът, че същата идея хрумнала и на великия друнгарий, спасили императора и Империята.

[1] *Евтихий Александрийски*, гръцки превод, с. 1151. ↑

[2] *Nicolaus Mysticus*. Ep. XVI, p. 112. ↑

ПРИЛОЖЕНИЕ XI

МИРНИЯТ ДОГОВОР ОТ 927 Г. И ТИТЛАТА НА ПЕТЪР

Знаем, че с мирния договор от 927 г. правителството на Империята се съгласило да признае българския владетел Петър за цар (Βασιλεύς); така било съобщено и на кремонския епископ Лиудпранд от императорската канцелария, когато се оплакал от предимството, давано на българския пратеник.^[1] Освен това изрично се съобщава как Мария Лакапина тържествувала, че се омъжва за цар.^[2] Тук нямаше да има никакъв проблем, ако не беше един пасаж в De Ceremoniis. Там, сред приетите обръщения, които трябвало да бъдат използвани при аудиенциите на чужди пратеници, се говори и за „духовния внук на императора (πνευματικός εγγονός), княза (Ἀρχων) на България“, и никъде българският владетел не се нарича цар. Малко по-долу, сред формулировките, които императорите следвало да използват в писмата си до чужди владетели, се говори и за едно обръщение от „Константин и Роман, императори, до княза на българите“, след което се отбелязва, че напоследък се използвал изразът (τό ἀρτίως ὑραφόμενον) „от Константин и Роман до техния духовен син, царя на България“ (τόν κύριον ὁ δεῖνα βασιλέα Βουλγαρίας).^[3] В първата от тези формулировки имената на императорите почти със сигурност са били прибавени допълнително — те би трябвало да се отнасят до Константин Багренородни и Роман II, които всъщност са използвали само второто обръщение. Но не е така лесно да се обясни фразата „духовен внук“ в обръщението при аудиенция. Ако трябва да вземем под внимание светското родство, епитетът „духовен“ е неуместен, но зад думата „внук“ би трябвало да се крие някакъв смисъл.

Бъри^[4] изказва предположение, че владетелите, намиращи се в такава връзка, са били Лъв VI и Симеон, син на императорския кръщелник Борис. Но кръстник на Борис е бил Михаил III, а и защо е било необходимо да се вземат под внимание поколенията от българска, но не и от византийска страна? Рамбо^[5] търси разрешението на въпроса във физическите роднински връзки: чрез брака си Петър е станал внук на Роман Лакапин. Царската титла трябва да му е била

дадена или едва след падането на Роман, или пък Роман му я бил отнел. Струва ми се, че Рамбо с право набляга на физическото родство. Възможно е още Роман да е отнел титлата на Петър, за да изрази недоволството си от някой конкретен случай, или пък да е подготвил тази формулировка, за да я използва, ако се наложи. Но поради факта, че не съществува обръщение при аудиенция, в което Петър да е наречен цар, съм склонен да съдя, че формулировката „духовен внук“ е съчетание от два отделни изрази, единият от които се отнася до „духовния син, княза“, а другият — до „духовния внук, царя“. Объркването на двата изрази само подчертава, че византийските придворни, обикновено така педантични, са смятали приемането на титлата цар от който и да е владетел извън Империята за толкова нелепо, че са се отнасяли към подобен акт с пренебрежително нехайство. Те изобщо не са си правели труда да отбелязват титлата редовно и не са ѝ обръщали особено внимание, освен когато са искали да подразнят надменните пратеници на самозвания западен император.

[1] *Liudprandus. Legatio*, p. 186. ↑

[2] *Theophanes Continuatus*, p. 415. ↑

[3] *Constantine Porphyrogenetus. De Ceremoniis*, pp. 681, 682, 690. Известно е и обръщение при аудиенция, в което князът на България се нарича духовен син на императора. ↑

[4] *Bury. The Ceremonial Book*, p. 226. ↑

[5] *Rambaud. L'Empire Grec*, pp. 340 ff. ↑

ПРИЛОЖЕНИЕ XII

ХРОНОЛОГИЯТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ВОЙНИ НА ИМПЕРАТОР НИКИФОР ФОКА

Хронологията на българските войни на Никифор Фока често е била обърквана от настойчивите опити на историците да съгласуват известията на Лъв Дякон с тези на Скилица, които заедно с „Нестор“ са единствените подробни извори за тези войни. Всъщност всеки от хронистите най-често описва отделни събития. Според Лъв българските пратеници, искащи данък, дошли в Константинопол скоро след триумфалното завръщане на Никифор от Тарс (което станало през октомври 965 г.). След като отхвърлил искането, Никифор направил демонстрация на сила по границата, като превзел една-две крепости; но той не бил склонен да предприема сериозен поход срещу България. Същевременно започнал дипломатически интриги с русите, които продължил да поддържа.^[1] След това Лъв преминава към основното дело на управлението му — източните походи. По-късно, след като русите нахлули в България (през 967 г. според „Нестор“), Никифор изпратил пратеници в България с предложение българските княгини да бъдат омъжени за младите императори, а българите помолили Империята за помощ срещу русите. Но Никифор потеглил на изток и при завръщането си бил убит.^[2] У Скилица, който за цялото управление на Никифор явно е използвал неизвестен днес самостоятелен извор, първо откриваме един параграф, в който се казва, че след смъртта на жена си Петър поискал подновяване на мира и дал синовете си като заложенници на императора. След това се говори за смъртта му и за комитопулите — тази част без съмнение е по-късна добавка.^[3] По-нататък научаваме как през юни 967 г. Никифор протестирал пред българския двор, че е позволил на унгарските нашественици да преминат през България в Империята. Същевременно той пристигнал на границата (при Еркесията) и прегледал укрепленията на тракийските градове. Скоро след това русите нахлули в България — през август 968 г. (индикт XI) тук

Скилица вмъква разказа си за мисията на Калокир, а на следващата година дошли отново.^[4]

От друг извор (Liudprand, „Legatio“, р. 185) знаем обаче, че през юни 968 г. в Константинопол е имало български пратеници. Това трябва да е било след нашествието на русите, следователно вярна е по-скоро датата на „Нестор“, отколкото тази на Скилица. Несъмнено нашествието е продължило до септември 967 г. включително, т.е. индикт XI, и Скилица е объркал индиктите.

Ключ към хронологията е фактът (неизяснен нито от Лъв. нито от Скилица), че Никифор е обявявал война на България два пъти: през 965 г. той е бил разярен от исканията на българите, а през 967 г. просто е търсел предлог да оправдае себе си, че е повикал русите. Накратко, последователността на събитията е следната:

965 г. (след октомври): Българско пратеничество в Константинопол с искане на данък (Лъв). Това става непосредствено след смъртта на царицата (Скилица).

966 г. (ранна пролет): Никифор нахлува в Южна България (Лъв).

(скоро след това): Петър моли за мир и изпраща синовете си като заложници (Скилица).

966 г. (и по-нататък): Калокир заговорничи с русите (Лъв и Скилица).

967 г. (юни): След като русите са подготвени, Никифор предизвиква раздор с българите и укрепва границата, в случай че русите проникнат прекалено далеч (Скилица). 967 г. (август): Русите нахлуват в България („Нестор“, Скилица и Лъв). Петър се разболява (Лъв).

968 г. (късна пролет): Повторно нахлуване на русите (у Скилица — една година след предишното нахлуване).

(юни): Българско пратеничество в Константинопол (Луидпранд). То не постига целите си.

969 г. (януари): Смъртта на Петър.

(през годината): Разкрива се предателството на Калокир. Затова (есента): Никифор изпраща пратеници в България с предложение за брачен съюз. Това става приблизително по същото време, когато е превзета Антиохия, т.е. октомври 969 г. (Лъв). Ново нахлуване на русите („Нестор“ и Лъв), (декември): Смъртта на Никифор.

Оттук нататък хронологията е сравнително ясна и безпрепятствено можем да проследим войните, довели до падането на Първата българска държава.

[1] *Leo Diaconus*, pp. 61—3. ↑

[2] *Ibid.*, pp. 77–81. ↑

[3] *Cedrenus*, П, р. 346. ↑

[4] *Ibid.*, р. 372. ↑

БИБЛИОГРАФИЯ

Забележка: Не съм се опитвал да цитирам всички съвременни трудове, засягащи историята на Първата българска държава. Ограничил съм се с онези, които съм ползвал и които смятам за интересни и съществени. По-подробна библиография е дадена у *Златарски* (История I, 1 и 2) и *Дворник* (цит. по-долу съчинения). Не съм имал възможност да се запозная с трудове, издадени след края на 1929 г.

Оригиналните гръцки извори съм цитирал, където е било възможно, според изданията им в Бонския корпус, тъй като той е най-лесно достъпен. Но текстът на Теофан е бил редактиран от *De Boor* (Лайпциг, 1883 г.), към чието издание да се обръщаме за всички съмнителни пасажи.

Използвал съм следните съкращения:

Б.П. — Български преглед, София, 1894 г. сл.

В.В. — Византийский временник, Петроград, 1894 г. сл.

Ж.М.Н.П. — Журнал министерства нар. просвещения, Петроград.

З.Р.А.О. — Записки русского археол. общества, Петроград, 1885 г. сл.

И.А.Д.С. — Известия на археол. дружество в София, София, 1911 г., сл.

И.Б.А.И. — Известия на българския археол. институт, София, 1924 сл.

И.И.Д.С. — Известия на българското дружество в София, София, 1907 г. сл.

И.Р.А.И.К. — Известия рускаго археол. института в Константинополе, Константинополь, 1895 г. сл.

И.Р.Я.С. — Известия отделения рускаго языка и словесности Петроградской академии наук, Петроград, 1897 г. сл.

- С.Б.А.Н. — Списание на Българската академия на науките, София, 1911 г. сл.
- С.Н.У.К. — Сборник за народни умотворения и книжнина, София, 1885 сл.
- С.В.З. — Сборник в чест на Васил Н. Златарски, София, 1925 г. сл.
- С.Ю.Д. — Списание на юридическото дружество, София, 1901 г. сл.
- A.S.P. — Archiv für Slavische Philologie, Leipzig, 1879 ff.
- B.Z. — Byzantinische Zeitschrift, Leipzig, 1892 ff.
- C.S.H.B. — Corpus Scriptorum Historiae Byzantinorum, Bonn, 1828—97.
- M.G.H. — Monumenta Germaniae Historica (Ss. = scriptores; a.a. = auctores antiquissimi), Harover, 1826 ff.
- M.P.G. — Migne, J. P., Patrologia Graeco-Latina, Paris, 1857—66.
- M.P.I. — Idem, Patrologia Latina, Paris, 1884—55.
- M.S.H.S.M. — Monumenta Spectantia Historiaro Slavorum Meridionalium, Zagreb, 1868 ff.
- R.E.S. — Revue des Etudes Slaves, Paris, 1921 ff.
- S.R.H. — Scriptorum Rerum Hungaricarum, Vienna, 1746.

ИЗВОРИ

А. ГРЪЦКИ

Agathias. *Historiae*, C.S.H.B.

Anna Comnena. *Alexias*, C.S.H.B.

Attaliates, Michael. *Historia*, C.S.H.B.

Basil II Emperor. *Sigillia ad Archiepiscopum Ochridensem*, ed. in *Gelzer*,

B.Z. vol. II, pp. 42–6. *Cameniates*. *Joannes*. *De Excidio Thessalonicae*, C.S.H.B. *Cecaumenus*. *Strategicon*, ed. W. *Wassiliewsky* and V. *Jemstedt*. St. Petersburg, 18%. *Cedrenus*, *Georgius*. *Compendjum Historiarum*, C.S.H.B. *Chronicon Paschale*, C.S.H.B. *Codinus*, *Georgius*. *De Officiis*, C.S.H.B. *Constantine VII Porphyrogenetus*, Emperor. *De Ceremoniis*, C.S.H.B.

— *De Thematibus et De Administrando Imperio*, C.S.H.B. *Ecloga Leonis et Constantini*, ed. *Monfereatus*. Athens, 1889. *Encomium ad sanctum patrem nostrum Photium Thessalum*, ed. *Vasilievski*,

Ж.М.Н.П., ч. CCXLVIII, с. 100–1. *Epistola Synodica Orientalium ad Theophylum Imperatorem*, M.P.G., vol.

XCV. *Euthymius Zigabenus Patriarcha*. *Opera*, M.P.G., vol. CXXX. *Evagrius*. *Historia Ecclesiastica*, M.P.G., vol. LXXXVI. *Genesius*. *Historia*, C.S.H.B.

Georgius Acropolita. *Historia*, ed. *Heisenberg*. Leipzig, 1903. *Georgius (Hamartolus) Monachus*. *Chronicon*, ed. *De Boor*, Leipzig, 1904. *Georgius Monachus Continuans*. *Chronicon*, C.S.H.B. *Ignatius Diaconus*. *Vita Nicephori*, приложение към *Nicephorus*. *Opuscula Historica*. *Joannes Antiochenus*. *Fragmenta*, ed. *Müller*, in *Fragmenta Historicorum Graecorum*, vol. IV, pp. 535—622. Paris, 1885. *Joannes Geometrus*. *Carmina*, M.P.G., vol. CVI. *Leo Diaconus*. *Historia*, C.S.H.B. *Leo Grammaticus*. *Historia*, C.S.H.B. *Leo VI Sapiens Imperator*. *Opera*, M.P.G., vol. CVII. *Leo Magister, Anthypatus Patricius*. *Epistolae*, ed. *Sakkelion*, in *Deltion*, vol.

I, pp. 377–410. Athens, 1883. *Liber de Re Militari*, Incerti Scriptoris Byzantini Saeculi X, ed. Vari. Leipzig, 1901. *Malalas*, Joannes. Chronographia, M.P.G., vol. XCVII. *Menander Protector*. Fragmenta, ed. *Dindorf*, in *Historici Graeci Minores*, vol. II, pp. 1—131. Leipzig, 1871. *Menologion Imperatoris Basilii*, M.P.G., vol. CXVII. *Miraada Sancti Demetrii Martyris*, M.P.G., vol. CXVI. *Nicephorus Patriarcha*. Opuscuàa Historica, éd. *De Boor*. Leipzig 1870. *Nketas Acominatus*. Chronica, C.S.H.B. *Nicolaus Mysticus Patriarcha*. Epistolae, M.P.G., vol. CXI. *Petrus Siculus*. Historia Manichaeorum, M.P.G., vol. CIV. *Photius Patriarcha*. Opera, M.P.G., vols. CI—IV. *Priscus*. Fragmenta, éd. *Dindorf*, in *Historici Graeci Minores*, vol. II, pp.

275–352. Leipzig, 1870. *Procopius*. Opera, C.S.H.B.

Psellus, Machael. Chronographia, ed. *Sathas*, London, 1899. *Romanus 1 Lecapenus Imperator*. Epistolae, ed. *Sakkelion*, in *Deltion*, vol. I, pt. 4. Athens, 1884. *Scriptor Incertus*. De Leone Armenio, C.S.H.B. *Scylitzes*, Joannes. Historia, препис на *Cedrenus*, C.S.H.B. *Suidas*. Lexicon, ed. *Gaisford*. Oxford, 1834. *Symeon Magister* (pseudo-Symeon). Chronicon, C.S.H.B. *Theodorus Studites*. Parva Catechesis, ed. *Auvray*. Paris, 1891. *Theodosius Melitenus*. Chronographia, ed. *Tafel*. Munich, 1859. *Theophanes*. Chronographia, C.S.H.B. (ed. *De Boor*, Leipzig, 1883). *Theophanes Continuants*. Chronographia, S.S.H.B. *Theophylactus*. Archiepiscopus Bulgarus. Historia Martyrii XV Martyrum, M.P.G., vol. CXXVI. *Theophylactus Patriarcha*. Epistola ad Petrum Regem Bulgariae, ed.

Petrovski, И.П.Я.С., Т. XVIII, 6 К. 3, с. 361–72. *Vita S. Euthymii*, ed. *De Boor*. Berlin, 1888. *Vita S. Lucae Junioris*, M.P.G., vol. III.

Vita S. Lucae Stylitis, ed *Vanderstuyf*, Patrologia Orientalis, vol. XI. *Vita S. Mariae Novae*, ed_. *Gedeon*, _in *Byzanticon Heortologion*.

Constantinople, 1899. *Vita S. Niconis Metanoeite*, ed_. *Lampros*, in *Neos Hellenomnemon*, vol. III, pp. 131–223. Athens, 1906. _*Vita S. Petri Argivi*, ed_. *Costa-Luzzi*, _in *Novae Patrum Bibliothecae ab Card*.

Maii, pt. III, IX. *Vita Theodoraе Augustae* ed. *Regel*, in *Analecta Byzantino-Russica*. St.

Petersburg, 1891. *Zonaras*, Joannes. Epitome Historiarum, C.S.H.B. *Zosimus*. Historia, C.S.H.B.

Б. ЛАТИНСКИ

- Adrianus II Papa*. Epistolae, M.P.L., vol. CXXII.
- Anastasius Bibliothecarius*. Historia de Vitis Romanorum Pontificorum, M.P.L., vol. CXXVni.
- Praefatio in Synodum VIII, M.P.L., vol CXXIX.
- Annales Bertiniani*, pars II. Prudentii, pars III. Hincmari, M.G.H., Ss., vol. I.
- Annales Fuldenses*, M.G.H., Ss., vol. I.
- Annales Hildesheimenses*, M.G.H., Ss., vol. III.
- Annales Laurissenses*, M.G.H., Ss., vol. I.
- Annales Quedlinburgenses*, M.G.H., Ss., vol. III.
- Annales Weissenburgenses*, M.G.H., Ss., vol. III.
- Annalista Saxo*. Annales, M.G.H., Ss., vol. VIII.
- Astronomus*. Vita Hludovici, M.G.H., Ss., vol. II.
- Cassiodorus*. Variarum, M.G.H., a.a., vol. XII.
- Dandolo*. Chronicum Venetum, in *Muratori*. Scriptores Rerum Italicarum, vol. XII. *Diocleae Presbyter*. De Regno Slavorum, in *Lucius*. De Regno Dalmatiae. *Einhardus*. Annales, M.G.H., Ss., vol. I.
- Vita Caroli Imperatoris, M.G.H., Ss., vol. II. *Ekkehardus*. Chronicon Universale, M.G.H., Ss., vol. IV. *Ennodius*. Panegyricus Régi Theodorico, M.G.H., a.a., vol. VII. *Fredegarius Scholasticus*. Chronica, M.G.H., Scriptores Rerum Merovingicarum, vol. II. *Gesta Dagoberti*, I, M.G.H., Scriptores Rerum Merovingicarum, vol. II. *Herirnannus Augiensis*. Chronica, M.G.H., Ss., vol. IV. *Innocentius III Papa*. Epistolae, M.P.L., vols. CCXIV-XV. *Johannes VIII Papa*. Epistolae, M.G.H., Ep., vol. VII. *Jordanes*. Romana et Getica, M.G.H., a.a., vol. V. *Liudprandus Cremonensis*. Opera, ed. Bekker. Hanover, 1915. *Lupus Protospatharius*. Chronicon, in *Muratori*. Op. cit., vol. V. *Manegoldus*. Ad Gebhardum Liber, M.G.H., Ss., vol. 1. *Marcellinus Cornes*. Chronicon, M.G.H., a.a., vol. XJ. *Monachus Sangallensis*. De Gestis Karoli Imperatoris, M.G.H., Ss., vol. II. *Nicolaus I Papa*. Epistolae, M.G.H., Ep., vol. VI.
- Responsa, *ibid*.
- Paulus Diaconus*. Historia Langobardorum, M.P.H., Scriptores Rerum Langobardorum. *Ranzanus*, Petrus. Indices, in S.R.H. *Reginonis Chronicon*, M.G.H., Ss., vol. I.
- Restius*, Chronica Ragusina, in M.S.H.S.M.. Ss., vol. II. Zagreb, 1893. *Sigebertus*. Chronographia, M.P.H., Ss., vol. VIII. *Stephanus V Papa*. Epistolae, M.P.L., vol. CXXIX. *Thwroc*, Joannes de. Historia, in S.R.H.

В. ИЗТОЧНИ

Asoghic, Stephen. *Histoire Universelle*, прев. *Dulaurier* et *Macler*. Paris, 1883.

Al-Makin. *Histoire Mahométane*, прев. *Vattier*. Paris, 1657. *Euty chius of Alexandria*. *Annales*, прев. *Рососк*, М.Р.Г., vol. III. *Ibn—Fozlan*. *De Bulgaris*, прев. *Fraehn*. St. Petersburg, 1822. *John of Ephesus*. *Historia Ecclesiastica*, vol. II, прев. *Schönfelder*. *Die Kirchengeschichte des Johannes von Ephesus*. Munich, 1862. Нередактирани откъси, прев. *Nau*, *Revue de l’Orient Chrétien*, vol. II. Paris, 1897. *John of Nikiou*. *Chronique*, ред. и прев. *Zotenberg*. Paris, 1883. *Maçoudi*. *Les Prairies d’Or*, прев. *Barbier de Meynard*. Paris, 1861. *Matthew of Edessa*. *Chronique*, прев. *Dulaurier*, *Recueil des Historiens des Croisades, Documents Arméniens*, vol. I. Paris, 1869. *Michael the Syrian*. *Chronique*, прев. *Chabot*, Paris, 1899—1910. Вартан, наречен Велики. *Всеобщая история*, прев. *Эмин*. Петербург, 1864. *Yachya of Antioch*. *Histoire*, прев. (до 976 г.) *Krachkovski et Vasiliev*.

Patrologia Orientalis, vol. XVIII. Paris, 1924. Също извадки у *Розен*.

Император Василий Болгаробойца (вж. по-долу).

Г. СЛАВЯНСКИ

Vita Constantini, у *Pastrnek*. *Dejiny Slovanskych Apostolů*.

Vita Methodii, у *Pastrnek*. *Op. cit.*

Григорий Презвитер, предговор към *Хрониката на Малала*, у *Калайдович*. *Йоанн Эксарх. Жития се. Наума Охридскаго*, ред. *Лавров*, И.Р.Я.С., т. XII, кн. 4 (1908). *Живот Јована Рилског*, ред. *Новаковин*, *Гласник Српског ученог друштва*, кн. XXII. Београд, 1867. *Именник на българските ханове*, факсимилета у *Златарски*. *История*, I, 1, с. 379—82. *Йоан Эксарх. Шестоднев*, у *Miklosich*. *Chrestomathia Palaeoslovenica*.

Vienna, 1861. *Константин*, епископ български. *Проглас*, у *Иванов*. *Български старини*, с. 72—4. *Козма*, *Слово Козмы*, ред. *Попруженко*, Петербург, 1907. „*Нестор*“, *La Chronique dite de Nestor*,

ред и прев. *Léger*. Paris, 1884. *Симеон Логотет*. Хроника, ред. *Срезневский*. Петербург, 1905. *Синодик царя Бориса*, ред. *Попруженко*. Одесса, 1899. *Тудор Доксов*. Приписка, ред. *Горский и Невоструев*. Москва, 1859. *Черноризец Храбър*. О писменех, у *Калайдович*. Цит. съч. *Чудо св. Георгия*, ред. *Лопарев*. _Петербург, 1894.

СЪВРЕМЕННИ ТРУДОВЕ

Abicht, R. Der Angriff der Bulgaren auf Konstantinopel im J. 896, A.S.P., vol. XVII. *Avril*, A. d'. Saint-Cyrille et Saint-Méthode. Paris, 1885.

Banescu, N. Bulgarie et Paristrion, *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine*. Bucarest, 1923. *Bées*, N. A. Epidromai Boulgaron epi Tsaron Symeon Hellenikon, vol. I.

Athens, 1928. *Boot*, C. de. Vita Euthymii. Berlin, 1888.

— Zu Johannes Skylitzes: Weiteres zur Chronik des Skylitzes, B.Z., vols.

xm, xrv.

Brehier, L. les Missions Chrétiennes chez les Slaves au IX Siècle, Monde Slave, vol. IV. Paris, 1927. *Brooks*, E. W. The Age of Basil I, B.Z., vol. XXI.

— The Chronology of Theophanes, B.Z., vol. VIII.

Brückner, A. Thesen zur Cyrillo-Methodianischen Frage, A.S.P., vol. XXVIII. *Bury*, J. B. History of the Eastern Roman Empire from Arcadius to Irene. London, 1889.

History of the Eastern Roman Empire, 802—67. London, 1912.

History of the Later Roman Empire. London, 1923.

The Bulgarian Treaty of A.D. 814, *English Historical Review*, vol. XXV. London, 1910.

The Ceremonial Book of Constantine Porphyrogenetus, *ibid.*, vol. XXII. London, 1907.

The Chronological Cycle of the Bulgarians, B.Z., vol. XIX.

The Treatise De Administrando Imperio, B.Z., vol. XV. *Cambridge Mediaeval History*, The. vols. I, II, IV. Cambridge, 1911, 1913, 1923.

Conybeare, F. C. The Key of Truth. Oxford, 1898. *Diehl*, C. Choses et Gens de Byzance. Paris, 1926. *Ducange*, C. du F. Familiae Augustae Byzantinae. Paris, 1680.

Duchesne, L. Les Premiers Temps de L'Etat Pontifical. Paris, 1911. *Dtimmler*, L. Über die Aelteste Geschichte der Slawen in Dalmatien. Vienna, 1856.

Dvornik, F. Les Slaves, Byzance et Rome au IX Siècle. Paris, 1926. *Farlati*, D. Ulyricum Sacrum. Venice, 1751. *Feher*, G. Bulgarisch-Ungarische Beziehungen in dem V—XI Jahrhunderten.

- Budapest, 1921.
- Влияние на българската църква в Маджарско, С.В.З., т. II.
- Ficker, G.* Die Phundagiagiten. Leipzig, 1908.
- Finlay, G.* History of Greece. Oxford, 1877.
- Gay, J.* L'Italie Méridionale et l'Empire Byzantin. Paris, 1904.
- Geizer, H.* Der Patriarchat von Achrida. Leipzig, 1902.
- Ungedruckte und Ungenügend Veroffentliche Texte der Notitiae Episcopatum, B.Z., vols. I, II. *Gibbon, E.* Decline and Fall of the Roman Empire, ed. *Bury*. London, 1909–14. *Hergentröther, J.* Photius, patriarch von Konstantinopel. . Ratisbon, 1867—9. *Hirsch, F.* Byzantinische Studien. Leipzig, 1876.
- Kaiser Konstantin VII Porphyrogennetos. Berlin, 1873. *Howorth, H.* The Spread of the Slavs: Pt. IV, The Bulgariens. *Journal of the Anthropological Institute*, vol. II. London, 1882. *Hubert, H.* Observations sur la Chronologie de Théophane, B.Z., vol. VI. *Jagič, V.* Cyrillo-Methodiniana, A.S.P., vol. XXVIII.
- Entstehungsgeschichte der Kirchenslavischen Sprache (второ изд.).
Berlin, 1913.
- Графика у славян, *Енциклопедия славянской филологии*. Петербург, 1911.
- Jireček, C.* Archäologische Fragmente aus Bulgarien, *Archäolog. Epigraph.*, vol. X. Vienna, Mitteilungen aus Oesten Ungarn, 1888.
- Das Fürstentum Bulgarien. Prague. 1891.
- Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel. Prague, 1877.
- Geschichte der Bulgaren. Prague, 1876.
- Geschichte der Serben. Gotha, 1911.
- Jorga, N.* Formes Byzantines et Realités Balkaniques. Paris, 1922.
- Le Danube d'Empire, *Mélanges offerts à G. Schlumberger*. Paris, 1925.
- Les plus Anciens Etats Slavo-Romains, R.E.S., vol. V.
- Krumbacher, K.* Geschichte der Byzantinischen Litteratur. Munich, 1897.
- Katsarov, G.* Die Gesetzgebung des Bulgarischen Fürsten Krum, B.Z., vol. XVI. *Kuun, G.* Relationum Hungarorum cum Oriente Historia Antiquissima.
Claudiopolis, 1897. *Lampros, S.* Historia tes Hellados. Athens, 1898.
- Laurent, J.* Sul Libro II dei Miracula S. Demetrii Martyris, *Bessarione*, Vol.

IV. *Lavrin*, J. The Bogomil Heresy, S. R., vol. VIII, No. 23. *Léger*, L. Cyrille et Méthode. Paris, 1868.

— La Bulgarie. Paris, 1885.

La Littérature Bulgare au Moyen Age, *Revue des Cours Littéraires*, vol. VI. Paris, 1869.

— L'Hérésie des Bogomiles, *Revue des Questions Historiques*, vol. VIII. Paris, 1870.

Le Quien, M. Oriens Christianus. Paris, 1740.

Lombard, A. Constantin V, Empereur des Romains. Paris, 1902.

Lucius, J. De Regno Dalmatiae et Croatiae. Amsterdam, 1666.

Lüttich, R. Ungarnzüge in Europa im 10 Jahrhundert. Berlin, 1910.

Marquart, J. Die Altbulgarische Ausdrücke in der Inschrift von Catalar, И.П.А.И.К., t. XV.

Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften. Leipzig, 1893.

Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. *Mazon*, A. Le Moine Chrabe et Cyrille, C.B.3. *Mikkola*, J. J. Die Chronologie der Türkischen Donaubulgaren, *Journal de la Société Finno-Ongrienne*, vol. XXX. Helsingfors, 1914.

— Тюркско-болгарское летосчисление, И.Р.Я.С., т. XVIII. *Miklosich*, F. Chrestomathia Palaeoslovenica. Vienna, 1861.

Miller, W. The First Bulgarian Empire, in the *Cambridge Mediaeval History*, vol. IV. *Minns*, E. H. Saint Cyril Really Knew Hebrew, *Mélanges publiés en l'honneur de M. Paul Boyer*. Paris, 1925. *Murait*, E. de. Essai de Chronographie Byzantine. St. Petersburg, 1855. *Muratori*, L. A. Rerum Italicarum Scriptores. Milan, 1723—51. *Niederle*, L. Slovanské Starožitnosti. Prague, 1906. *Pastrnek*, F. Dejiny Slovanských Apostolů Cyrilla a Methoda. Prague, 1902. *Rački*, F. Bogomili i Patereni. Zagreb, 1869—70.

— Documenta Historiae Croaticae Periodum Antiquam Illustrantia. M.S.H.S.M., vol. VII. Zagreb, 1877.

Rambaud, A. L'Empire Grec au Xme Siècle. Paris, 1870.

Rapoport, S. On the Early Slavs, The Narrative of Ibrahim Ibn Yakub, S.R., vol. VIII, No. 23. *Rösier*, R. Rumänische Studien. Leipzig, 1871. *Runciman*, S. The Emperor Romanus Lecapenus. Cambridge, 1929. *Safarik*, F. Slovanské Starožitnosti. Prague, 1837. *Schlumberger*, G. L'Épopée Byzantine à la Fin du Xme Siècle. Paris, 1896—1905.

— Sigillographie de l'Empire Byzantin. Paris, 1884.

Un Empereur Byzantin au Xme Siècle. Paris, 1890. Šišič, F. Geschichte der Kroaten. Zagreb, 1917.

Priručnik Izvora Hrvatske Historije. Zagreb, 1916. Snoj, Staroslovenski Matejev Evngelij, Ljubljana, 1922. Snopek, F. Die Slavenapostel. Kremsier, 1918.

Tafel, T. De Thessalonica Ejusque Agro. Berlin, 1839.

Tougaard, S. De l'Histoire Profane dans les Actes Grecs des Bollandistes.

Paris 1874. *Vogt*, A. Basile I, Empereur de Byzance. Paris, 1908. *Vondrak*, V. Zur Frage nach der Herkunft des Glagolitischen Alphabets, A.S.P., vols. XVIII, XIX. *Wessely*, C. Glagolitisch-Lateinische Sprache. Leipzig, 1913.

Westberg, F. Ibrâhîm's Ibn Ja'kûb's Reisebericht über die Slawenlande. 81.

Petersburg, 1898. *Zachariae von Lingenthal*, K. E. *Beiträge zur Geschichte der Bulgarischen Kirche*. St. Petersburg, 1864. Абоба — Плиска: Материалы для болгарских древностей, И.Р.А.И.К., т. X. *Анастасиевић*, Д. Н. Хипотеза о Западној Бугарској, *Гласник Скопског научног друштва*, кн. III, Скопље, 1928. *Антоний*, архиеп. Из истории христианской проповеди. Петербург, 1895. *Баласчев*, Г. Българите през последните десетгодишнини на десетия век.

София, 1929.

Климент Словенски. София, 1898.

Новыя данныя для истории греко-болгарских войн при Симеоне, И.Р.А.И.К., т. IV.

Отговор на Мутафчиевия преглед (вж. по-долу) на Българите през последните. . . София, 1929.

Благоев, Н. Беседата на Презвитер Козма против богомилите, *Годишник на Софийския университет*, кн. XVIII. София, 1905 сл.

Крумови закони, С.Ю.Д., кн. IV.

Правни и социални възгледи на богомилите. София, 1912. *Бобчев*, С. С. Значението за България на св. Иван Рилски, *Годишник на Свободния университет*, кн. I. София, 1922.

Bulgaria under Tsar Simeon, S.R., vols. VII, VIII, Nos. 21, 22.

Nachträge zu den Notitiae Episcopatum, *Zeitchrift* _ _fur Kirchengeschichte, vols. XII, XIV. Gotha, 1891–4.

Васильев, А. А. Арабский синаксар о болгарском походе императора Никифора, *Новъш сборник* в честь В. И. Ламанского. Петербург, 1905.

История Византии. Петроград, 1917.

Происхождение императора Василия Македонянина, В.В., т. XII. Славяне в Греции, В.В., т. V.

Византия и араби. Петербург, 1900, 1902.

History of the Byzantine Empire. Madison, 1928. *Васильевский*, В. Г. К истории 976—986 годов, Ж.М.Н.П., ч. 184.

Хроника Логотета на славянском и греческом, В.В., т. II.

О мнимом славянстве гуннов, Ж.М.Н.П., с. 222, 226.

Один из греческих сборников Москов. синод, библиотеки, Ж.М.Н.П., ч. 248.

Советы и разкази византийского боярина XI века, Ж.М.Н.П., ч. 215.

Гильфердинг, А. История сербов и болгар. Петербург, 1868.

Голубинский, Е. Краткий очерк истории православных церквей.

Москва, 1871. *Господинов*. Разкопките в Патлейна. София, 1915.

Грот, К. Константин Багрянородный о сербах и хорватах. Петербург, 1882. *Дринов*, М. С. Исторически преглед на българската църква. София, 1911.

Новый церковно-славянский памятник, Ж.М.Н.П., ч. 238.

Южные славяне и Византия в X веке. Москва, 1875. *Златарски*, В. Н. Български архиепископи-патриарси през Първото царство, И.И.Д.С., кн. VI.

Два известни български надписа, С.Н.У.К., кн. XV.

Де се намирал гр. Девол, И.И.Д.С., кн. V.

История на българската държава. София, 1918, 1929.

Известията за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета, С.Н.У.К., кн. 24.

Известието на Михаила Сирийски за преселението на българите, И.И.Д.С., кн. IV.

Известието на Ибрахим-ибн-Якуба, С.Б.А.Н., т. XXII.

Кой е бил Тудор черноризец Доксов, Б.П., кн. 3.

Кои са били вътрешни и външни боляри, *Университетски сборник* в чест на С. Бобчев. София, 1921.

Към историята на открития в местността Патлейна манастир, И.Б.А.И., кн. I.

Нови известия за най-древния период на българската история, С.Н.У.К., кн. 2.

Первый поход Симеона на Константинополь, *Recueil d'Etudes dedées à M. Kondakov*. Prague, 1926.

Писмата на Николая Мистика до Симеона, С.Н.У.К., кн. X—XII.

Писмата на Романа Лакапина до Симеона, С.Н.У.К., кн. XIII.

Послание на Фотия до Бориса в славянски превод, Б.С., кн. V.

Die Bulgarische Zeitrechnung, *Journal de la Societe Finno-Ongrienne*, vol. XL. Helsingfors, 1924.

The Making of Bulgaria, S.R., vol. IV.

Иванов, Й. Аксиос-Велика-Вардар, *Македонски преглед*, год. I. София, 1925.

Богомилски книги и легенди. София, 1925.

Български старини из Македония. София, 1908.

Произход на цар Самуиловия род, С.В.З.

Св. Иван Рилски. София, 1917.

Ильниский, Г. А. Грамоти болгарских царей. Москва, 1911.

— Кто был черноризец Храбр?, *Византийское обозрение*, т. III. Юрьев, 1917.

Калайдович, К. Йоанн Эксарх болгарский. Москва, 1824.

Кузнецов, И. Писмата на Льва Магистра и Романа Лакапина, С.Н.У.К., кн. XVI и XVII.

Лавров, П. А. Нова служба царю бугарскоме Петру, *Јжнословенски филолог*, т. I. Београд, 1913. Лопарев, К. М. Две заметки по древней болгарской истории, *З.Р.А.О.*, т. III. Малышевский, И. Святыя Кирилл и Мефодий. Киев, 1886. Милев, Н. Кубрат от историята и Кубер в Чудесата на св. Димитрия, *Списание на българското книжовно дружество*, кн. 71. Милетич, Л. Към Самуиловия надпис от 993 г., *И.Р.А.И.К.*, т. IV. Мутафчиев, П. преглед на Баласчев. Българите през последните. . ., *Македонски преглед*, год. V, кн. II, София, 1929. Новаковић, С. Легенда о Владимиру и Косари. Београд, 1893. Палаузов, С. Век болгарскаго царя Симеона. Петербург, 1852. Панарет, архим. Животът на Ивана Екзарха. Станимака, 1914. Платонов, Н. В. Патриарх Фотий. Москва, 1891. Попов, Н. А.

Император Лев Мудръш. Москва, 1892. *Прокић*, Б. Јован Скилица. Београд.

— Die Zusätze in der Handschrift .Johannes Skylitzes. Munich, 1906.

Розен, В. Р. Император Василий Болгаробойца. Петербург, 1883.

Соболевский, А. И. Церковно-славянските стихотворения в IX—X век, С.Н.У.К., кн. XVI-XVII. *Соколов*, М; Из древней истории болгар.

Петербург, 1879. *Трифонов*, Й. Беседа на Козма Пресвитера, С.Б.А.Н.,

кн. 30. *Туницкий*, Н. Л. Св. Климент, епископ словенский. Сергиев

Посад, 1913. *Успенский*, Ф. И. Надпись царя Самуила, И.Р.А.И.К., т. IV.

Пограничньш столб между Византией и Болгарией при Симеоне, И.Р.А.И.К., т. III.

Русь и Византия в X веке. Одесса, 1888.

— Староболгарская надпись Омортага, И.Р.А.И.К., т. III.

Хвольсон, Д. Известия о хазарах и т.д. ибн-Дада. Петербург, 1869.

Шкорпил, К. Бележки за старата българска столица Преслав, И.А.Д.С., т. IV.

Паметници из Българско и Тракия. София, 1888.

Първата българска столица до Абоба. Варна, 1901.

Старобългарски паметници в Добруджа. София, 1918., *Шопов*, А.

Един документ за българската история, С.Н.У.К., кн. II.

Карта на Първото българско царство

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.